This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES SCIENTIA VERITAS
1817

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՃԵԱՆի
Կարգաթիւ 239-243

239
241
249

ՆԱՐԵԿԸ

ԵՒ

ԻՒՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԵՑ

ՀՈՐՈՅ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱԳԱՃԱՆԵԱՆԻ
Կարգաթիւ 231

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
1905

Grad
EREN
3392
BUHR

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ
Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Թիւ 27, Ճիճէաճճըլար Եօգուշու, Կ. Պոլիս

معارف عموميه نظارت جليله‌سنك ۲۰ شوال ۱۳۲۲ و ۱٤ كانون اول
۱۳۲۰ تاريخلى و ۵۷۱ نومرولى رخصتنامه‌سيله طبع اولنمشدر

Վ Ա Ղ Ա Մ Ե Ռ Ի Կ

ՄՈՒՇԵՂԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԾՆԵԱԼ 1891 — ՄԵՌԵԱԼ 1902

ՆԱՐԵԿԸ

ԵՒ

ԻՒՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ա.

Մեծ Աղօթողին և Ողբացողին հոգերուս և արտասուաց մաղթանքներն ու հեծեծանքները պարունակող այս եզական մատեանը, իւր երանաշնորհ հեղինակին փափաքին համեմատ, դարերով (շուրջ 1000 տարի) հայ ժողովրդեան ամէն դասակարգին սիրական և նուիրական գիրքը ըլլալէ, հոգւով հիւանդներու և մոլորեալ ու ախտացեալներու զղջման և ապաշխարութեան ամենամեծ օժանդակ, մարմնապէս հիւանդներու և ցաւագարներու անարին ներքեւ մխիթարութեան և բժշկութեան ազդուագոյն միջոց, ջերմեռանդ և հոգեսէր հաւատացելոց ներշնչութեան և բանաստեղծութեան թանկագին աղբիւր, վարդապետներու և վարժապետներու, նաև և աշակերտաց և տղայոց ամեն-

օրեայ ընթերցման և ուսումնասիրութեան առարկայ դառնալէ յետոյ — հարուստին ապարանքին և աղքատին խրճիթին, մենաստանին թէ դպրոցին մէջ փայլելէն, Աւետարանին և Դաւթի Աղօթամատեանին հետ հաւասար պատուով բարձրագլուխ պարծելէն յետոյ, մեր օրով՝ ուր պապենական նախկին բարեպաշտիկ զգացմունք պակասեցան և Եւրոպական գրականութեան խօլ աէրն մոռցնել տուաւ մեր իսկական գրականութեան թանկագին նմոյշներն ու գոհարներն, ուր մէկ կողմէն օտար վիպասանութեանց յորձանքը ողողեց մեր գրական անդաստանը, միւս կողմէ օտարասիրութիւնը և նորասիրութիւնը դաս մը հոգեսէրներու արհամարհել տուաւ մեր նախնեաց աղօթքներն 'ի նպաստ ամերիկեան աղօթքներու — տակաւ նուազեցաւ Նարեկին նախկին փառքն ու ժողովրդականութիւնը և նոր սերնդին կողմանէ — գէթ Պոլսոյ մէջ — մոռացութեան դատապարտուեցաւ բոլորովին: Գրաբարի ուսման հետզհետէ բարձի թողի ըլլալն ու աշխարհաբարի բացարձակ տիրապետութիւնն ալ նպաստեց անշուշտ այս բանիս:

Ո՛չ եւս մեր արդի վարդապետներու ու քարոզիչներուն բերնէն կը լսե[illegible] Նարեկին գեղեցիկ և ազդու կտորներէն յիշատակութիւններ (citations), դասատուք և գրականութեան դասընթացքներու հեղինակները Պօսիւէններն ու Լամնէները, Հիւկօներն ու Լամարթիններն, Շէքսպիրներն ու Կէօթէները միայն ունին բերաննին, և եթէ ազգային հեղինակներու երկերէն ալ կտորներ ցոյց տալ ուզեն հայ դպրոցականաց, Վարժապետեաններու, Օտեաններու հեղինակութիւնները — նաեւ իրենցը,

թէև ըլլան տեսակ բաներ — կը հրամցնեն, կը գովեն, կը գովաբանեն միայն ։ Նարեկը գրեթէ բոլորովին արտաքսուած է այսօր զգացումներէն ։ Աւելցուր անոնց վրայ վերջին օրերս Վենետիկցւոց հանուած խնդիրն ալ Ուղղափառեան և ոչ-ուղղափառ-եան լեզուի մասին, որով Նարեկ և Տարսոնացւոց մեծ մասը արհամարհանաց հարուած մ'ալ կ'ըն-դունէին այդ տեսակէտով ։ Ուրեմն զարմանալի չէ որ այս աննպաստ պարագայից բերմամբ սոյն գիրքը դատապարտուած ըլլայ այլեւս գրավաճառանոց-ներու դարակներուն մէջ փոշոտելու և փտելու նման Պղնձէ Քաղաքին և նմաններուն ։ Եւ սակայն, հաւատացէ՛ք, Նարեկացւոյն Աղօթամատեանը ար-ժանի չէ այսօրինակ ճակատագրի մը ։ Այդ գրքին մէջ գերընտիր կտորներ կան բանաստեղծական տաղանդի, խնկաւէտ գիւտերու և խորունկ իմաստ-ներու, ոճի վսեմութեան, զգացմանց փափկու-թեան, ճարտասանական, փոխաբերական այլ և այլ ձևերու և նկարագրական գեղեցկութեանց որք կ'արժեն մատնանիշ ըլլալու ո՛չ միայն մեր նոր սերնդին և ուսանող և ոչ-ուսանող դասակարգին, այլ և օտարաց ։ Օրինակի աղագաւ, կարդացէք անգամ մը Նարեկացւոյն Հոգւոյն Սրբոյ ուղղեալ սքանչելի աղօթքը «Աղաչեմ զանփոփոխելի տէրու-թիւնդ ամենազօր Հոգւոյդ Հզօրի» զոր մեր տղայութեան ժամանակ բերնուց գոց սորված էինք դպրոցը ։ Նարեկացին իր այս գլուխ գործոցին մէջ բնաւ վար չմնար մեծանշան քերթողներէն, և կրնամ ըսել կը գերազանցէ իսկ զՄիլտոն իմաս-տից բարձրութեան, յանդուգն փոխաբերութեանց և մանաւանդ հզօր հաւատքի աւիւնի և ներշնչման

մասին որով օծեալ է այդ աղօթքը ամբողջ (*)։ Աւագ Ուրբաթու Նկարագրութեան մէջ բաղդատեցէք Նարեկացին Ֆլափոսթոքի հետ։ Մանաւանդ յիշատակութեան արժանի են նաեւ «Ձայն հառաչանաց» և այլ մի քանի գլուխներ։

Կը կրկնեմ ուրեմն — եւ որ հին գլուխ մոլեռանդ մը չեմ — թէ Նարեկը արժանի չէ՛ այն մոռացութեան և արհամարհանաց ուր ինկած է մեր օրով — ուստից դուրս հանելու համար զօրաւոր և գնահատելի ջանք մը ըրաւ Թասիմ, աշխարհաբարի վերածելով զայն ասկէց մէկ երկու տարի առաջ և ժողովրդեան ամէն դասուն դիւրհասկնալի դարձնելով։ Եթէ անտեղի էր Նարեկը, իբր պարզ ընթերցանութեան մատեան, մանր աղայոց ձեռքը տալով չարչրկել զանոնք — եթէ այլ եւս իբր կախարդութեանց լուծիչ, դեւերուն հալածիչ, քաղցկեղի բուժիչ, օձերը կապող կամ թմրեցնող չէ կարելի ջատագովել անոր զօրութիւնը, — եթէ ոչ-այժմէական չափազանցութիւններ ունի, ինչպէս կոչնակին ընծայած դերին մէջ և միստիքականութեան կ'երթայ — միւս կողմանէ իր աստուածաբանական տաղանդը, Սուրբ Գրոց մասին ունեցած խորունկ և անօրինակ հմտութիւնը և զա-

(*) Ես պիտի առաջարկէի մեր Բողոքական եղբարց, որք ծիսականութիւնն թողած լոկ հոգեւոր ներշնչման կարեւորութիւն կ'ուտան, բոլորովին մէկդի չնետել Նարեկը. այլ ընտրել գէթ անկէ ինչ ինչ գլուխներ և անցընել իրենց ժողովածոյին մէջ։ Պարծանօք կրնան ցոյց տալու ատոնք Ամերիկացւոց։ Այսպէս՝ Երէցի ձեռնադրութեան ժամանակ լաւ չէ՞ր որ նորընտիր երէցը կարդար «Աղաչեմ զանփոփոխելին» կ'ուզէ աշխարհաբար, բարձրաձայն ժողովարանին մէջ։

նանք ի կիր արկանելու եղանակը ամէն քննադատութենէ վեր են։ Բայց ինչ որ անզուգական է Նարեկացւոյն վրայ, իր հոգեբանի արտակարգ հանճարն է, որով մեղաւոր հոգիին մինչեւ ներքին խորքերը մանելով, ալքերը քրքրելով, անվեհեր վիրաբուժի սուր դանակով անոր ամենածածուկ վէրքերը երեւան կը հանէ եւ աղամանդեայ սիրտերն (կարծրութեան տեսակէտով, որով միւս քարերը կը տաշէ, բայց ինք չտաշուիր եւ ո՛չ թէ փայլունութեանը համար) կը կակղցնէ եւ զղջումի կը բերէ։ Մարդկային նկարագիրներու մասին իր սեւեռնաչարը շատ հարուստ է եւ իր գործածած երանգներն գերազանցօրէն այլազան ըլլալնուն չափ ալ խակական են։ Տեսէք անգամ մը, իր աշխարհասէր եւ ուխտամոռաց, կեղծաւոր կամ խաչագող կրօնաւորի նկարագրութիւնը ինչ իրական եւ այժմէական գոյն կը կրէ։ «Կերպարանիմ զԴաւթին եւ գործ զՍաւուղայն կատարեմ... զայլս խրատեմ եւ ես ինքս անփորձ եմ։ Ասեմ եւ ոչ առնեմ, խոստանամ եւ ոչ կատարեմ, հաճոյանամ յետին ռամկին (ժողովրդականութիւն շահելու համար) եւ թագաւորին մեծի յաչաց ելանեմ։» Մարդկային մոլութիւնները, խարէութիւնները, ամբարտաւանութիւնը — կարծես մեր աչքի առջեւ բարքերը կենդանի գոյներով ձաղկելու, խայտառակելու եւ քրիստոնէական սքանչելի խոնարհութեան հետ բաղդատելու մասին մէկ հատիկ է։ Նոյնպէս մէկ հատիկ է վշտացեալները, հոգւով մարմնով տառապեալ, տրտմահատելի զղջացեալներն մխիթարելու, կազդուրելու արուեստին մէջ եւ այս տեսակէտերով դարերէ ի վեր հայ ժողո-

վերջեան իր մատուցած հոգեւոր, շինիչ, բարոյացուցիչ, հրահանգիչ ազդեցութիւնը անուրանալի է։ Ամէն անոնք որ ականջալուր խոստովանութեան կուսակից չեն, ինչպէս բողոքականք, շատ լաւ բան մ'ըրած կ'ըլլան կարծեմ եթէ, ըլլա՛յ իր հրապարակային խոստովանութեան տիպը, -այդ գլուխներէն կարդան (աշխարհաբար) ժողովարանին մէջ, ինչպէս կը կարդան Սաղմոսը և թէ՛ տանին կիրակի օրեր և թելադրութին անդրադառնալու ինքն իրենց վրայ։

Որքան խորունկ հոգեբան է Նարեկացին և ներկուռ աստուածաբան, զարմանալի է որ արտաքին հմտութիւններէ ալ անմասն չէ։ Ալեկոծութեան մը նկարագրութեան, նաւու մը ներքին և արտաքին կազմուածքին ամէն մանրամասնութեանց նկատմամբ նաւաստի մը չափ և ֆիզիքական ախտաբանութեան մասին ալ ժամանակին ճարտարագոյն վիրաբոյժներուն ու քաջ բժիշկներուն չափ կարծես փորձ և տեղեակ ըլլայ։ Իրեն իբր թերութիւն վերագրուած լեզուի անհարթութեանց և խրթնաբանութեան մէկ մեծ մասը — ինչպէս վերջին բաղդատութենէս համոզում գոյացուցի առ այդ — տգէտ գրչագրաց սխալներէն ու աղաւաղումներէն ծնունդ առած կ'երեւան, որոնք երբ նորոգ և բանաւոր սրբագրութեամբ ուղղուին, անհասկնալի շատ մը տեղեր դիւրահասկնալի պիտի կրնան դառնալ, ինչպէս նաեւ քերականական անկանոնութիւններն ալ ուղղուիլ։

Բ.

Նախընթաց տեսութիւնները պարզելու, Նարեկացին և իւր գործը վերայիշելու առիթ տուաւ ինծի բաղդատական զննութիւն մը որ այս օրերս ըրի գրաբար բնագրին և Քասիմի աշխարհաբար թարգմանութեան միջև: Երկու երեք տարի եղաւ կարծեմ յորմէ հետէ մեր Մեծարգոյ բարեկամը Քասիմ ձեռնարկեց, ինչպէս ըսինք, Նարեկայ ան-ըրնդլին ծանօթացնելու երանաշնորհ վանականին Աղօթամատեանը իր աշխարհաբար ձեւին ներքեւ: Իրաւցընէ դիւրին գործ մը չէր այդ, այլ մեծ համբերատարութիւն, Ս. Գրոց խորունկ հմտութիւն, գրաբար լեզուի քաջ ծանօթութիւն, աստուածաբանական գիտութեան բաւականաչափ պաշար կը պահանջէր: Վերջին դարերու մէջ նոյն գրքին ինչ ինչ մութ և խրթին մասերուն մեկնութիւնք և լուծմունք հրատարակուած էին, բայց անբաւական, ոմանք ալ գլխովին ենթադրական և հակասական: — Կ'երեւայ թէ Քասիմէ զատ այլք ոմանք ալ, եկեղեցական կամ թէ աշխարհական, մտադիր էին կամ արդէն ձեռնարկած այդպիսի աշխատութեան մը: Քասիմի անտակընկալ երեւումը մեծ փոթորիկ յարոյց և առաջին անգամ Մանզումէի մէջ հրատարակուած մէկ քանի թերթ թարգմանութեան վրայ սաստիկ և կծու քննադատութիւններ սկսան տեղալ ամէն դիհաց տեղական մամլոյ միջոցաւ. կը յիշեմ որ թարգմանիչը առանց այս աղմուկէն յուսաբեկ ըլլալու կամ

չփոթելու յայտարարեց այն ժամանակ իր Թերթին միջոցաւ Թէ այդ յարձակմանց չարը լոկ Թշնամութեան արդիւնք էին, և Թէ միայն Հորոյի քննադատութեանցը կարեւորութիւն պիտի տար իբր անաչառ քննադատի (վասն զի բերանացի արդէն մի քանի դիտողութիւններ հաղորդած էր իրեն)։ Անկէ ի վեր գործը ամբողջացաւ և հրատարակուեցաւ գրքի ձեւով ալ, բայց և այնպէս այդ նախկին քննադատներէն ո՛չ ոք երեւան ելաւ հրապարակի վրայ, ո՛չ ոք ամբողջին վրայ քննադատական ակնարկ մը ձգեց յարդ. գէթ մեք չտեսանք։

Եւ սակայն կ'արժէ կարծեմք որ Նարեկացի սուրբ Հօր պատուական երկին Թարգմանութեան ամբողջին ինչ աստիճան յաջողած ըլլալուն, ո՛րքան վստահելի և հարազատ ըլլալուն նկատմամբ հասարակութիւնը լուսաւորուի։

Տեսնելով որ ընդհանուր լռութիւն և անտարբերութիւն տիրած է այս մասին Թէ՛ եկեղեցական և Թէ՛ աշխարհական շրջանակներու մէջ, հարկ համարեցայ ես ինքս համառօտ ուսումնասիրութեան մը նիւթ ընել այս անգամ այդ Թարգմանութիւնը և բաղդատել զայն բնագրին հետ ծայրէ ի ծայր։ Հայ եկեղեցւոյ այս նշանաւոր վարդապետին և հոգեբանին վրայ ունեցած սէրս ու համարումս, ինչպէս նաեւ հայ բանասիրութեան իմովսանն փոքր ծառայութիւն մը մատուցանելու փափաքս մղեցին զիս ներկայ տօթակէզ օրերուն այս ոչ-հրապուրիչ բաղդատութեամբ զբաղելու. և ըստ որում չէ կարելի որ այսքան խրթին աստուածաբանական գիրք մը ծայրէ ի ծայր Թարգ-

մանուէր աշխարհիկ անհատի մը կողմանէ, առանց որ և է Թերութեան և վրիպակի — Թերութիւնք և վրիպակք որք անհրաժեշտ է սակայն որ ուղղուին և սրբագրուին, նոյն իսկ Նարեկացւոյն աստուածաբանական և գրական պատիւը փրկելու համար — և քաւ որում Թարգմանիչը ինքնին, իր ձեռնարկած գործին բազմայիմի դժուարութեանցը գիտակ, իր վերջաբան-յառաջաբանին մէջ ալ յօժարութիւն յայտնած է շնորհակալութեամբ ընդունելու Թարգմանութեան մէջ պատահած սխալներուն մասին ըլլալիք դիտողութիւնքը, ներկայ տետրիս մէջ ամփոփեցի ըրած բաղդատութեանցս արդիւնքը։

Բայց նախ և առաջ անկ է որ յայտնեմ անկեղծօրէն իմ համոզումս գործին ամբողջին նկատմամբ։ Թարգմանութիւնը ըստ ինքեան բաւական յաջող եղած է և ես չեմ կարծեր որ առաջին անգամ ըլլալով որ և է բանասէր մը լաւագոյն Թարգմանութիւն մը կարենար ընծայել։ Շատ դժուարակնճիռ և խրթին տեղուանք, ուր ես կամ ուրիշ մը դեդեւէինք Թերեւս, յաջողած է Պատրիմ ընդունելի թարգմանութիւն մը ներկայացնել կամ յաջող դարձուածքով մը մէջէն ելնել։ Սխալներն ու վրիպակներն ամբողջին բաղդատութեամբ փոքր մաս մը կը կազմեն, և անոնց ուղղութեամբը վստահելի և հարազատ Թարգմանութիւն մը կրնայ համարուիլ. գէթ մենք այդպէս կը կարծեմք։ Ոճը սահուն, հաճելի է և եթէ ամէն տեղ գրաբարին ներդաշնակութեան և գեղեցկութեան չէ կրցած հաւասարիլ, շատ տեղեր ալ անկէ վար չէ մնացած։ Ոճի ձանձրալի միօրինակութենէ՝ խուսափելու հա-

մասը երբեմն թարգմանիչը բնագրէն քիչ մ'ալ հեռանալ յանձն առեր է, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ի տարբեր. Հետեւաբար կը յուսամք թէ մեր քննադատութիւնը չնկատուիր Մեծայարգ Թարգմանիչին կողմանէ իբր ոչ-բարեկամական գործ մը եւ կը հաւատայ մեր անկեղծութեան — երբ յայտարարեմք որ ամբողջին մէջ իր աշխատասիրութիւնը քաջալերութեան արժանի եւ ձեռնարկը գովելի գտած եմք :

Գ.

Ինչպէս յայտնի է բանասիրաց, Նարեկացւոյն ոճին մէկ գլխաւոր յատկանիշը սա է որ, մինչդեռ տեղ տեղ բառերու եւ իմաստներու տարապայման ճոխութիւն կամ կրկնութիւն կը գործածէ, անդին բուն գործողութեան բացատրիչ կարեւոր տարրերը, բայերը կրճատել, զօրութեամբ հասկցնել շատ կը սիրէ : Այս զեղջումը պատճառ կուտայ աղիկամի մեկնութեանց, տարբեր տարբեր թարգմանութեանց, հակասութեանց : Թարգմանիչ շատ տեղեր յաջողապէս ելած է այդ դժուարութեանց մէջէն : Չյաջողած, ինչպէս եւ սխալ մեկնած տեղուանքը պիտի ցուցնեմք վարը :

Քննադատութեանս առարկայ եղած կամ սըրբագրելի կէտերը նախ կարեւորութեան կարգաւ հարկ է քանի մը մասերու բաժնել :

Ա. Անոնք որ սխալ մեկնուած ըլլալով՝ կարեւորութիւն ունին թէ աստուածաբանական եւ թէ բանասիրական տեսակէտերէ : Անոնք, ինչպէս

կանխաւ ըսինք, թէեւ շատ չեն, բայց եթէ չսր-բագրուին, կրնան Նարեկացւոյն համբաւը աղար-տել յանկարծակի գրաբարը չհասկցողներու և կամ զայն առ ձեռն չունեցողներու քով. ուստի ան-հրաժեշտ է որ նշանակութիւն և ուղղութիւն Ս. Գրի-գորի բազմապատիկ յարգն ու արժէքը վեր բըռ-նելու համար, թէ յաչս մերայնոց և թէ օտարաց։ Բ. Կան տեղուանք ուր թարգմանիչը քմածին չըճշդութիւններ ըրած է կամ քերականական օրինաց իբր գլխովին ըմբոստ ներկայացուցած է զՆարեկացին, մինչ բնագրին աւելի մօտ թարգ-մանութիւն մը — միանգամայն դիւրըմբռնելի ըլ-լալու պայմանաւ — կարելի էր, առանց այդ ըմ-բոստութեան մեղքն ալ ծանրացնելու երանելւոյն արդէն իսկ իրեն վերագրած անթիւ մեղքերուն վրայ։ Գ. փոքրիկ — մէկ երկու գրի — տառասխալ-ներ կամ վրիպակներ, որք հաւանաբար տպա-գրական վրիպակներ են, բայց գրքին վերջը նշա-նակուած չըլլալով իմաստն այլայլած և աստուա-ծաբանական մեծ սխալներու իսկ պատճառ տուած են, և կը մոլորեցնեն ամբիկ ընթերցողը, եթէ այնպէս մնան։ Դ. ուրիշ փոքր սխալներ, որք առաջնոց կարեւորութիւնը չունին, բայց լաւ կ՚ըլ-լայ եթէ ուղղուին այժմէն։

Սկսիմ առաջիններէն

ԺԱ. գլխոյն մէջ Նարեկացին կ՚ըսէ. «Քանզի «Հաւատացի վասնորոյ և խօսեցայ», խրատեալ Պօ-ղոսիւ, ուսեալ ի Դաւթայ . . . որպէս հաւատովք «ճանաչել զնա և զզօրութիւն յարութեան նորա

«լուս առաքելոյն և զհաղորդութիւն չարչարանաց նորա և որ զկնի բերին առացեալքն։ Կցորդ է սէրն եւ յոյժ նմանապէս հաւատալն խոկալէս և ի նորոգս այս փոխադրութիւն որ ի մեղացն ի քաւութիւն . . . եւայլն։

Ներսէսացւոյն այս խօսքերը շատ պարզ են ինքնին, բայց Թասիմ չէ կրցած անոնց միտք բանին հասկնալ և գեղեցած է այս տեղ։ Տես ինչպէս կը թարգմանէ այս կտորը (երես 51) «Ինչպէս որ հաւատքով կը ճանչնամ զայն, առաքելային բանծին նման, անոր յարութեանը զօրութիւնը, չարչարանքներուն հաղորդութիւնը և ուրիշ բաժնեքին ալ ճանչնամ։ Իրարու կցուած են եւ մէկզմէկէ չեն բաժնուիր կատարեալ կերպով հաւատայն ու նոր կեանքի փոխադրութիւն (?) մեղապարտը քաւութիւն կ'առանայ եւայլն»—Անհաւասիկ բուն իմաստը այս կտորին «. . . թէ ինչպէս հաւատքով կարելի է (կամ կրնամք) ճանչնալ զայն և անոր յարութեանը զօրութիւնը, հաւատքով հաղորդակից ըլլալ անոր չարչարանքներուն և ասոր հետեւորդ խօսքերը (Պօղոսի)։ Այս հաւատքին յարակից և յոյժ նման է հաւատալը այն նորագոյն բարեփոխութեան, որով մեղաւոր մը քաւութիւն կ'առանայ (կամ կրնայ ստանալ) չարագործը կը դառնայ արդար կ'ըլլայ եւայլն»։

Անոր յետագայ պարբերութեան մէջ ալ անհասկնալի եղած է սա խօսքը «Մեղաւորին սիրտը, որուն միտքը (?) թերեհաւատութեան խաւարէն զսուելու պէս, երբ մարմնովը ծիծաղի, հոգիովը կը հառաչէ»։ Պիտի ըլլայ. մեղաւորին սիրտը որ թերահաւատութենէ զտուած, աղատած է։ Երես

59 «Ընկալ քաղցրութեամբ» այնքան գործածական ընտիր աղօթքը թարգմանութեան մէջ (բաց ի հաղբիցէն) երկու սխալ կը պարունակէ։ Նախ՝ «Կերպացո՛ զքո Նշանդ ի հետս ելից մաղթողիս» թարգմանուած է ցոյց տուր ինձ կերպը Նշանիդ որ փրկութեան ճամբայ մը կը խնդրեմ։ Անհասկնալի խօսք. տոյգն է «Դաշիդ Նշանը դծէ՛ իմ վեր ելնելիք (դէպ ի անկողինը) ճամբուս վրայ — և կամ (դէպ ի անկողինը) ելած տանս ոտքիս դրած հետքերուն վրայ» (ուրկէ կը հասկցուի թէ անկողինը մահճակալի կամ քէրէվէթի վրայ է եղեր)։

Երկրորդ՝ յայտնի է թէ այդ աղօթքը քնանալէ առաջ կարդացուելու սահմանուած է և ամէն տեղ երեկոյին կամ գիշերը անկողին մտնելու առեն կը զրուցուի։ Հետեւաբար սխալ կ՚ըլլայ «Եւ սթափեալ վերստին ի ննջմանէ ծանրութեան» խօսքին՝ զօրութեամբ բայ ենթադրել «քեզ կը մատուցանեմ». այլ պիտի ըլլայ «արժանի ըլլա՛մ քեզ մատուցանելու (երբոր արթննամ)» — ապա թէ ոչ հարկ կ՚ըլլար այդ հատուածը «Ընկալ քաղցրութեամբ»էն զատելով առանձին ըսել, որ եղած բան չէ։

ԺԴ. Գլխոյն որ մէկ մասերն ալ անհասկնալի մնացած են թէ՛ թարգմանչին և թէ՛ ընթերցող հասարակութեան։

Այսպէս «Ոչ ցուցեալ է երբէք եթէ աղաչեաց զքեզ ի ձեռն աւազակացն սորա խողխողեալն քանզի կարկամեալ էր։» Այս խօսքը ակնարկութիւն է Աւետարանին յիշած Երիքովի ճամբուն վրայ ինկող վիրաւորին, զոր Նարեկացին նախ քան զՔրիստոս անկեալ մարդկութեան իբր օրինակ կը

ներկայացնէ ։ Թարգմանիչը կը գրէ (երես 63) «Բնաւ չէ տեսնուած մէկն որ աւազակներու սուրերէն խողխողուելէ ետքը քեզ աղաչէր, որովհետեւ կծկուած էր ։» Այս անըմբռնելի, անիմանալի թարգմանութիւնը պէտք է որ ուղղուի այսպէս. «Բնաւ ըսուած չէ տեղ մը (այսինքն Աւետարանին մէջ գրուած չէ տեղ մը) որ աւազակներուն ձեռքով խողխողուած մարդը քեզ աղաչած ըլլայ (որ զինք ազատէ) վասն զի բերանը բռնուած էր ։»

Երես 78. «Ընդ աչացուցանեն նեղելոց մշտագիրներն խարխափանօք ։» Կ'երեւայ թէ Թասիմ կամ նոյն բառը աճապարանօք աչացուցանեն կարդացեր է և կամ իր նախընտրած օրինակին մէջ իրօք ալ այնպէս գրուած է եղեր, որ անշուշտ սխալ է, զի յարակից խօսքերը բնաւ չեն յարմարիր աչքի ցաւի. ուստի պէտք է սրբագրուի այսպէս. «Մշտատեւ մթութեան մէջ խարխափող կոյրերուն հետ ։» Նոյն գլխոյն մէջ Թարգմանիչը յայտնապէս կը սխալի ենթադրելով թէ՝ պոռնիկը 500 դահեկանի պարտք ունէր զոր շնորհած ըլլայ Տէրն մեր ։ Այդ պոռնիկ կնոջ առթիւ առակ մը ըսաւ Քրիստոս 500 դահեկան և 50 դահեկան պարտք ունեցող երկու պարտատէրներու մասին. ասոր ակնարկութիւն կ'ընէ Նարեկացին ։

Երես 109. «Լոյսն բնութեամբ (Աստուած) թարգմանուած է բնական լոյսը, որ հիմնովին սխալ է և սխալ գաղափար կուտայ ընթերցողին ։ Պէտք է ըլլայ «ի բնէ լոյս եղողը» ։

Երես 118. «Դոյզն կասկած արկածից ի միտ բերելով» թեթեւ կասկած մը յղացայ Թարգման-

ուած է, մինչ հակառակը կը նշանակէ այս տեղ (ինչպէս գաղղ. le peup. առոգմը երկու կերպով) ուստի պիտի ըլլայ «շատ քիչ արկածի վախ ունենալով այլ ես» (նաւահանգստին մօտեցած ըլլալուն համար)։

Երես 119. «Որովհետեւ եթէ օրինակ բերուի թէ եայլն» անհասկնալի եւ սխալ. պէտք է ըլլայ «Եթէ այս ըրած ողբալի նկարագրութեանս այնպէս մակաբերուի թէ . . .»։

Երես 187. «Թերեւս ի մաքրայն եւ ի կամարարացդ . . . այս նուէր հայի բանից մատիցէ» կամքին համեմատ պատրաստուած ինչ թարգմանուած է, մինչ պիտի ըլլայ «սուրբերէն եւ կամքդ կատարողներէն այս հացի նուէրը (աղօթքը) քեզ մատուցուելով»։

Երես 211. «Իրաւամբ ուխտի երդմնականաւ ամենիւն» թարգմանուած է «եւ սակայն ուխտի երդումին իրաւունքովը (հաւատք) արժանի դասուեցաւ (աւազակը) արդարներու արքայութեան։» Արդ՝ վերոյգրեալ գրաբար պարբերութեան իմաստը չհասկնալով թարգմանիչը՝ ուխտը, երդումը աւազակին ընծայած է եւ հաւատքի մեկնած, մինչդեռ ակնարկութիւն է Տեառն մերոյ առ աւազակն հաստատապէս ուխտելով, երդմնելով տուած խօսքին (ամենին կը նշանակէ ամեն ասեմ քեզ ըսելովը)։

Երես 296. «Տաղտկալի զմահու նոցա դիպուածն քեզ գրեցեր» Անոնց մահուան տաղտկալի դիպուածը (?) քեզ վերագրեցիր (Ջրհեղեղը)։ Սխա՛լ, պիտի ըլլայ «անոնց մահուան աղէտքը քեզ անհաճոյ թուեցաւ»։

Երես 307. «Որ անորակելի գոյնիդ անսահմա-

նելի հրամանը գծագրելու համար» . — գոյնի հրամա՞ն, absurde չէ՞. բնագրէն աւելի անհասկնալի և անտրամաբանական, նաև սխալ եղած է այս պարբերութիւ՞նը . պիտի ըլլայ . «Դուն, որ գոյներով չես որակուիր, քու անսահման հրամանդ գործադրելու համար» (գետէն առնուած ջուրը արիւնի փոխեցիր) ։

Երես 320 . Զարմանալի է որ թարգմանիչը որ աղօթագրքիս շատ կնճռոտ, խրթին տեղերը յաջողապէս լուծած է, երբեմն դիւրհասկնալի տեղերը կը գթի, կը սխալի ։ «Այլ առցէ զայս կըշտամբութիւն մաքուրն նիւթ պսակաց և պատժապարտն առիթ ազատութեան» պարբերութիւնը կը թարգմանէ այլ ընդ այլոյ խօսքերով ։ «Այս մաքուր (?) կշտամբանքը պսակի նիւթ թո՛ղ ընդունի» (ո՞վ) — տէր բային ստորոգելի ընելով կշտամբանքին, մինչ պիտի ըլլայ «թո՛ղ մաքուր, սուրբ եղողը այս (աղօթամատեանիս մէջ պարունակուած) կշտամբանքները իրեն համար վարձատրութեան, պսակի պատճառ սեպէ, իսկ մեղաւորը (մեղքերէ) ազատութեան առիթ» ։

Երես 377 . «Ոչ ի բողոք մահու մարմնոյ հարուածոց, այլ ի կենացն աւետիս ածէ» ։ Եկեղեցին մեղաւորը ծեծելու, մահուամբ պատժելու համար չէ որ իրեն կը հրաւիրէ, իրեն կը քաշէ, այլ կենաց աւետիսը անոր տալու համար ։ Նարեկացւոյն այս բանաւոր խօսքին բոլորովին անտրամաբանական, անտեղի իմաստ մը տուած է մեր պատուարժան թարգմանիչը, ընելով Եկեղեցւոյն շինութեանը առթիւ տրուած հարուածները (?) ոչ թէ մահուան բողոքը, այլ կեանքի աւետիսը կը ցուցնէ ։

Երես 385. ՀԶ. գլխոյն սկիզբը եղած սա խորթին խօսքը սխալ մեկնուած է բոլորովին. «Որ ո՛չ ելանէ երբէք ըստ քո բան իր անձեռնարկելի որ և մնաց է անհնարաւոր:» Ձեռնարկ մը չկայ որ առանց քու հրամանիդ գլուխ ելլէ, ինչ որ վեր է մտքի դատողութենէն: Գէշ խօսք չէ, բայց Նարեկացիին ըսածը այս չէ: Անձեռնարկելին ի՛նչպէս ձեռնարկելի կրնայ թարգմանուիլ: Ներելի՞ է բնագիրը այլափոխել: Ես, մեղաւորս, կը թարգմանեմ այսպէս. «Չկայ անկարելի, մարդկային մտաց համար անհնարին բան մը որ քու խօսքէդ դուրս ելլէ, քու հրամանիդ անսաստէ» (այսինքն դուն եղիր ըսես նա չըլլայ):

Երես 400. «Երբ ողբերու եւ արցունքներու շահեկանութիւններր (?) երկինքը կը գրաւեն հիմայ» ի՞նչ ըսել է: Բնագիրն է «Ուր այժմ շահավաճառութիւնք ողբոց և արտասուաց զերկինս գրաւեն:» Հին ատենը և գուցէ ցայժմ գաւառներու մէջ վարձկան լալկաններ կային, որ մեռելներուն վրայ ողբ կը կարդային, կուլային, կը պոռչտէին, երկինքն ու երկիրն իրար կ'անցնէին: Անդին աշխարհքն ասոնք հինգ փարա չպիտի ընեն ըսել կ'ուզէ Երանելին: Թարգմանիչը չէ հասկցեր դժբաղդաբար:

Երես 409. Հրեշտակաց նուիրեալ ՁԱ. գլխոյն մէջ «Այրիչք անաղօտք» խօսքն ալ ճիշդ նախընթաց «Ջեռուցանողք»ին պէս հրեշտակաց համար ըսուած է. Նոյնպէս՝ առանց նիրհելու սպասելն անոնց կ'ակնարկէ: Մաղթանքը միայն «որով և ինձ մեղաւորիս»էն կ'սկսի, հետեւաբար սրբագրելի է «Շնորհ ըրէ»ի յաւելմամբ եղած քմածին թարգմանութիւնը:

Երես 416. «Լուսնական դիպուածք»ը լուսնոտութիւն մեկնուած է, որ բոլորովին անտեղի է. ո՛չ ոք եղած ըլլայ արդէն առաջուց ալ այսպէս մեկնողը : Նախընթաց և հետեւորդ յիշուած խօսքերը բնական ազդակներ կ'ակնարկեն, ինչպէս խորշակին կամ արեւուն տապը, մեղաց սառը, ջրերու հոսանքը, եայլն : Հետեւաբար լուսնական դիպուածք ըսուածը լուսնին փոփոխութիւնները (phases) կ'ակնարկեն պարզապէս, ինչպէս լրումն, խաւարումն եայլն որոց հիները մեծ ազդեցութիւն կը վերագրէին :

Երես 420. Մեծ զգուշաւորութիւն կ'ուզէ Նարեկացւոյն կրճատումները լրացնելու մէջ, որպէս զի խօսքին ընդհանուր իմաստին անհամաձայն ձեւ մը չառնու, և անտրամաբանական բան մը ըսած չըլլայ Երանելին, ինչպէս եղած է «Իսկ զո՛ւ, փրկութի՛ւն, հոգեպէս միացեալ ի յիս կրկին մաքրեսցես»ը որ միացած ես ինծի հետ թարգմանուեր է, մինչդեռ պիտի ըլլայ «Միանալով մաքրէ՛», զի ինքզինքը պոռնիկին և այլոց պէս մեղաւոր կը ներկայացնէ : Եթէ Փրկիչը արդէն միացած նկատէր իրեն հետ, ծայրէ ի ծայր անիմաստ կ'ըլլար այս մաղթանքը :

Իսկ նոյն աղօթքին շարունակութեանը մէջ (421) «Ցանուն քո բարձրեալ»ը բարձրանալով թարգմանելը սխալ և անիմաստ կ'ըլլայ, այլ պիտի ուղղուի. «Քու բարձրացեալ անուանդ համար» (քու խոսթերդ համար) զիս անարժանս ընդունեցին (ակնարկութիւն Աւետարանին որ ընդունի զՁեզ եայլն խօսքին) :

Երես 430. Բայց ասոնցմէ աւելի կարեւոր

իմաստի սխալի մը մէջ ինկած է թարգմանիչը Ձէ. գլխոյն սկիզբը, զոր հարկ կը համարիմ մատնանիշ ընել ի մասնաւորի, զի որքան յարգելի է ինձ համար Գասիմի թարգմանութիւնը, անկէ աւելի սիրելի է ինձ Նարեկացւոյն պատիւն ու համբաւն։ Երանելին իբր թէ ըսած ըլլայ. «Շնորհ ըրէ՛, Տէ՛ր, որ այս մաղթանքի խօսքերուն հետ դադրին և վերջ գտնեն նաև ինքզինքս խրատելով յանդիմանելս և անձնական չար սովորութիւններըս»։ Այս կերպով՝ ինքզինքը յանդիմանելը, անձնադատ ըլլալը իր չար սովորութեանց կարգը դասած կ՚ըլլայ մեր Ս. Հայրը և Աստուծմէ ատոր դադարումը խնդրելու եղած, մինչդեռ միեւնոյն գլխոյն յետագայ մասերուն մէջ կը շարունակէ Երանելին իր ապաշխարողի ինքնանախատ ոճը։ Ձէ՛, սիրելի Գասիմ. այս արտառոց խօսքը մի դներ Մեծ Աղօթողին և անոր հետ աղօթողներուն բերանը։ Ես կը մտածեմ թէ շատ բանաւոր կերպով «ինքնանախատ կշտամբութիւն»ը «բանից մաղթանացս»ին իբր որակիչ, բացայայտիչ կրնայ առնուիլ և թարգմանուիլ —

«Շնորհ ըրէ՛, Տէ՛ր, որ անձս կշտամբելու համար գրած այս աղօթագրքիս (կամ աղօթքներուս) վերջանալուն հետ՝ դադրին, վերջանան նաև իմ ներքին չար ունակութիւններս»։ Գիտեմ որ դուալ ինծի չափ կը սիրես և նախանձախնդիր ես Նարեկացւոյն պատւոյն, հետևաբար ուրախ պիտի ըլլաս այս բացատրութեանս վրայ։

Երես 455. «Իբր զպատնէշս ամրաբերձ բերդամարտութեան» բերդին վրայէն պատերազմողներու անառիկ պատնէշի մը պէս թարգմանուած է։

Ինձ կը թուի թէ այս պարբերութիւնը կ՚ակնարկէ հին ատենի մեծ բաբանները կամ մանգղիոնները որ փայտէ վիթխարի շէնքերու նման կը կանգնուէին բերդերու դիմաց և ահագին ուռերով կոչնակի նման պարսպին կամ քաղքին դրանը տանկ տանկ զարնելով կը դղրդէին ։

Եւ վերջապէս երես 471 . «Դո՛ւ ինքնդ , (ո՛վ Քրիստոս) յարմարցուր այս աղօթքը» բանաւոր խօսք մը չէ՛ որ Նարեկացիին բերանը դնենք ։ Ուստի «Դու ինքնդ յարմարեա՛ զաղաչանս պատճառ քեզ փառաց և ինձ մեղապարտիս առիթ բժշկութեան» խօսքը եկո՛ւր պարզապէս և ուղիղ տրամաբանութեան համաձայն թարգմանենք . «Դո՛ւ ինքնդ այս աղաչանքս քեզ փառքի պատճառ և ինձ ալ բժշկութեան առիթ ըրէ ։»

Գ.

Դիտողութեան և սրբագրութեան առարկայ եղող կէտերուն Բ. կարգը կը կազմեն , ըսինք , այն պարբերութիւնները որք թէև գլխաւոր սխալ մը չեն կազմեր , բայց բնագրէն բաւական կը շեղին կը հեռանան բացատրութեանց մէջ , կամ անոր քերականական ուղիղ կազմութիւնը խնդրոյ ներքև կը ձգեն , և կամ քմածին մեկնաբանութիւններ կուտան այնպիսի տասցուածոց որք պէտք չունին տռոնց ։

Երես 13 . «Ի յարդարոցն կատարելոց կարեաց կցորդ ինձ ժամանեցուսցես» . արդար Անհասանելե-

րու պատկին նմանակից ըրէ զիս, կ՚ըսէ։ Իրաւ մութ է բնագիրը, բայց ես կը հասկնամ ասպէս «արդար նահատակներէն ինծ օգնական հասցո՛ւ, խրկէ՛.» բանասէրք Թո՛ղ դատեն թէ ո՞րն է հաւանականը։

Երես 19. «Պարգեւեալ տացի ի ձեռն սորին ապաշաւ ըղձից» եւ այս աղօթքներուն շնորհիւ անոնց ապաշխարութիւնը կատարեալ սեպուելով բարի փափաքները թող կատարուին։ Կարծեմ թէ առանց ինքնաստեղծ խօսքերով բնագրէն այսչափ հեռանալու՝ կարելի էր թարգմանել —«եւ այս աղօթագրքիս միջոցաւ (կամ աղօթքներուս շնորհիւ) անոնց աշխարհային իղձերուն, ցանկութիւններուն զղջում թո՛ղ շնորհուի»

Երես 21. «Ղեկաւ այսց թեւոց» այս դեկին թեւովը թարգմանուած է, խօսքին քերականական կազմութիւնը հիմն ի վեր շրջելով։ «Այս թեւճակներուն ղեկավարութեանը շնորհիւ» կամ պարզապէս, «այս թեւճակներուն շնորհիւ» կը հասկնամ ես։ Չէ՞ մի որ թեւճակները՝ մասնաւոր ղեկ չունեցող նաւերուն մէջ՝ նաւը ղեկավարելու ալ կը ծառայեն։

«Եթէ պահպանակն վստահութեան զանձն ուրուք լքցէ» վստահութեան պահապանը (?) կը թարգմանէ. պահապանակ երբէք մարդու համար չըսուիր։ Ուստի պէտք է հասկնալ «եթէ մէկուն ապահովութեան զրահը վրայէն իյնայ»։

Երես 31. Ի՞նչ կը հասկցուի սա հակասական պարբերութենէն «Ուստի մեղաւորն որ բոլորովին դիտումն (?) և Աստուծոյ բարիքներէն յուսահատ, կը յուսայ դարձեալ հասնիլ նախկին փառքերուն եայլն»։ Անհաւատալի բնագիրը. «ուստի և մեղուցե-

լոյն իսպառ թաղծելոյ և ակնկալութիւն բարւոյն բարձելոյ . . . յուսալ վերստին» և այլն. Պիտի ըլլայ «ուստի այն տրտմաթախիծ մեղաւորը, որուն բարւոյն ակնկալութիւնը սպառած է, որ շնորհքին տուած համարձակութենէն զրկուած է, պէտք է յուսայ (այս է Երանելիին միտք բանին, հո՛ս է խօսքին հոգին) թէ կրնայ դարձեալ հասնիլ նախկին փառքերուն։»

Երես 52. «Իսկ ազատին անկապուտ շնորհին միացելոյ հզօրագոյնք են վկայքն» Թարգմանիչը կը գրէ. «Իսկ մեղք գործելէ վերջ դարձեալ շնորհ ստացողներուն զօրաւոր ապացոյցներ կան»։ Գէշ չէ. բայց Նարեկացին ճիշդ այսպէս չըսեր։ Այլ աւելի զօրաւոր օրինակներ ունիմ, կ՚ըսէ, անանկներու՝ որոց վրայէն շնորհքը բոլորովին գացած չէր մեղք գործելէ վերջն ալ։»

Երես 88. «Երէ այս տեղեն իսկ սկսելով յանդիմանութեան տանջանքին դատապարտես»։ Բնագիրն է «Եթէ դատապարտես՝ աստուստ սկսեալ պատուջողականն՝ կշտամբութիւն». որուն աւելի ճիշդ պիտի ըլլար թարգմանել — «Եթէ դատապարտես զիս (դժոխքի) այս աշխարհքէն սկսեալ տանջող յանդիմանութիւններդ (համաձայն քերականական կազմութեան բնագրին)։

Երես 95. «Գիրկս արկի կենցաղոյս սիրոյ.» առանց քերականական կազմութիւնը այլափոխելու կրնայ թարգմանուիլ. «աշխարհային սիրոյ փարեցայ». իսկ թիկունս դարձուցանելը աւելի պատշաճօրէն կարելի է կարծեմ թարգմանել «կռնակը դարձնել» քան թէ ետեւը դարձնել։

Երես 101. Երեմիայի խօսքերն ազդուելով,

պիտի ըլլայ. «Երեմիայի խօսքերուն համեմատ» — տարբերութիւնը ակներեւ է։

Երես 105. «Զամենայն խայտառակեցից». անձնը պիտի խայտառակեմ. սխա՛լ. այն ատեն պէտք էր ըլլար «զամենեսին» որ անտեղի խօսք մը կ'ըլլար։ Ճիտակն է «ամէն խայտառակութիւններս երեւան պիտի հանեմ» կամ «ամէն յանցանքներս երեւան հանելով պիտի խայտառակեմ»։

Ով գիտէ պիտի մեղմացնէ կ'ըսէ, փոխանակ բնագրին ողորմել բային, որ աւելի գործածական է այժմեան աշխարհաբարի մէջ ալ մարդու համար ըսուելով քան մեղմացնելը։

Երես 118. Նարեկացին շատ կը սիրէ բառախաղութիւնը, բառերու կուտակումը, որոց ամենքը թարգմանելու անհրաժեշտ հարկ չկայ. բայց զգուշութեամբ նայելու է թէ ո՞ր բառը կրնայ զեղչուիլ եւ ո՞րն անհրաժեշտ է իմաստը չխանգարելու համար։ «Տեսարան գլխոյն դիտակի խոնարհեցաւ» թարգմանուած է դիտարանին գլուխը ծռեցաւ, մինչ պիտի ըլլայ (նաւուն) գլխու կողմի դիտարանը (բարձր տեղը, բարձրաւանդակը) վար իջաւ, փլաւ» (ոչ թէ ծռեցաւ այս կամ այն կողմ)։

Երես 132. Կոտանցնողին (սատանային) կուռքը գտայ։ Անիմանալի խօսք մը որ կ'երեւայ թէ գտային հապճեպով «գտի» կարդացուելէն յառաջ եկած է։ Պիտի ըլլայ «սատանային սեղան, խորան եղայ։»

Երես 134. «Եթէ հայեցիս մարդասիրութեամբ լոկ որում քոյդ՝ են սովորութիւնք, կողկողիմ եւ ես» մոռցուած է թարգմանուիլ։

Երես 136. «Զհոգեկանացն կրից կորուսչացն».

լոյն խապառ թաղծելոյ և ակնկալութիւն բարւոյն բարձելոյ . . . յուսալ վերստին» եւայլն. Պիտի ըլլայ «ուստի այն տրտմաթախիծ մեղաւորը, որուն բարւոյն ակնկալութիւնը սպառած է, որ շնորհքին տուած համարձակութենէն զրկուած է, պէտք է յուսայ (այս է Երանելիին միտք բանին, հո՛ս է խօսքին հոգին) թէ կրնայ դարձեալ հասնիլ նախկին փառքերուն»

Երես 52. «Իսկ ապաստին անկապուտ շնորհին մնացելոյ հզօրագոյնք են վկայք»: Թարգմանիչը կը գրէ. «Իսկ մեղք գործելէ վերջ դարձեալ շնորհ ստացողներուն զօրաւոր ապացոյցներ կան»: Գէշ չէ. բայց Նարեկացին ճիշդ այսպէս չըսեր: Այլ աւելի զօրաւոր օրինակներ ունիմ, կ'ըսէ, անանկներու՝ որոց վրայէն շնորհքը բոլորովին գացած չէր մեղք գործելէ վերջն ալ»

Երես 88. «Երբ այս տեղեն իսկ սկսելով յանդիմանութեան տանջանքին դատապարտես»: Բնագիրն է «Եթէ դատապարտես՝ աստուստ սկսեալ պատնջողականն՝ կշտամբութիւն». ուրեմն աւելի ճիշդ պիտի ըլլար թարգմանել — «Եթէ դատապարտես զիս (դժոխքի) այս աշխարհքէն սկսեալ տանջող յանդիմանութիւններդ (համաձայն քերականական կազմութեան բնագրին):

Երես 95. «Գիրկս արկի կենցաղոյս սիրոյ.» առանց քերականական կազմութիւնը այլափոխելու կրնայ թարգմանուիլ. «աշխարհային սիրոյ փարեցայ». իսկ թիկունս դարձուցանել աւելի պատշաճօրէն կարելի է կարծեմ թարգմանել «կռնակը դարձնել» քան թէ ետեւը դարձնել:

Երես 101. Երեմիայի խօսքերն ազդուելով,

պիտի ըլլայ. «Երեմիայի խօսքերուն համեմատ» — տարբերութիւնը ակներև է։

Երես 105. «Զամենայն խայտառակեցից». ամէնքը պիտի խայտառակեմ. սխա՛լ. այն ատեն պէտք էր ըլլար «զամենեսին» որ անտեղի խօսք մը կ'ըլլար։ Շիտակն է «ամէն խայտառակութիւններս երեւան պիտի հանեմ» կամ «ամէն յանցանքներս երեւան հանելով պիտի խայտառակեմ»։

Ո՞վ զիս պիտի մեղմացնէ կ'ըսէ, փոխանակ բնագրին ողոքել բային, որ աւելի գործածական է այժմեան աշխարհաբարի մէջ ալ մարդու համար ըսուելով քան մեղմացնելը։

Երես 118. Նարեկացին շատ կը սիրէ բառազարդութիւնը, բառերու կուտակումը, որոց ամենքը թարգմանելու անհրաժեշտ հարկ չկայ. բայց զգուշութեամբ նայելու է թէ ո՞ր բառը կրնայ զեղչուիլ և ո՞րն անհրաժեշտ է իմաստը չխանգարելու համար։ «Տեսարան գլխոյն դիտակի խոնարհեցաւ» թարգմանուած է դիտարանին գլուխը ծռեցաւ, մինչ պիտի ըլլայ (Նաւուն) գլխու կողմի դիտարանը (բարձր տեղը, բարձրաւանդակը) վար իջաւ, փլաւ» (ոչ թէ ծռեցաւ այս կամ այն կողմ)։

Երես 132. Կուսնցնողին (սատանային) կուռքը գցայ։ Անիմանալի խօսք մը որ կ'երեւայ թէ գցային համաձայնող «գահ» կարդացուելէն յառաջ եկած է։ Պիտի ըլլայ «սատանային սեղան, խորան եղայ։»

Երես 134. «Եթէ հայեսցիս մարդասիրութեամբ ըստ որում քոյդ՝ են սովորութիւնք, կողկողիմ և ես» մոռցուած է թարգմանուիլ։

Երես 136. «Զհոգեկանացն կրից կորուսչացն».

հոգեւոր կիրքերուն վրա՛յ ճառեմ որոնք կորուստի կը մատնեն ։ Այս գլխոյն բոլոր պարբերութեանց մէջ յիշուածները Նարեկացւոյն իր անձին վերագրած մեղքերն են եւ ոչ թէ ընդհանուր տեսութիւն մեղքերու վրայ ։ Ուստի պէտք է թարգմանուի. «կորստեան պատճառ եղող հոգեկան (աւելի լաւ է եւ այժմէական Նարեկացւոյն այս բառը քան թէ հոգեւոր) կիրքե՛րուս վրայ ճառեմ։» «Զամենածախն յայտնատեսիլ» ինչ ըսել է անձն քան յայտ յանդիման այրեալ ։ Պիտի ըլլայ «(անչափ խորունկ) խոցե՛րս թէ յայտնի տեսնուած (արտաքին) մարմինս քայքայող վէրքերս (կանկրէնա)։» Զառողջութեա՛նն անբժշկութիւն». չե՛նք կրնար քերականական կազմութիւնը յարգելով թարգմանել. «առողջութեանս անբուժելի՛ վիճակը։»

Երես 146. «Քան ինձ նախագրեալն համարդ սակաւութեան». Ինձի համար սահմանած քիչ թիւերէդ թարգմանուած է ։ Այս արդարեւ դժուարահասկնալի խօսքը իմ խոնարհ կարծեօքս կրնայ մեկնուիլ այսպէս. «աստղերուն թիւը եւայլն քու մեծութեանդ առջեւ աւելի փոքր են, որքան ինծի համար մեծ է վերոյգրեալ փոքրիկ թիւը (490, որը 7 անգամ 70 ներելը) որով ինձ քեզ նմանիլ սովրեցուցիր»։ Բանասէրք թո՛ղ դատեն ։

Երես 148. «Ո՛վ ոք զանբծութեան ապականարարն եւ ոչ տոչորեցաւ» ո՞վ ապականեց անբիծ հոգին եւ չտոչորեցաւ ։ Ըստ իս բնագրէն առանց հեռանալու այս եւ նախորդ խօսքերուն վրայ զօրութեամբ հասկցուած տեսաւ կամ զգաց բայը աւելցընելով՝ բանաւոր իմաստը կը հանուի. «Ո՛վ իր ապականացու մեղքերը զգաց եւ սիրտը չայրեցաւ»։

Երես 160. «Որում և ես կցորդիմ Թշուառութեան բանիւ վկայեալ սորին յանցաւորապէս»։ Թշուառութանին խօսելու անկարող նշանակութեամբ ընաւ ընդունելի թարգմանութիւն մը չէ։ Ըստ իս, այս խօսքը պէտք է լուծել կազմելով սապէս«Թշուառու, վկայեալ յանցաւորապէս բանիւ սորին»։ Ես Թշուառականս, որ անոր (Սողոմոնի) վերոյիշեալ խօսքին նայելով վկայեալ մեղաւոր մ'եմ։

«Մանուցեալ զքեզ թէ իցես». կը թարգմանէ ճշմարտապէս զօրաւոր ճանչնալով զքեզ։ Հարազատ թարգմանութիւն չկրնար ըսուիլ կարծեմ ասոր, այլ ենթադրական. ճիշդն է «քու էութիւնդ, գոյութիւնդ ճանչնալով» (ակնարկութիւն Աւետարանին «Եթէ ծանիցեն զքեզ միայն ճշմարիտ Աստուած և զոր առաքեցեր զՅիսուս Քրիստոս»)։

Երես 170. «Ջօծումն շնորհին առ իս դարձելոյ» իմն զղջացողիս չենք կրնար թարգմանել առանց քերականական կանոնը բոլորովին ոտքի տակ առնելու։ Անտարակոյս է որ առ իս դարձելոյ ստորոգելի կամ բացայայտիչ է շնորհին, ուստի պիտի ըլլայ «նորէն վրաս եկող շնորհքիդ օծումը»։

Երես 172. «Որով առ մեղանչման դարձն» որով մեղաւորները դարձի կուգան մեկնելէն աւելի բնագրին իմաստը կը չօշափէ սապէս թարգմանութիւն մը. «որով մեղքերուն համար դարձի յայսը դրուած է, պարտքերու համար թողութեան» եայլն։

Երես 177. «Որդւոյն» որդիին հետ թարգմանելէն աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել «որդւոյն միջոցաւ»։

Երես 178. «Եւ յիշխանական ազգման զգայութեան». զգացումներու ազդումին իշխող մեջին։

Բարի է խօսքդ, սիրելի Թաօիմ, և կարելի է քեզ համար այնպէս է. միտքդ զգացումներուդ կ'իշխէ, բայց դժբաղդաբար մարդկանց մեծամասնութեան համար այնպէս չէ, ինչպէս նաև խեղճ Նարեկացւոյն համար։ Սա ընդհակառակն յաճախ, ինչպէս հոս ալ (ի դիմաց մեղաւորաց) ինքզինքը կ'այպանէ թէ զգացումներն կամ զգայարանքներն են որ կ'իշխեն իրեն վրայ։

Երես 179. Ըստ իս կարեւոր խորունկ իմաստ ունի «ի ժամանակի» լակոնական ասացուածքը, որով Երանելին կը չեշտէ թէ նոյն իսկ աստուածահաճոյ խօսքերն, քարոզներն ալ տեղին և յարմար առենին պէտք է ըսուին. «ի ժամանակի» նոյն պահուն չնշանակեր բնաւ։

Երես 184. «Ի գիրս աւանդականաց»ը սխալ է «Աւետարանաց» համկնալ, այլ Կտակարանաց կը հասկցուի, զի Նարեկացւոյն ըրած ակնարկութիւնք միայն Աւետարանաց մէջ յիշուածները չեն։ Եթէ այդպէս տպագրուած ալ կայ, սխալ է։

Երես 186. «Արքունական հրամանիդ, կենաց կանոնիդ հաւնեւաս Ագոնայի տէր կ'ըսէ, ու հրամայած պատուէրդ չպահեր»։ Լաւ բացատրուած չէ և թիւրիմացութեան պատճառ կ'ըլլայ. — պէտք է ըսել «ինչպէս որ արքունական հրամանիդ, կենաց կանոնիդ մէջ (Աւետարան) յիշուած է»։

Երես 191. «Բանզի արդարև մեծ են չափք հրաշից» մութ և դժուարիմաց պարբերութեան տուած մեկնութիւնը յաջող չէ, «որովհետև աղտոտ հոգիս մաքրելէ և լուացուած պատկերս աղտէ զերծ պահելէ աւելի մեծ է հրաշք գործելը» խօսքը բնաւ Նարեկացւոյն իմաստին չհամապատասխաներ։

Աւելի բանաւոր պիտի ըլլար մեկնել այսպէս «Քեզի համար արդէն չմաքրուած հոգիները (չմկրտուած, ինչպէս անդամալոյծը) սրբագործելէն աւելի մեծ հրաշագործութիւն մ'է զիս, որ քու ջնջուած եղ-ծուած մէկ պատկերդ եմ, այլեւս մշտնջենապէս մեղքերէ զերծ պահել, մանաւանդ որ այս երկ-րորդ պարագային մէջ՝ արդէն աւազանին շնորհքն ալ ընդունած ըլլալս քու հայրենական փառքդ աւելի կը բարձրացնէ»։

Երես 192. «Մատո՛ լսելեացս դրան բացա-րանն». ակնարկութիւն է Տեառն մերոյ մէկ հրաշ-քին (Մարկ. Է. 33) որով խուլը բժշկեց մատները ականջը խոթելով և թուք քսելով։ Եթէ ի բացա-րան ըլլայ, կարելի էր «ականջներուս դուռներուն բանալին մօտեցո՛ւ» թարգմանել։ Հոս կը նշանակէ «Մօտեցո՛ւ ականջներուս որ բանայ անոր դռները։»

Երես 195. «Ի բերմանէ ընդունայնութեան ողորմութեամբ հանդարտեցուսցես։» Հոգիս ոչըն-չութիւն արտադրելէ (?) դադրեցնես։ Անիմաստ խօսք։ Ես կը թարգմանեմ պարզապէս. «Հոգիս ունայ-նամտութենէ դադրեցնես, բժշկես։»

Երես 200. «Հնազանդութեամբ տրտմութեանց» բոլորովին սխալ է տրտմութեանց նկատմամբ ունեցած հնազանդութեամբ թարգմանութիւնը։ Յարակից խօսքերէն յայտնի կ'երեւայ թէ ակնարկութիւն են Տեառն մերոյ մատնութեան և չարչարանաց պա-րագաներուն. հոն ալ «տրտում է անձն իմ մին-չեւ ի մահ» խօսքին։ Ուստի «հոգւոյդ զգացած տրտմութեամբը (Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ) վերցուր անմխիթար տրտմութիւնս» պիտի ըլլայ։

Երես 201. Ինչ ըսել է «մեղքերուն գլխաւոր

ծնունդները, որոնք օրէնքն ու անդամներն են մարմնոյ, մինչ «մարմնականացն անդամոց» պարզապէս կը նշանակէ «մարմնոյ անդամներուն»։

Երես 209. «Ապականութեան կարիս». կարի եթէ շատ նշանակէ, իբր մակբայ ո՛չ կը հոլովի, ո՛չ կը յոգնականայ։ Հոս կարիս կարիքին հայցականն է, ուստի «կորո՛ զզազիր թխատիպ կրից ապականութեան կարիս» քմածին կ'ըլլայ մեկնել «Կորուսցու զզուելի թխացոյն երեւոյթը որ կ'ապացուցանէ թէ խիստ ապականած եմ. այլ պէտք է ըլլայ «ապականիչ, զազրելի, սեւ սեւ կիրքերուս ազդեցութիւնը ջնջէ՛։»

Երես 220. Հոս յիշուած մեղաւո՛րը թէեւ պոռնիկն ալ կրնայ նշանակել, ինչպէս մեկնած են շատեր, բայց ըստ իս տաճարին մէջ աղօթող մաքսաւորին ալ կրնայ յարմարիլ աւելի հաւանականօրէն։

Երես 224. «Իբր ի Թռիչս Թեւոց կրկնաբարձ բազկաց վերատանողաց յաշխարհն հայրենական հայիլ.» Թարգմանիչը այս խօսքը մեկնած է սապէս. «Որպէս զի երբ դէպ ի վեր տանող կրկնակ բազուկներդ բարձրացնես, թեւերուդ թռիչովը հայրենական աշխարհը նայիս (?)։ Թեւերով նայիլ — անհեթեթ խօսք չէ՞ և մեղք չէ՞ Նարեկացւոյն բերանը դնել։ Պէտք է սրբագրել սա մտօք. «Որպէս զի ինչպէս անոնք իրենց զոյգ թեւերովը (հրեշտակները) վեր կը սլանան, դուն ալ, սրունքներուդ վրայ ուղիղ կայնելովդ դէպ ի վերին հայրենիքդ նայիս»։ — «Ո՛վ յիմարն» ալ մոռցուած է։

Երես 239. Ինչ որ ես ալ կը մաղթեմ մեծ վրա-ցանկութեամբ, իմ այս համաչափին նմանակից հա-

աղաչանքներս անոր հետ վերընծայեղ է։ Դարձեալ անտեղի, անտրամաբանական խօսք, իր ընելիք բանը ուրիշէն մաղթել։ Պիտի ըլլայ. «Ինչ որ ես ալ կը մաղթեմ մեծ վստահութեամբ՝ այս հեծեծանքներուն նման իմ աղաչանքներս ալ անոր աղաչանքներուն հետ քեզ վերընծայելով». ընծայեղը վրայի պատիւը կորսուած ընծայեաղ կարդալը կը բաւէ խօսքը ուղղելու (*)։

Երես 321. «Ալի՛ցի ոսկերացս խոստովանիլ» «Թո՛ղ ոսկորներս խոստովանին (գերեզմանին մէջ չէն)». — Թո՛ղ խոստովանած սեպուին ըսելով՝ ճարտասանական ձեւը ակարացնելու տեղի չկայ։

Երես 324. Եթէ յուրացութիւն պարգեւաց լուսոյդ բնապատեացէ, հայհոյութեանն համբերութիւնդ աստուածամարտիցն զնոսին կարկեացէ։ «Զանոնք ալ անոնց հետ պիտի պապանձեցնէ (իբր թէ Հրեաները սատանային հետ)։ Հրեաները պապանձեցնելու իմաստ չկայ բնաւ հոս։ Ընդ նոյն սխալ աւելադրութիւնը, որ ոմանց տպագրութեանց մէջ կայ, չփոթեցուցեր է զԹասիմ, որ համբերութիւն ալ վերուցեր է։ Պիտի ըլլայ Աստուածամարտներուն (Հրեաներուն) հայհոյութեան ատեն ցոյց տուած համբերութիւնդ զինքը թող պապանձեցնէ։ Բոլոր պիտիներն ալ լաւագոյն է թո՛ղ հրամայականի դարձնել։

Երես 336. «Ի յատելեան հանդիպեցիր հերքել զնոսա». ատելիներս ալ զանոնք հեռացուր, աղի-

(*) Հոս բանասիրաց ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ Նարեկի նոր տպագրութեան մը պէտքին վրայ, բանաւոր կերպով սրբագրուած բաղդատութեամբ այլ եւ այլ ձեռագրաց եւ օրինակաց։

կամի մեկնութիւն է։ Այս մութ խօսքը ես կը հասկնամ, «Ո՛վ տէր, այս ատելի արարածներուն դէմ ելիր և վանէ զանոնք»։

Երես 342. «Որոնց բացակայութեան կարելի չէ Տիրոջը մօտենալ». աւելի լաւ կը բացատրուի «որոց միջոցաւ միայն (սուրբերուն) կարելի է Տիրոջը մօտենալ». (ակնարկութիւն Աւետարանին մէջ յիշուած դեսպաններուն որ Անդրէասին և Փիլիպպոսին միջոցաւ խնդրանքնին Տիրոջը մատուցին — թէեւ Նարեկացւոյն այս տեսութիւնը շատ ճիշդ չէ, որովհետեւ շատեր ալ ուղղակի կը դիմէին Քրիստոսի և շնորհ կ'ստանային։ Ուստի եթէ չեմք կրնար ըսել Բողոքականաց հետ թէ սրբոց բարեխօսութիւնը ոչինչ է, կրնամք սակայն խոստովանիլ թէ անհրաժեշտ պայման չէ Տիրոջը մօտենալու)։

Երես 357. «Զատ քեզ դարձն եղանակեն արգահատելով» անձիս զղջալով քեզ դառնալը յառաջ կը բերէ կ'ըսէ Բասիլ։ Ինծի կ'երեւայ թէ այս և յետագայ խօսքերը այն ժամանակին մեռելոց վրայ կարդացուած երգերն ու շարականները կ'ակնարկեն. օրինակի համար՝ Դարձ անձն իմ ի հանգիստ քո որ ողբաձայն (արգահատելով) կ'երգուի, «զնշան Խաչիդ» Նշանաւոր եայլն, կամ թէ պէտք ենթադրենք թէ այն ատենուան լալկանները այսպիսի երգեր և շարականներ, գանձեր կ'երգեն եղեր։

Երես 367. «Մի՛ անհուր ողջակիզին սպանդ մոռացցի՛»։ Մէկ քանի տպագրութեանց մէջ մեղցի տպուած է, որոց հետեւած է և Մեծարգոյ Թարգմանիչը, բայց յայտնապէս սխալ է. որովհետեւ ողջակէզը արդէն մորթուած կը դրուէր սեղանին

վրայ. (ողջակէզ, ողջ ողջ այրած ըսել չէ, այլ ողջոյն, ամբողջովին կիզուած, բառացի թարգմանութեամբ յունարէնէն։) Ուստի, ըստ իս, թող չմեռնի թարգմանութիւնը բանաւոր չէ (թէև կարծուի ակնարկութիւն հեթանոսաց և Եղիայի փորձի համար մատուցած զոհերուն), այլ պէտք է մեկնուի սապէս. «անկրակ ողջակէզին զոհը (Նարեկացւոյն մատուցած Ս. պատարագը — կրնայ ըլլալ նաև ակնարկութիւն չարչարանաց և մահուան Փրկչին, մանաւանդ երբ ողջակիզիդ կարդանք) թող չմոռցուի»։

Երես 375. Մաշկեակը Եղիային որ փայլեցաւ արուեստով, կարծեմ թէ որ և է ընթերցող պիտի հասկնար ճիշտ եղաւ կամ ջուստրա, մինչդեռ պիտի ըլլայ «հրաշագործութիւններով փայլեցաւ։»

Ցեստագայ խօսքն ալ աւելի լաւ է կարդալ և թարգմանել. «Մարմին նիւթական քարի և հողոյ, գոյակից հարազատ զգայականաց և ոգւոց.» որ հարազատ գոյակից է սուրբերուն և զգայուններուն, մինչդեռ հարազատ է սուրբերուն խօսքէն բան մը չհասկցուիր։

Երես 403. «Եւ արդ ի վերայ այսքանեաց» Տիրամօր ուղղեալ ժողովրդական մաղթանքին սկզբնաւորութիւնը ո՛չ յաջող կերպով թարգմանուած է. «Արդ այսչափ յուսահատութիւններէ . . . պահուըստեղու սայթաքման սաստկացած . . . արտում հոգւով քեզ կ'աղաչեմ։» Ո՞վ է սատակացեր. ի՞նչ է սատակացեր. անհասկնալի՛։ Սրբագրելի է սապէս. «Աստուածային բարկութեան այսքան ահ ու սարսափ ազդող (պահուըստեղու, բերանս լեզուս բռնող) սաստկութեանը առջև բոլորովին

չուարած, տրտում տխուր հոգւով քեզ կուգամ աղաչել, ո՛վ Սուրբ Աստուածածին»

Երես 405. «Եթէ զիս գտցես, տիրամայր» հատուածին ամբողջ միտքը անկապ և անիմաստ կը մնայ, թէ որ բոլոր տրուած ածականները կոչական համարինք, ինչպէս ըրած է նաև Թասիմ։ Ես պիտի թարգմանէի «թէ որ զիս գտնես, տիրամայր (պիտի կոչեմ զքեզ—կամ արդա՛րև տիրամայր կ'ըլլաս) և այսպէս հետևեալներն ալ։

ԶԱ. գլխոյն սկզբնաւորութիւնն ալ յաջող թարգմանուած չէ (407) «ահա հայցուածները» ըսելով և «ընդունէ»ն զատ պարբերութեամբ վարը դնելով, մինչ ըսելու էր «Աստուածածնայ մաղթանքներուն հետ ընդունէ՛, ո՛վ տէր, (երկնային հրեշտակներուն) աղերսալից խնդրուածքները» և այլն։ «Եւ ըստ ընթացից տեսութեան մտաց երագոյնք» ճիշդ չէ՛ թարգմանել մէյով տեսութեան մասին խիստ արագընթաց, այլ ըսել կ'ուզուի «և այնչափ արագընթաց են (հրեշտակները) որքան արագընթաց է մտքին տեսութիւնը»։

Երես 428. «Արդար հռչակուինք կատարեալ հաւատարութիւն պահելու համար.» Ո՛չ, արդար հռչակուինք երբ կատարեալ հաւատարութիւն պահենք. հաւատարիմ հաւատարութեամբ։

Երես 432. «Լար չաւղին խզել». կը մեկնէ թէ հին ատեն չուան կ'անցնէին բազրիքին տեղ սանդուխներուն, անոր ակնարկութիւն է. բռնազբօսիկ է այս, որո՛և մեկնութիւնն ալ ըլլայ։ Ես կը կարծեմ թէ լաբիւրինթոսներուն մէջ չմոլորելու համար չուանի մը ծայր բռնած կ'երթային, անոր ակնարկութիւն է։

Երես 440 . Ցաւերուն, ախտերուն քով (հոգեւոր) աւելցնելու տեղի չկայ կարծեմ հոմ. մարմնաւոր ցաւերը (հիւանդութիւն) կ'ակնարկէ ։ Եթէ ևն ըսելու տեղ ալ լաւագոյն պիտի ըլլար ըսել մինակ՝ ըլլա՛ն . . . ըլլան . . . եայլն ։

Երես 442 . «Փախիցեն յեօթն տարակոյս»ը, որ ակնարկութիւն է Բ. Օրինաց Ը· գլխոյն 7 համարին, չէ թարգմանուած ։

Երես 446 . Ի՞նչ կը հասկնայ ընթերցողը նրա-ւանիդ մետաղովը ըսուածքէն . մետաղ՝ գետնափոր հանք կը նշանակէ ուր թիապարտները կ'աշխատցընէին հին ատեն (և ցայժմ ալ տեղ տեղ)։

Երես 455 . «Կրկնածիր նշանաւս այսու» աւելի բանաւոր կ'ըլլար կարծեմ կոչնակին (հին ատենի) երկու մասէ բաղկացած ըլլալը հասկնալ, թակաղը և փայտը, ինչպէս կը հասկնան մեկնիչք ոմանք ևս ։

Ե.

Գամք այժմ տպագրական վրիպակներուն, որք գրքին վերջը բնաւ չեն նշանակուած։ Մանր մունր սխալներէն առաջ անցուցինք տպագրական վրիպակները, որովհետեւ չեն այն տեսակ վրիպակներէն որք միայն հրատարակութիւն մը կը տգեղցընեն, բայց անհետեւանք են . հապա այնպիսի վրիպակներ կան որ կրօնական և աստուածաբանական տեսակէտով խոշոր սխալներու տեղի տուած են կամ խօսքին իմաստը բոլորովին այլայլած են կամ անորոշ ձգած, թէեւ բարեբաղդաբար շատ բազմաթիւ չեն այսպիսիք ։

Երես 53. Հաւատքով պատկուեցաւ (աւազակը) պիտի ըլլայ հաւատքովը։ Բնագրին մէջ ն կայ և միտքը պայծառ է, թարգմանութեան մէջ ը ին չդրուիլը տպագրական վրիպակ ըլլալու է, բայց խօսքը մութ և անիմանալի կ'ընէ։

Երես 67. Լրացուցիր, պիտի ըլլայ լցուցիր։

Երես 108. Երբ զզուելի աղտոտութիւնով մարմնոյն փակած է (ո՞վ)․ պիտի ըլլայ աղտոտութիւնը։

Երես 131. Այն որբութեան, պիտի ըլլայ այս։

Երես 161. Ոչխարներ և ոչ թէ ոչխար մը։

Երես 170. Անառակ կնոջմէ. պիտի ըլլայ կնոջմէն։

Երես 174. Հոս մեծկակ վրիպակ մը — թէեւ մէկ գրէ մը բաղկացեալ, վասն զի չեմք ուզեր ենթադրել թէ Նարեկայ թարգմանիչը ըլլայ անուշադրութեամբ կամ թիւր հասկացողութեամբ հեղինակը այդ սխալին։ «Հօրդ Էմմանուէլի» բնագիրը եղեր է «Էմմանուէլ Հօրդ» որ պիտի ըլլայ անշուշտ Էմմանուէլի հօրդ, վասն զի այս անունը երբէք Հօր Աստուծոյ տրուած չէ, այլ Որդւոյ համար ըսուած է Ս. Գրոց մէջ։ Եթէ «քեզ որ հայրն ես Էմմանուէլի» թարգմանուած ըլլար, թէ՛ աւելի պայծառ կ'ըլլար իմաստը և թէ այդ վրիպակն ալ տեղի չէր ունենար։

Երես 187. Արդարացի էր․ պիտի ըլլայ է։

Երես 293. Մարդելոյզ (մարդահաճոյ, շողոքորթ) եղեր է մարդոր ։

Երես 300. Հաւանաբար հարցական նշանի մը պակասը անհասկանալի ըրեր է խօսքը «Տէ՛ր, անհաւատիկ չատեցի քեզ ատելի եղողները». պիտի ըլլայ չատեցի՞ ։

Երես 304 «Սաղմոսին համար» պիտի ըլլայ համանման։

Երգս 368. Անհաւասարկ վրիպակ մ'ալ անճահ և ձախող, որ պէտք չէր աննշմար թողուիլ գրքին վերջ։ Ս. Երրորդութեան համար ըսուած շնորհիւն բառը եղեր է Լուսիւն։ Կեցցեն Պ. Գրաշարք (հապա սրբագրո՞ղը)։ Անյաւելուածեանն ալ կրնար ըսուիլ աւելի կարճ բառով «անյաւելուած»։

Երգս 401. «Խորելով» պիտի ըլլայ հաւանօրէն խնայելով, (ճշգիւ սերմանեալ, հաշիւով, խնայութիւնով ցանուած)։

Նոյն երգին մէջ պարզ բութի տեղափոխութիւն մը — անշուշտ տպագրական վրիպակ — խեղաթիւրեր է բոլորովին խօսքին իմաստը։ «Եւ հիմակուաններուն անհաւատ նշանը» եղեր է բութին՝ ահաւորին առջեւը դրուելու տեղ՝ նշանին ետեւը դրուելովը, մինչդեռ ըսել կ'ուզուի «և հիմակուաններուս (այսինքն Քրիստոնէից դէմ) խաչը դատախազ պիտի կանգնի»։

Ասոնք են Աշխարհաբար Նարեկի մէջ աչքի զարկած նշանակելի տպագրական վրիպակները, բայց կան վրիպակներ ալ որ հաւանականօրէն թարգմանչին ընտրած բնագրին մէջ կային արդէն, զոր օրինակ ներակերպարան, որ «մերկակերպարան» տպուած ալ կրնայ գտնուիլ, թէեւ թարգմանիչն ալ անուշադրութեամբ այս վերջին ձեւովս կրնայ կարդացած ըլլալ առաջինը, շատ գործածական բառ մը չըլլալուն համար (երգս 65)։ Նոյնպէս «զՀոգիդ 'ի բարձանց». որ զՍուրբ Հոգին կ'ակնարկէ, իր ընտրած օրինակին մէջ առանց դ ի տպուած կ'երեւայ. «Մեղօք մեռելոյս»ը որ մեռելոց եղեր է։ «Նիրհեալ ջրհորոց» որ պիտի ըլլայ ջրհորոյն և ըստ այնմ թարգմանուի (երգս 51)։

Զ.

Անցնինք այժմ քիչ մը մանր մունր սխալնե-րու, որ մեր բաղդատութեան Դ. և վերջին մասը պիտի կազմեն։

Ասոնց մէջ նախ և առաջ նշանակելի է ս տառին գործածութիւնը, որ այնքան յաճախադէպ է Նարեկացւոյն քով, ինքզինքը որակելու, զիս, ես ըսելու մօքով նման աշխարհաբարի։ Թէև մեծայարգ թարգմանիչը շատ անգամ ուշադրու-թիւն ըրած է ասոր և ճիշդ թարգմանած, բայց երբեմն ալ սխալելով յոգնակիի նշան համարած և խեղաթիւրած է խօսքը. այսպէս

Երես 11. «Զբանս զղջման» այս իմ զղջման խօսքերս ըսել կ'ուզէ և ոչ թէ «մեր խօսքերը»։

Երես 26. «Տնկեցեր զամբարիշտս». զիս որ ամբարիշտ մ'եմ և ո՛չ թէ ամբարիշտները։ Թէև Սաղմոսը յոգնակիի իմաստով գործածած է, բայց հոս Նարեկացին իր վրայ կը մասնաւորէ Դաւթի խօսքը, ապա թէ ոչ՝ իմաստ չէլլեր այդ վկայութենէն։

Երես 275. ս ի այս սխալ հասկացողութիւնը դժբաղդաբար ամէնէն տգեղ աղաւաղութիւնը պատճառած է Տ.Զ. գլխոյն գեղեցիկ նկարագրու-թեան մէջ, ուր Բ. հատուածին ամբողջ նախա-դասութիւնները վերէն ի վար սխալ թարգմանու-ած են։ «Սիրտս նանրախորհուրդ, բերանս չարա-խօս» կայլն եղեր են՝ պարապ բանի խորհող սիրտեր, չարախօս բերաններ կայլն. փոխանակ ըսելու սիրտս, բերանս կայլն։

Երես 281. «Զբուժեալս արեամբ քով և զբուծեալս ստեամբ քով». «զի՛ս որ քու արեամբդ բժշկուած և որ քու ստինքներովդ սնած եմ», և ոչ թէ բժշկուածները ու սնուածները (*)։

Երես 283. «Առ չարս եւ բարիս» և յետագայ-ները պէտք է ուղղուին եզակի առաջին դէմքի թարգմանուելով։

Նմանապէս (երես 462) «զանգամանդեայ սիրտս» ի՛մ սիրտս և ոչ թէ սիրտերը եայլն։

Այս ալ սխալէն զատ հետեւեալներն ալ կ'արժեն նշանակուիլ։

Երես 16. Օթոց, թարգմանիչը օթեւանի տեղ առեր է, մինչդեռ յարակից զգեստ, ծածկոց եայլնի հետ շատ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար այս բառը իր արդի գործ, խալի նշանակութեանը մէջ թողուլ։ «Արփիացնցուղ ցող». ցող մը որ արեւ կը սփռէ, եղա՞ծ բան է, խելքի մօտ բացատրութի՞ւն է, ո՛վ կ'ուզէ ըլլայ այսպէս մեկնողը։ «Արեւէն ցրցկուած ցող մ'ես» պիտի ըլլայ։

Երես 18. «Գերելոց»ը հաւանական է որ գեր եղոց ըլլայ, որ է գերագոյններուն (հայ-լայֆ)։ «Ջիավարժից»ն ալ ասպետ, ազնուական (էսքուայր) նշանակէ, որուն հակառակ եզր կը կազմէ ռամկականը, զոր հետեւակ թարգմանելու հարկ չկայ։

Երես 32. «Ջի թեպէտ յոյժ բազում են մանունքն՝ ի յափունս ջրոյն համահաւաքեալք».

(*) Շարականներու թարգմանիչն ալ այս սխալին մէջ ինկեր է Այսօր կանգնեցաւ-ին «և որոշի յաշակերտացդ» իս աշակերտներէդ թարգմանելով, մինչ պիտի ըլլայ — ձեզմէ որ իմ աշակերտներս էք։

այստեղ մանուենն ո՛չ թէ ջուրին եզերքը շատ մը մանր բաներ կան հաւաքուած հասկնալու է, այլ քիչ մը առաջ յիշած աւազի հատիկները կ՚ակնարկէ, որոց կը յարմարի զատ զատ (հատիկ հատիկ) ըլլալը և չծնիլ ու չշատնալը, ապա թէ ոչ ծովեզերքը շատ բաներ կան, խեցիներ, ճճիներ, կենդանաբոյսեր որք կ՚աճին ալ, կը զարգանան ալ։

Երես 73. «Անպարագիր պատկեր». զոր կարելի չէ գծել թարգմանած է. ես կը հասկնամ, զոր կարելի չէ՛ շրջանակի մէջ առնել (ո՜րքան մեծ է)։

Երես 77. «Անպատապար տառապեալս». Ինչո՞ւ պարզապէս չթարգմանել «ես որ տեղն տեղ չունեցող տառապեալ մ՚եմ» փոխանակ ըսելու առանց պատսպարուելու կը տառապիմ։

Երես 88. Մեռնելու ժամենս, աշխարհաբար չ՚է, «մահուան կը դատապարտես» ըսել կ՚ուզէ։

Երես 89. Ինչ կը հասկնաք տանջանքի նոր արարած մը շինես խօսքէն։ Պիտի ըլլայ. «նոր գործիք մը, սարքուած մը շինես (ինծի համար)։»

Երես 95. «Տիղմս բանաւոր». այս տեղ բանական ըսել է և ո՛չ թէ խօսող, (այս վերջին իմաստով գործածած է ձայնաւոր, խօսնական եայլն)։ Իսկ «երասանաւ բանին» անտարակոյս է թէ «բանավարութեան սանձովը» ըսել կ՚ուզէ և ոչ թէ խօսքի (?) սանձով։

Երես 96. «Առիգած» սփածանելի, փեշտիմալ ըսել է. չեմ գիտեր ինչո՞ւ թարգմանուեր է սաւանն։

Երես 101. Հրաւիրեալներու տեսակ կարծեմ չըսուիր. ցեղին մէջ կրնար ըլլալ։

Երես 105. Երկնեղ և ծնիչ միեւնոյն բանը չեն. ինչո՞ւ մէկը միւսին տեղ գործածել։

Երես 130. «Անբաւս մեղայ». անբաւս այս տեղ մակբայ է սուգապէսին նման եւ բնաւ «ես անսահման» չնշանակեր, այլ «անչափօրէն»։

Երես 154. «Ջիւրովլին երթալ» ինքզինքը սպաննել ըսել է եւ ոչ թէ ինքնիրենը երթալ (ո՞ւր)։

Երես 157. «Օրհնութիւնն արդիւնաւորող արտ մը պտղաբեր». ահա ուղիղ դատողութեան հակառակ խօսք մ'ալ, զոր բարեբաղդաբար Նարեկացին ըսած չէ՛, այլ Բասիլ՝ իւր մէկ մտազբաղ միջոցին՝ ծուռ մեկնած է «Արփիացնցուղ»ին պէս, պատճառը արդիւնքին հետ չփոթելով։ Ճիշդն է «Աստուածային օրհնութեան արդիւնք եղող շատ մը պտուղներու (մարգարէներ, թագաւորներ եայլն) բարեբեր արտ մը» (ակնարկութիւն Ծննդ. գրքին ԺԷ. 16ին)։ «Ուրկէ ծնան» ալ սխալ է. պիտի ըլլայ «Ուրկէ պիտ ծնէին»։

Երես 164. «Դատնայցուցիչ» աւելի բարկացնող կը նշանակէ քան թէ տաղտկացնող։ «Անծախելի մնացուած». ես անսպառելի ասացուածք պիտի թարգմանէի՝ փոխանակ ենթադրական «հրդեհէ զերծ կալուած» մեկնութ ։

«Երես 165. Երկնաճեմ սանդուխ» պարզապէս «երկինքը ելնելիք սանդուխ» ըսել է (ակնարկութիւն Յակոբայ երազին) եւ ոչ թէ «սանդուխ մը որով կարելի է ճեմել երկնից մէջ»։

Երես 167. «Որոշեալին որոգայթքն» երեւան ելնեն (ծածուկ) թակարդները եւ ոչ թէ զատուին (ո՞ւրկէ)։ «Բակտեացին քեղիքն» լուծը սայլին կապող ձողը (օգ) (որ զիս մեղքերու կապած է) եւ ո՛չ թէ դեկերը. «ընդ մտայլ մթութեան» մթութեան տեղ եւ ո՛չ թէ մէջ։

Երես 170. «Ընդ յիմարարար թմբրութեան գինւոյ». Նարեկացւոյն սիրական ոճն է ածականներուն մէկ մասը այս ձեւով (գոյական սեռական) գործածել՝ միօրինակութենէ խորշելու համար։ Յիմարի նման թմրեցնող խօսքէն պարզամիտ ընթերցողը ի՞նչ կը հասկնայ։ Յիմարը որ կը թմրեցնէ ալ չկրնա՞ր հասկնալ. Մնաց որ յիմար մը թմրած չըլլար. լաւագոյն պիտի ըլլայ ըսել «յիմարեցնող, թմրեցնող գինիին տեղ»։

Երես 208. «Ո՛չ արձակմունք շնչոց» կը նշանակէ ո՛չ սաստիկ հովերը (և ո՛չ թէ փոշիները զոր չեմ գիտեր ուստի հաներ է)։

Երես 225. «Ջրի ումանք ստուարք են և զօրաւորք, այլք փոքունք» ինչո՞ւ ստուարաթիւ. ճիշդն է խոշոր։

Երես 227. Նախընտրելի էր «ապաւինելոյս»ը փոխանակ «ապաւէն և լոյս»ի, երես 231. «ժանտութիւնը» փոխանակ ծանրութիւնի (տարբերութիւնք օրինակաց)։ Մեծարգոյ թարգմանչին մէկ սխալմունքն ալ կը կայանայ երբեմն ընդ նախադրութեան նշականութիւնը չփոթելուն մէջ, ուր որ տեղ պէտք էր թարգմանուիլ հետ կ'ըսէ։ Այսպէս.

Երես 294. «Շուքին հետ ճշմարտութիւնը ընդունելով» որ պիտի ըլլայ շուքին տեղ (հին օրէնքին)։

Երես 260. «Զմատուցեալն ի մահ» մահուան մօտեցածը. ո՛չ, մեռնելու համար բերուած մահապարտը։

Երես 261. «Ի տուողիդ հաճութիւն». տուողիդ հաճոյ ըլլալու համար և ո՛չ թէ հաճութեամբը։

«Հաւատամ հզօրիդ բանի» կրնար նաև թարգմանուիլ աւելի յարմարապէս «Քու, զօրաւորիդ, խօսքին կը հաւատամ։»

Խուզեշ, այժմեան աշխարհաբարի մէջ կենդանենաց մազերը կարել կը նշանակէ ։ «Երկրորդը փնտռեմ, գտնամ ըսելով սաստիկին ալ կորսընցուցի» պիտի ըլլայ ։

Երես 275. «Գոյութիւն լեարդի վիմական» գոյութիւնը վէպի նման չէ որդի. ահաւասիկ աշխարհաբար մը որ գրաբարէն աւելի անիմանալի է։ Նարեկացին որ նուաստեցութեան չափ բժշկութեան ալ ծանօթութիւն ունի, ըսել կ'ուզէ «Լեարդս ալ հիւանդ է, քար կը գոյացնէ ։»

Երես 276. «Աղօթական անխռախոյս» առանց ֆաշաշէրուեցու աղօրող. պիտի ըլլայ «առանց եռանդի, թոյլ, անտարբեր կերպով աղօթող»։

Երես 283. «Ոչ լքանիս»ը նախընթրելի է «ոչ լքանես»էն. չես թուլնար, յուսահատիր ։

Երես 284. «Ի վայր կործանման» և ոչ «ի վայրի» (տեղ). հետևաբար պէտք է թարգմանուի «մեղաց անկողինը որուն մէջ փռուած ինկած եմ»։

Երես 302. Տերևները հովէն տատանելով դէպ ի վար չեն ծռիր (հոսեալք ի խոնարհ), հապա վար կը թափին ։

Երես 320. Ինքնարշաւ, ինքն իր ուժովը միայն քալող և ոչ թէ արագընթաց ։

Երես 324. «Կապուիլը» վասն զի կապանքը աշխարհաբարի մէջ կղպանք, փականք ալ կը նշանակէ ։

Երես 336. «Պարապ տեղը յոգնեցար». պիտի ըլլայ «պարապ տեղը կ'աշխատիս ։»

Երես 337. «Անմոռաց պահեց» (ո՞վ) սխալ է Քասիմի հետեւած օրինակը և անիմաստ ։ Ճշդագոյն է «ամենեւին անմոռաց պահես աստատին...

զինչխարս» որ կը Թարգմանուի անմոռաց կը պահես որով խօսքին բնական կարգն ալ կը շտկուի ։

«Իբր դժնիկ փշովք լոգոտեալ» կամ ըստ այլ օրինակաց «իբր դժնկի» ։ Երկու պարագային մէջ ալ դժնիկ գոյական անուն է և կը նշանակէ ֆա-րա դիֆկն. ուստի սխալ է դժնդակ թարգմանել ։ Պէտք է ուղղուի «դժնիկի պէս փուշերով լոգո-տելով (մարմինը) և կամ «դժնիկի փուշերուն պէս ծակծկելով մարմինը ։»

Երես 338. «Վայրկենական չկայ բնագրին մէջ, այլ «իրենց վայելուչ հատուցումը» կրնանք ըսել ։

«Ի պատառուածս բազում եկից» (ի պատռուածս սխալ է), պատռուած տեղերուն մէջ իրենց փախուստի շատ մը ճամբայ գտնելով ։ Պատուաքելը չյարմարիր լուին ։

Երես 396. «Իսպառ». բոլորովին և ոչ վերջ-նականապէս ։

Երես 400. «Կամբաստանէ զիս». և ոչ թէ ամբաստանած է ։

Երես 401. «Ոչ բաւեն բերել» չեն կրնար տա-նիլ, հանդուրժել և ո՛չ թէ ներկայանալ ։

Երես 402. Որ գերի եղած եմ կորսուելու, բնաւ հայերէն չէ, «որ կորստեան դատապարտուած եմ» և կամ «կորսուելու վրայ եմ ։»

Երես 405. Հայերէն չէ «ինծի հետ հոգա՛». իմ վրաս հոգ տա՛ր, խնամք տա՛ր. հոգս քաշէ՛ ։

Երես 409. Ողորմիր մարդասիրէ. այսչափ տառական թարգմանութիւն ալ ներելի չէ կար-ծեմ, «ողորմելու մարդասիրութիւնն ըրէ ։»

Երես 423. «Աշխարհելոյս» չէ թէ ողբացած եմ, այլ ողբալի եմ ։

Նախանցեալ չէզոք բայ է և ո՛չ կրաւորական։ Ես դարձած եմ չէ, այլ նահանջած եմ կամ կը նահանջեմ (սարքերս եա եա կ'երթան, չունիմ կարողութիւն առաջ երթալու)։

Երես 424. «Ընդ հոգւոյս»ը ճիշդ է և ոչ «ընդ հոգւոյդ». Հետեւաբար հոգիիս հետ և ոչ թէ հոգիներու հետ։

Երես 425. «Ցաւուրս» այսօր և ոչ թէ ամեն օրուան համար։

Երես 426. Նարեկացին եպիսկոպոս չէր, ատենը նստելու խնդիր չկար. — բազմութեան առջև, ատեանը եղած ատենս։

Երես 447. «Կրից». չարչարանքներուդ և ոչ թէ գործերուդ։

Երես 450. Փոխանակ կը վերընծայուիի աւելի բանաւոր է «թո՛ղ վերընծայուի»։

Երես 454. Անիմաստ և անյարմար է հոս սիրահարը, պիտի ըլլայ «սէրը վառող, արծարծող։» Ամենածին կուսին թագուհւոյ ալ եկեղեցւոյ համար կ'ըսէ և ոչ թէ կոյսերուն։

Երես 460. «Քու այս հրամայական խօսքովդ» կոչնակը իբր խօսք կարելի չէ փոխաբերել։ Պիտի ըլլայ, «սոր (կոչնակին) ձայնովը՝ քու հրամանաւդ՝ թող պակսին ևայլն։»

Երես 464. «Թո՛ղ մատուցուի». և ոչ թէ կը մատուցուի։

Երես 476. «Դու ես միայն նոր և զարմանալի օծեալը» պէտք է ըլլայ՝ փոխանակ որ զարմանալի կերպով նորէն (?) օծուեցար։

Երես 479. Փչելը, որ Ս. Գիրքին մէջ ալ կիրարկուած բառն է, և ցարդ գործածական և հաս-

կնալի է ամենուս ալ Աերշնչերի փոխելու տեղի չկայ ։ Երեսի փչել կ՚ըլլայ , բայց Աերշնչեր՝ ոչ ։

Այս մեծ և փոքր սխալներէն ի զատ , որոց նմաններ Թերեւս գտնուին ուրիշներ ալ , կան տակաւին մի քանի դժուարիմաց տեղուանք Նարեկայ մէջ , զորս ո՛չ մեր պատուարժան բարեկամը յաջողած է ըստ բաւականի լուսաբանել և ո՛չ ալ մենք յաջողեցանք լուծել հապճեպ քննութեամբ ։ Թերեւս աւելի երկար որոնումով կարելի ըլլայ գոհացուցիչ մեկնութիւն մը տալ , և կամ հմտագոյն հայագէտք և Աստուածաբանք աւելի դիւրութեամբ Թափանցեն անոնց բուն իմաստին ։ Նարեկացւոյ բնագրին բաղդատական և բանաւոր սրբագրութեամբ տպագրութիւն մ՚ալ, կը կրկնենք, կրնայ մեծապէս սատարել այդ նպատակին ։ Դժբախտաբար Նարեկը և Աստուածաբանութիւնը այնքան չեն հետաքրքրեր այսօր գրական աշխարհը՝ որքան Խորենացին և հնագիտութիւնը , և չենք յուսար որ հայ և օտարազգի բանասէրք այլ եւս հաճին նոյն աղօթամատենին խրթնաբանութիւններովը զբաղիլ ։

ՎԵՐՋ

ՄԻՔԷԼ ԱՆՃԷԼՕ

Միքէլ Անճէլօ ծնաւ 1475ին Իտալիոյ մէջ Ֆլօրանսի մերձակայքը։ Աղքատ ընտանիքի մը կը վերաբերէր։ Իր մանկութենէն ի վեր մասնաւոր սէր մը յայտնեց արուեստից նկատմամբ. իր առաջին փափաքն եղաւ նկարիչ մը լինել հակառակ իր հօրը կամաց։ Հայրական յանդիմանութիւնք բնա՛ւ չը վհատեցուցին դեռահասակ արուեստագէտը։ Վերջապէս խեղճ հայրը ստիպուեցաւ դնել զայն ճարտար նկարչի մը քով և մանուկն այնուհետեւ կրցաւ դիւրութեամբ մշակել իր բնատուր կարողութիւնները։ Ամէն օք կը զարմանար իր ըրած հսկայաքայլ յառաջդիմութեանց վրայ։ « Ինձմէ աւելի գիտէ » կ'ըսէր իր վարպետն իսկ։

Միքէլ Անճէլօ կ'ապրէր վերածնութեան դարուն մէջ և ժամանակակից էր այնպիսի արուեստագէտներու որք կը վերակենդանացնէին զհնութիւնն նմանողութիւններ ընելով Յունական և Հռովմէական հրաշակերտից և միեւնոյն ժամանակ ուսումնասիրելով նախնեաց գործերը։

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ
240

Արդարեւ, նոյն միջոցին՝ Հռովմայ նման, Ֆլօրանս եւս Եւրոպիոյ մէջ դպրութեանց և արուեստից կեդրոնն կը նկատուէր և Լօռան տը Մէտիչի անուն նշանաւոր անձէ մը կը կառավարուէր:

Լօռան կը սիրէր գեղարուեստս. մեծամեծ ծախքերով ի մի վայր ժողվել տուած էր հնութեան գեղեցիկ գործերը, արձաններ, միտալներ, և այլն . . . . և աշխարհի վրայ կազմած էր եզական թանգարան մը ուր ամէն ոք կրնար այցելել:

Կը հրաւիրէր նա իւր պալատին մէջ արուեստագէտները, գիտունները և գրագէտները. անհուն հրճուանք կ՚զգար նոցա ընկերութենէն. կը մեծարէր զայնս և թոշակներ սահմանած էր իւրաքանչիւրին:

Ինքն եղաւ առաջին անգամ Միքէլ Անճէլոյի փայլուն ապագայն գուշակողը: Դեռատի մանկան գծած առաջին նկարներէն հրապուրեալ, Գեղարուեստից Վարժարանը դըրաւ զայն:

Կը պատմեն թէ՝ Լօրան մեծ խնամք կը տանէր իւր պաշտպանութեան ներքեւ եղող աշակերտին վրայ: Միքէլ Անճէլօ արձանագրած

էր ծերունւոյ գլուխ մը, որոյ բերանը բաց և դէմքը ժպտուն էր: Լօրան ուշադիր ակնար-կով մը դիտեց արձանը և մի քանի հաճոյա-կան բառեր արտասանելէն յետոյ, ըսաւ. «Աւա՛սիկ հազուագիւտ բան մը. ծերունի մը որոյ երեսուն և երկու ակռայները անմխաս վիճակի մէջ են» այն ատեն Միքէլ Անճէլօ հնազանդելով իւր բարերարին, առաւ մկրատ մը և կոտրեց ակռայներէն մին, ընութեան լաւագոյնս նմանելու համար:

Երեք տարի բնակեցաւ իշխանին քով, հե-տեւելով ամենայն եռանդեամբ իւր ուսմանց: Լուրջ բնաւորութիւն մ'ունէր: Մտաւոր աշ-խատութիւնք, հնութեան հրաշակերտները, նշանաւոր արանց ընկերութիւնը, այս ամէնը իւր վերայ խորին տպաւորութիւն մը ի գործ դրած էր:

Փոխանակ ինքզինքը հաճոյից յանձնելու, կը սիրէր առանձնութիւնը լաւագոյնս իրա-կանացնելու համար այն մեծ խորհուրդները որոնցմով լի էր իւր հոգին:

Գեղեցիկ չէր. իւր դիմագծերն կանոնաւոր չէին և տգեղ դէմք մ'ունէր: Կռուի մը մէջ, իւր ընկերներէն մին ձեռքի զօրաւոր հար-

ուածով մը ջախջախած էր նորա քիթը և իւր դիմաց այդ անջնջելի նշանը յաւիտենական դժբաղդութիւն մ՚եղաւ իրեն համար ։

Լօրան տը Մէտիչի մեռաւ 1492ին ։ Միքէլ Անճէլօ կորսնցուց իւր ճշմարիտ բարեկամը ։ Ներքին գոհունակութիւն մը կ՚զգար երբ կը տեսնէր թէ՝ այլ եւս ուրիշի մը պաշտպանութեան պէտք չ՚ունէր ։

Տակաւ առ տակաւ սկսաւ նշանաւոր գործեր արտադրել ։ Ամենուն զարմացման արժանի եղաւ Յիսուսի և Մարեմայ կուսին նըկարը ուր վրձինն այնքան գեղեցիկ կերպով բացատրած է իւր որդւոյն անկենդան դիակը ծնգացը վրայ առնող Աստուածամօր անհուն վիշտը ։

Միքէլ Անճէլոյի համբաւն այնքան տարածեալ էր որ Փլօրանսի բնակիչք համարձակեցան նմա յանձնել հսկայ գործ մը ։ Քաղաքին հասարակաց շէնքերէն միոյն մէջ մարմարիոնի ահագին կոյտ մը կար ։ Հինգ մեթրէն աւելի բարձրութիւն ունեցող այդ մարմարիոնը յանձնուած էր ի հնումն արձանագործի մը որն որ չէր կրցած անոր օգուտ քաղել և այն ժամանակէն ի վեր այդ քարը իբրեւ ա-

նօգուտ և լքեալ առարկայ մը կը մնար ։ Առաջարկուեցաւ Միքել Անճելոյի որ այդ մարմարիոնին միջոցաւ հսկայ արձան մը շինէ . Ճարտար արուեստագէտը սիրով ընդունեց իւր հայրենակցաց առաջարկը և յաջողեցաւ ներկայացնել զՏավիտ ի ձեռին ունենալով պարսատիկն իւր սպաննելու համար զԳողիաթ ։ Երկու տարիէն գործը վերջացաւ ։

Երեսուն տարեկան հասակին մէջ, Միքել Անճելօ ի Հռովմ կանչուեցաւ Յուլիոս Բ. Պապէն որ իւր նախորդաց նման յոյժ կը սիրէր զարուեստս ։

Տասն և վեցերորդ դարը Յուլիոս Բ. ի անուամբ կը յիշուի ինչպէս որ պատմութեան մէջ Պերիկղէսի, Օգոստոսի և Լուդովիկոս ԺԴ. ի դարերը կը յիշատակուին որոշելու համար այն ժամանակամիջոցը յորում մեծամեծ հրաշակերտներ յառաջ եկան գիտութեանց, դպրութեանց և արուեստից մէջ ։

Յուլիոս Բ. խնդրեց Միքել Անճելոէ որ իւր գերեզմանը շինէ ։ Անշուշտ այս գործը արտաքոյ կարգի բան մը պիտի լինէր և չը պիտի ունենար իւր նմանը անցելոյն և ներկային մէջ ։

Այդ հսկայ կոթողը պատրաստելու համար Միքէլ Անճէլօ իւր կենաց մեծագոյն մասը զոհեց։ Եթէ չը կրցաւ ամբողջովին աւարտել գերեզմանը, գոնէ կրցաւ արուեստից հրաշակերտ մը կանգնել։

Այդ հրաշակերտը Մովսէսի արձանն է։ Եբրայական ազգին հիմնադիրը ներկայացնելու համար, Միքէլ Անճէլօ դրաւ նորա դիմաց վրայ ինչ որ պատկառելի և վսեմ է։ Ոչ միայն ներկայացուցած է զՄովսէս աւելի մեծ քան զմահկանացու ոք, այլ և նորա դիմագըծերը, հզօր մարմինը, բոցավառ աչքերը, երկայն մօրուսը, այս ամէնը կը պատկերացընէ այնպիսի անձ մը որ մենէ շատ աւելի բարձր է....։ Կարելի չէ նկատել զայն մեզի նման գործօղ, կենդանի և զգայուն էակ մը. այնպէս կը թուի մեզ թէ՝ այդ արձանը եթէ կենդանի լինէր, ահաւոր խօսքեր պիտի արտասանէր։ Ահա՛ ինչ որ մեծ և գեղեցիկ կը կոչենք։

Միքէլ Անճէլօ սկսած էր պատրաստել ուրիշ արձաններ Յուլիոս Բ. ի գերեզմանին համար։ Այդ նշանաւոր արձաններէն երկուքը միայն զարմանալի տպաւորութիւն մը ի գործ

դըրին ժամանակակից արուեստագէտներու վը-
րայ . կը ներկայացնեն երկու քանտարկեալներ
և ծանօթ են գերիներ անուան ներքեւ ։ Գե-
ղարուեստից սիրահար անձինք այժմ կրնան
տեսնել զայնս Լուվրի Թանգարանին մէջ ուր
այնքան երկար ատենէ ի վեր կը պահուին
իբրեւ Թանկագին հնութիւններ ։ Յուլիոս Բ.
կրքոտ և խիստ բնաւորութիւն մ՚ունէր , ուս-
տի և Միքէլ Անճէլօ գժգոհ պալատականաց
և Պապին վարմունքէն որոշեց Թողուլ զՀռոմ ։
Առ Պապն հրաժեշտի նամակ մը գրելէն յե-
տոյ , գիշեր ատեն մեկնեցաւ ։ Առաւօտեան
ժամը երկուքին ձի կը հեծնէր և արշաւասոյր
կ՚ընթանայր խուսափելու համար Պապին ձեռ-
քէն ։ Շատ լաւ գիտէր ինք Թէ՝ Պապն ամէն
միջոցներ ի գործ պիտի դնէր վերստին զինք
ի Հռովմ բերել տալու համար ։ Եւ արդարեւ
Յուլիոս Բ. երբ իմացաւ իւր սիրելի արուես-
տագէտին մեկնիլը , խիստ բարկացաւ և հինգ
սուրհանդակներ անմիջապէս մեկնելով՝ դա-
ցին ձերբակալել զՄիքէլ Անճէլօ գիւղակի մը
մէջ ։ Տաղանդաւոր նկարիչը հնազանդելով
Պապին հրամանաց , վերադարձաւ ի Ֆլօրանս
ուր արժանավայել պատուով մը ընդունուե-

ցաւ ամենէն ։ Ի՜նչ գեղեցիկ յաղթանակ արուեստագէտի մը համար ։

Հաւանականաբար այս հաշտութենէն վերջն է որ Պապը նոր աշխատութիւն մը յանձնեց Միքէլ Անճելոյի ։ Իտալիոյ նախկին Պապերէն մին, Սիքսթ Դ. Հռովմայ մէջ մատուռ մը կառուցանել տուած է ։ Յուլիոս Բ. ի հրամանաւն Միքէլ Անճելօ նկարներով զարդարեց այդ մատրան ձեղունը ։ Իւր թշնամիք կը բազմանային և չարախօս բերաններ կը դատապարտէին զինքը ։ Անվեհեր կերպիւ յաղթեց բոլոր այդ խոչընդոտներուն և չորս տարի անընդհատ մատրան մէջ առանձինն կեանք վարելէն յետոյ, կրցաւ ամենայն յաջողութեամբ աւարտել այն աշխատութիւնը որ պիտի գար տարածել իւր համբաւը ։ Ձեղունին վրայ ներկայացուց Հին Կտակարանի տեսարանները, Ադամայ և Եւայի ստեղծագործումը, մարդուն անկումը, ջրհեղեղը և մարգարէները և այլն . . . Իտալիոյ համար հանդիսաւոր օր մը եղաւ այն օրը յորում առաջին անգամ լինելով Սիքսթինի մատրան մէջ պատարագ մատուցուեցաւ և ժողովուրդն ականատես եղաւ այն հրաշալի նկարներուն

զորս Միքէլ Անճէլօ գծած էր տոկալով անձնագրի նեղութեանց և արհամարհելով իր թշնամեաց յոռի վարմունքը։ Արուեստագէտին հակառակորդք ստիպուեցան լռել զարմացող ժողովուրդին առջև որ կը վարձատրէր թանկագին նուէրներով տաղան և վեցերրորդ դարու գեղարուեստից Աստուածը։ Միքէլ Անճէլօ արժանի էր բոլոր այս վարձատրութեանց. չորս տարի անընդհատ եւ չարաչար աշխատած էր վրձինն ի ձեռին, և գլուխն վայրահակ։

1521 ին, Նուիրական պատուորութիւն մը կատարեց իւր բարերարին Լօրան տը Մետիչիի գերեզմանը պատրաստելով։ Իւր հրաշակերտից կարգն կընան դասուիլ Մետիչի ընտանեաց համար պատրաստած իւր երկու կոթողները։

Մեծ խնամքով և փութաջան աշխատութեամբ պատրաստեց յիշեալ երկու կոթողները այց իւրաքանչիւրին վրայ դրաւ զոյգ մը արձաններ որք կը պատկերացնեն ցերեկը և գիշերը, արշալոյսը և վերջալոյսը։ Սոյն հիաքանչ արձանները գեղեցիկ տպաւորութիւն մը ի գործ կը դնեն հանդիսատեսին վրայ և յի-

չեցնել կուտան նմա մարդկային կեանքին կարճատեւ լինելը, որ կը սլանայ այնքան շուտ որքան գիշերն կը յաջորդէ ցերեկին։

Ներկայացուցած էր նա զգիշերը ննջող և տարածեալ կնոջ մը կերպարանքին ներքեւ, և արձանն իւր իտէական ձեւովը, այնքան գեղեցիկ կերպիւ պատրաստուած էր որ կարծես թէ կենդանի և ննջող էակ մ'էր։ Միքէլ Անճէլոյի սիրահար անձ մը հետեւեալ տողերը գրած է ննջող արձանին առթիւ։

« Գիշերը զոր կը տեսնես ննջող կնոջ մը կերպարանքին ներքեւ, քանդակուած է հրեշտակէ մը այդ մարմարիոնին մէջ (*ակնարկութիւն Միշէլ Անժի անուան*)։ Կը ննջէ նա, բայց կենդանի է. եթէ չես հաւատար, մօտեցիր նմա. պիտի արթննայ իսկոյն : »

Միքէլ Անճէլօ՝ որ բանաստեղծ էր, պատասխանեց սրտայոյզ կերպիւ։ Այդ միջոցին, Իտալիա խռովութեանց և անկարգութեանց մատնուած էր. Ֆլօրանս կը հեծեծէր բռնաւոր իշխանութեան մը ներքեւ։ Տաղանդաւոր արձանագործը կը սիրէր իւր հայրենիքը ուստի և հետեւեալ կերպիւ խօսեցնել տուաւ իւր արձանը։

« Մարմարիոնէ ստեղծուած լինելուս համար բարեբաղդ եմ եւ կը սիրեմ ննջել այսպիսի անհաւոր ժամանակամիջոցի մը մէջ։ Քաղցր եւ հանդարտ քնոյ մը մէջ լինել, կոյր ըլլալ եւ անկենդան վիճակ մ'ունենալ։ Ի՛նչ անհուն երջանութիւն։ Ուրեմն մի դպչի՛ր ինձ, կը խնդրեմ։ Լուռ կա՛ց. թոյլ տո՛ւր ինձ որ ննջեմ յաւէտ։ »

Ֆլորանս ապստամբեցաւ և Միքէլ Անճէլօ ստիպուեցաւ մասնակցիլ այն յեղափոխութեան զոր յարուցած էին իւր հայրենակիցք։ Եւ ահա իբրեւ զինուոր և կամ երկրաչափ ներկայացաւ ժողովրդեան։ Զարմանալի է՞ միթէ երբ տեսնենք քանդակագործ մը որ միեւնոյն ժամանակ նկարիչ, ճարտարապետ և բանաստեղծ լինի։ Բայց Միքէլ Անճէլօ երկրաչափ քանդակագործ մ'էր։ Բերդեր կառուցանել տուաւ. թնդանօթաձիգ երիվարներու համար բնակարաններ շինեց և պատերազմական յատակագծեր պատրաստեց։ Աւասիկ հազուագիւտ պարագայ մը։

Շնորհիւ իւր յարատեւ և անխոնջ աշխատութեան, զգալի յառաջդիմութիւն մը ըրաւ այն փայլուն ասպարիզին մէջ յորում կը գրտնուէր։ 1530ին, յիսուն և հինգ տարեկան էր և տակաւին իւր ֆիզիքական ու մտաւորական կարողութիւնները չէին խանգարուած։

1534ին, Պօղոս Գ. Պապը ուզեց մտերմանալ նշանաւոր արուեստագէտին հետ և զայն իւր պալատը կանչել տուաւ։ Միքէլ Անճէլօ մերժեց զայս առաջարկ պատրուակելով թէ զբաղեալ էր մի նոր աշխատութեամբ։ Այդ գործը Յուլիոս Բ. ի գերեզմանին շինութիւնն էր զոր տակաւին չէր աւարտած։

« Ինչպէս, գոչեց Պապը, երեսուն ամերէ ի վեր կը փափաքիմ զքեզ իմ պալատիս մէջ տեսնել և չեմ կրնար գոհացնել իմ այս բաղձանք։ Առ ի՞նչ օգուտ այն կրօնային բարձր պաշտօնը որուն արժանի եղայ, եթէ մերժես առաջարկս։ « Եւ արուեստագէտը հարկադրուեցաւ հնազանդիլ և Մովսէսի հրաշալի արձանը աւարտելէն յետոյ, վերադառցաւ ի Հռովմ։ Հո՛ն մեծ ընդունելութիւն մը գըտաւ Պապէն և բարձրաստիճան անձինք պատուեցին զինքը արժանավայել ընծայներով։ 1541, Դեկ. 25ին, Յիսուսի ծննդեանը տօնախմբութեան առթիւ, բարեպաշտ ժողովուրդը ականատես եղաւ մի հիասքանչ նկարի զոր գծած էր Միքէլ Անճէլօ Սիքսթինի մատրան մէջ։ Ութ մեթր բարձրութիւն և չորս մեթր լայնութիւն ունեցող պատի մը վրայ ներկայացուցած էր վերջին դատաստանին ահաւոր

տեսարանը . հրեշտակն կը հնչեցնէր փողը զարթուցանելու համար մեռեալները , և Յիսուս Քրիստոս առ ինքն կը կոչէր զառաքինիսն , շանթահարելով միեւնոյն ժամանակ իւր բարկութեամբը յանցաւորները ։

Միքէլ Անճէլօ յայնժամ վաթսուն և հինգ տարեկան էր . աշխատած էր անընդհատ ։

Մեծ արուեստագէտը տակաւին չէր դադրած գործելէ . հրաշալի և միանգամայն գեղեցիկ գործի մը ծնունդ պիտի տար այնպիսի հասակի մը մէջ որ ուրիշներու համար հանգստութեան ժամանակամիջոց մ'է ։

Պապերն , դարէ մ'ի վեր , չէին դադրած նուիրելու բոլոր իրենց խնամքն նոր հրաշակերտի մը շինութեան ։ Տիբերիոս գետին աջակողմեան ափանց վերայ կը գտնուի գրեթէ կղզիացեալ քաղաք մը որ « կրօնաւորաց բնակավայր » անուն՚ը ստացած է ։ Կը բաղկանայ վատիկան կոչուած պալատէ մը ուր կը բնակին պապերը ։ Այդ հոյակապ և մեծակառոյց շէնքը պապականութեան Վերսայլի դղեակը կը կոչուի և իւր շինութեան ու զարդարանաց համար Միքէլ Անճէլօ , Ռաֆայէլ , և այլ երևելի արուեստագէտներ աշխատած են ։

Բայց պապերը կը փափաքէին նաեւ պալատին մերձակայքը բարձրացնել եկեղեցի մը Ս. Պետրոսի անուան նուիրեալ։ Սոյն եկեղեցին կաթոլիկութեան հրաշալեաց հրաշալիքը

ՄԻՔԷԼ ԱՆՃԷԼՕ

պիտի լինէր և միևնոյն ժամանակ պիտի պատմէր զփառս Աստուծոյ։ Ի գլուխ հանելու համար յիշեալ հսկայ գործը, յիսուն ամե-

րէ ի վեր կը վատնէին մեծաքանակ գումարներ, և սակայն եկեղեցին աւարտելէ խիստ հեռի էր։ Բաբելոնի աշտարակին նման անկատար մնացած էր, իբրեւ վկայ մարդկային տկարութեան։ 1547 ին, Միքէլ Անճէլօ, եօթանասուն և երկու տարեկան հասակին մէջ, ճարտարապետի պաշտօն ստացաւ Մայր Եկեղեցւոյն կառուցման համար։

Իտալացի քանդակագործը այնքան յաջողակ չէր ճարտարապետութեան մէջ։ Արդարեւ, ճարտարապետութիւնը նկարչութեան և քանդակագործութեան նման արուեստ մ՚է և սակայն կը պահանջէ այնպիսի գործնական ծանօթութիւններ զորս կարէ ոք ստանալ երկարատեւ ուսումնասիրութենէ մը յետոյ։ Բաւ չէ միայն երեւակայել և նկարել հրաշագեղ կոթողներ, այլ պէտք է որ այդ կոթողներն հաստատուն լինին և միեւնոյն ժամանակ հիմունք կարենան դիմադրել վերին մասանց ծանրութեան։ Ամէն ոք կրնայ պարիսպներ կանգնել, քարերու կոյտեր կազմելով։ Բայց եթէ կամար մը, ձեղուն մը կամ գմբէթ մը հաստատուի, յայնժամ ճարտարապետի մը ներկայութիւնը խիստ օգտակար է։ Նա միայն գիտէ իւր արուեստին գաղտնիքը և ամէն միջոցներ ի գործ կը դնէ զայն պատահական արկածներէ զերծ պահելու համար։

Ստուգիւ Միքէլ Անճէլոյի վերջին աշխատութիւնը խիստ դժուարին էր ։ Չը վհատեցաւ նա, հրամայեց գործաւորաց բանակի մը, իւր հսկողութեան ներքեւ առաւ շէնքը և եռանդուն երիտասարդի մը նման յաջողեցաւ կատարել Պաւլին փափաքը ։ Եկեղեցւոյն վրայ գմբէթ մը բարձրացնելու խորհուրդն յայտնեց ամենուն ։

Գմբէթը տեսակ մը կիսագնդաձեւ կամար մ՚է որ կը բարձրանայ շէնքի մը վրայէն ։ Ս. Պետրոսի գմբէթը զոր Միքէլ Անճէլօ բարձրացուց հսկայական գործ մ՚է ։ Խաչին ծայրը հողէն 132 մեթր բարձրութիւն ունի ։ Փարիզու Նօթրը Տամ եկեղեցւոյն աշտարակները որք 66 մեթր բարձրութիւն ունին, խաղալիկ մը կը կարծուին լինել բաղդատմամբ յիշեալ գմբէթին հետ ։

Մեծանուն քանդակագործը չը կրցաւ իւր գմբէթը ամբողջովին աւարտած տեսնել ։ Տակաւ առ տակաւ կը տկարանար ամաց բեռին ներքեւ ընկճեալ ։ 1564, փետր. 12, շաբաթ օրը առաւօտէ մինչ ցերեկոյ աշխատած էր. Փետր. 14, երկուշաբթի օրը, չը կրցաւ անկողնէն ելնել, և յաջորդ ուրբաթ կարճատեւ հոգեվարքէ մը յետոյ կը մեռնէր 89 տարեկան հասակին մէջ ։

ԺԱՄԱՆԱԿ
ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ

ԽՈՐՀՐԴԱԾԵԾ

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

Ի ԼՈՅՍ ԲԵՐԱՒ
ՄՏԵՐԻՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆ ՄԵՐ
ՊԱՐՈՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԱՃԷՄԵԱՆ

Կ. ՊՕԼԻՍ
ՏՊԱԳՐ. Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ
1876

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ Ա[illegible]
Կարգաթիւ 241

Ամենեցուն ժամանակ է և ժամ ամենայն իրաց 'ի ներքոյ երկնից ։

Ժամանակ ծնանելոյ և ժամանակ մեռանելոյ . ժամանակ տնկելոյ և ժամանակ խլելոյ զտնկեալն . ժամանակ սպանանելոյ և ժամանակ բժշկելոյ . ժամանակ քակելոյ և ժամանակ շինելոյ . ժամանակ լալոյ և ժամանակ ծիծաղելոյ . ժամանակ կոծելոյ և ժամանակ կաքաւելոյ . ժամանակ ցրելոյ քարինս և ժամանակ ժողովելոյ քարինս . . . ժամանակ խնդրելոյ և ժամանակ կորուսանելոյ . . . ժամանակ պատառելոյ և ժամանակ կարկատելոյ . ժամանակ լռելոյ և ժամանակ խօսելոյ . ժամանակ պատերազմի և ժամանակ խաղաղութեան ։

Սողոմոն . Գիրք Ժողովողի . ԳԼ. Գ ։

ԱՌ ՄԵԾԱՐՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑԴ ԻՄ

ԵՒ ՄՏԵՐԻՄ ՍԻՐԵԼԻ

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ *մակագրով մի քանի տող բան խորհրդածեցի և 'ի գիր հանի, զոր Ձեր ազնիւ անուան կը նուիրեմ. և դու որ բան, գիր ու յառաջդիմութիւն կը սիրես, կը խնդրեմ որ յօժարամտիս զայն 'ի լոյս հանել Ձեր անձնանուէր ձեռնտուութեամբ. և ձեզ նման գիր ու բան սիրող Հայոց երիտասարդաց րուն նուիրէս, որպէս զի կարդան ու խելամտին թէ ի՞նչ է ժամանակ և իւր անյայտ խորհուրդներ, և ո՞րչափ տիրող և հզօր է։*

Երկնից Նախախնամութիւն իւր ամենիշխան գաւազանը ժամանակին ձեռք տուեր է. որ կը վարէ և կը կառավարէ մեր աշխարհ ինչպէս ոս-տիկան մի։

Հէք մարդոյն կեանք՝ ժամանակի յարաշարժ փոփոխութեան մէջ կը տարուբերի միշտ հողմավար լինելով որպէս չորացած խռիւը։ Միայն սակական և սորուկ մարդ չէ որուն վերայ կ'իշխէ ժամանակ, այլ և աշխարհիս հզօր գահեր նոյն հզօր խռիւներու պէս կը տարուբերին։

Եւրոպա ժամանակի խորհուրդ թողուց և այժմ իւր հրաշք Թուրքաստանի վերայ դարձուց. մարդ չէր հաւատար որ հինգ հարիւր տարեկան

Թուրքիոյ պառաւած և ամուլ Մայր երկնելով երկնելով հին աշխարհին համար Նոր Մանուկ Սահմանադրութիւն մի ծնէր ։ Ծնաւ, այո՛, և սորկացած ժողովուրդներ իբրև ազատարար կը համարին զայն․ բայց տեսցուք թէ դայեակներ ի՞նչպէս պիտի պահեն զայն որ ապրի․ երբ Նոր վերածնած մանուկ Թուրքաստան կռուով ու սրով մանկակոտոր կը լինի ։

Դժխեմ ժամանակ երկու ձեռք միանգամայն բերաւ Թուրքաստանին վերայ․ Նոր Օրէնք՝ Սահմանադրութիւն բերաւ, որ նորա յաւիտենական աւերակներ չինէ․ պատերազմ բերաւ, որ նորա հին աւերակաց վերայ նորանոր աւերակներ կուտէ ։

Բայց աշխարհի պատմութենէն, կարգէն և դրութենէն այնպէս կ'իմանամք որ 'ի վերջոյ յաղթող ժամանակ պատերազմին քանդող ձեռքը կարճելով՝ կ'ընդարձակէ խաղաղութեան և յառաջդիմութեան ձեռք․ և ինչ որ քակեց պատերազմ, Սահմանադիր Օրէնք, հաւասարութիւն և ազատութիւն զայն կը շինեն ։

Եւ այս իսկ է ժամանակին գործ ու խորհրդանշան, որ աշխարհս քակուելով և շինուելով միշտ յառաջադիմէ ։ Անշուշտ ամեն հնութիւն պէտք է քանդուի․ այլ միթէ ինչ որ այսօր կը շինեմք և զայն Նոր կը համարիմք, կը մնա՞յ ։ Քա՛ւ․ այն եւս կը կորնչի և կը մնայ միայն Յաւիտենականն, ըստ Սաղմոսին․ «Նոքա կորնչին և դու կաս և մնաս յաւիտեան ։»

ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿ

ԺԱՄԱՆԱԿ

ԵՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ԻՒՐ

Ո՛վ յաւիտենական ժամանակ, քու խորհուրդ, քու գործ և քու նպատակին ի՞նչ է, չգիտենք. երկնակամարին վրայ պայծառ լուսագունտ մի ունիս, զոր արեւ կը կոչենք, և որ անհուն բարձրութենէն ճառագայթներն արձակելով մեր այս երկրագունտ կը լուսաւորէ և կը չափէ մարդկային աւօրեայ կեանք։

Քու արեւուն տակ մերկ կը ծնի մանուկն, նոյնգունակ մերկ կը մեռնի. գիտես թէ մէկ ձեռքովդ մանուկներն խանձարուրի մէջ կը պատես և կ'օրորես, միւս ձեռքովդ զանոնք կը տանես գերեզմանին մէջ կը թաղես։ Ասա՛ մեզ, գերեզմանին և խանձարուրին միջոցը ո՞րչափ է. և մինչ մայրեր եղերամայր կը լինին, կու լան և կ'ողբան որդեկաց գերեզմանին վրայ, դու կը ծիծաղիս և ծափ կը զարնես։

Մերթ որպէս թէ խնայելով կը թողուս որ մանուկն աճի ու զարգանայ. դո՞ւ արդեօք մերթ գաւազան կու տաս ձեռք որ մանուկ թագ կապէ թագաւոր լինի. մերթ ես կը թողուս որ ստրկանայ. մերթ ազատ և երջանիկ, և մերթ ստրուկ ապերջանիկ, մերթ հարուստ և մեծատուն, մերթ աղքատ և տնանկ, մերթ հանգիստ ու մերթ չարչարեալ։

Սակայն ո՛վ հզօր և տիրող ժամանակ, մարդիկ թէ մեծ լինին և թէ փոքր, ոչինչ փոյթ է քեզ, դու զամէնք հաւասար կը ճանաչես, հաւասար դատաստան կ'առնես, և քո արդարութիւն այս է որ թագաւոր և ստրուկ, տէր և ծառայն զամէն միահամուռ մահուան ստուերին տակ դնելով՝ հողն հողով կը ծածկես և կը կնքես հէք մարդոյն կեանքն ու վախճանը ։

Ո՛վ գերիշխան ժամանակ, քո գաւազան միահեծան է․ աշխարհիս հպարտացող գահերն այնպէս կը կարծեն թէ չի կայ ամենիշխան տէր մի որ կը տիրէ թագերուն վերայ, թէ չի կայ ամենազօր ձեռն մի որ թագեր կու տայ և կ'առնու, և թէ չի կայ գերագոյն դատաւոր մի որ թագերուն դատաստանը կը տեսնէ ։

Այո՛, կը խոստովանիմք, ո՛վ իշխող ժամանակ, որ դու մեր աշխարհի փայլուն թագեր և գահերն ոտքով կը տարուբերես և կը խաղաս, ինչպէս կը խաղայ մանուկն ՚իւր գնտակին հետը ։

Այսպէս չը խաղացի՞ր Մակեդոնացի դիւցազն Աղեքսանդրի հետ․ Յունաստանէն մինչև ՚ի Բաբիլոն վարեցիր այդ ջախջախիչ աշխարհակալ գնտակը, որ աշխարհիս լեռները տապալեց ու հարթեց․ ժողովուրդի արեան մէջ թաւալդլոր խաղալով գնաց հասաւ մինչև Բաբիլոնի վիհը, հոն զարկիր գնտակը և գլորեցիր մահուան փոսը, ասելով՝ Ցայս վայր էր քո աշխարհակալութիւն, անդր ևս մի՛ անցանիցես ։

Այսպէս խաղացիր դու նաև Ֆրանսիոյ դիւցազն մեծն Նաբօլէօնին հետ․ այն հրացեալ պողպատէ գընտակն որ խուն ժամանակի մէջ աշխարհէ աշխարհ գլորելով պիտի փշրէր իւր ծանրութեան տակ բոլոր ազգեր և գահերը, Վաթէրլօյի դաշտին մէջ վրան հասար, ձիոյն սանձ բռնեցիր և մի հարուածովդ գլորեցիր գըն-

տակը մինչև Ովկիանոս Ս. Հեղինէ կղզին, ուր հրացեալ աշխարհակուլ գնտակ պաղեցաւ իբրև ջուր, փշրեցաւ և մոխիր դարձաւ գաւազանիդ առաջ։

Ո՛վ ժամանակ, հին աշխարհ իւր հին աշխարհակալներով, իւր հին շէնքերով և գերութեան շղթայներով ջախջախեցիր ու անցար. հին աշխարհին յաջորդեց Նոր քաղաքակիրթ աշխարհ. գիտութիւն, արուեստ, ճարտարութիւն այնչափ յառաջադիմեց, որուն վերայ կը զարմանան և կ'ապշին մարդիկ, և շատ անգամ չեն հաւատար թէ այդ ամեն՝ մարդուն աշխատութեան և նորա հնարագէտ հանճարոյն արդասիքն են։

Ժո՛ղովուրդ, ելէք, յոտին կացէք, բարև բռնեցէք, զի եկաւ Նոր քաղաքակիրթ աշխարհ և կ'ողջունէ մեզ. այլ զգուշացէք, ժողովուրդ, դարձեալ սուր կայ 'ի ձեռին և կը մխէ ժողովուրդին կողը։ Միթէ Նոր քաղաքակիրթ աշխարհին գահերը հին աշխարհակալաց ոգին, փառասիրութեան տենչ և գահ գահին վերայ յաղթանակ տանելոյ փառք փոխե՞ց արդեօք։

Ո՛չ, ո՛չ, այլ առաւել ևս զօրացաւ ու զայրացաւ այդ ոգին, որ ահաւասիկ ազգ ազգի դէմ և թագաւորութիւն թագաւորութեանց դէմ կ'որոտայ Կրրուբի թնդանօթով, և կ'սպառնան միմեանց ճետն ու յիշատակ ջնջել աշխարհիս երեսէն։

Ո՞վ կը հաւատայ այլ ևս թէ կռուող գահերն երբեմն կը միանան, զիրեար կը գրկեն, ուխտիւ խաղաղութեան դաշնակցութիւն կը կապեն և խնամով կը գրեն զայն մագաղաթին վերայ որ չպատառի և անջինջ մնայ։ Բայց մեր դարու քաղաքականութեան սոսկալի դիւանագիտութիւնը եթէ չկարենայ այդ մագաղաթի խաղաղութեան դաշնագիրը մի մասով պատռել, սուր ժանիքներով կը պատռէ և արագ արագ պատերազմի հրովարտակը կը գրէ։

Ո՜վ իմաստուն ժամանակ, մեկնէ՛ մեզ ՝ պատերազմ դո՞ւ կը բերես թէ պետական մարդոց փառասիրութիւն կը հնարէ զայն. կամ թէ նախախնամող արդարութեան մի թագուն խորհուրդն ու գաղտնի՞քն է, որ ծածկուած է մեր տեսութենէն ։ Այլ քա՛ւ թէ այնպէս կարծեմ որ մարդասէր Նախախնամութիւնը պատերազմի դաշտին երեսը ծովացած մարդոց ապաժոյժ արիւնով կը զուարճանայ ։

Ո՜վ աներեւոյթ և անծանօթ ժամանակ. մեծն Սողոմոն քո փոփոխական երեւոյթները այսպէս գոյներով կը նկարագրէ. «Ամենայն իրաց ժամ է և ժամանակ. ժամանակ պատերազմի և ժամանակ խաղաղութեան. ժամանակ շինելոյ և ժամանակ քակելոյ. ժամանակ կորուսանելոյ և ժամանակ խնդրելոյ. ժամանակ լալոյ և ժամանակ ծիծաղելոյ. ժամանակ խօսելոյ և ժամանակ լռելոյ» ։

Ես ալ կը յաւելում առ այս. ժամանակ ստրկութեան և ժամանակ ազատութեան. ժամանակ չարչարանաց և ժամանակ փրկութեան. ժամանակ զրկանաց և ժամանակ հատուցման. ժամանակ կործանելոյ և ժամանակ կանգնելոյ. ժամանակ ինքնահրաման պետութեան և ժամանակ Սահմանադրութեան ։

Ո՜վ խորածածուկ ժամանակ, ի՞նչ խառնակ ու հակառակ երեւոյթներ ունիս թշուառ մարդոյն համար, որոյ կեանքն անանջրպետ մի խառնուրդ է երջանկութեան և ապերջանկութեան մէջ ։ Ո՛հ, ի՞նչ անօրինակ ներդաշնակութենէ կազմուած են մարդոյն կենաց լարեր, որ կը հնչեն այսպէս մերթ խնդութիւն և մերթ տխրութիւն, ծնունդ և մահ, խլել և տնկել, շինել ու քակել, ծիծաղն ու լաց, կոծն ու կաքաւ, կռիւն ու խաղ, սուրն ու համբոյր, խաղաղութիւն և պատերազմ, ազատութիւն և ստրկութիւն, խօսիլ ու լռել և այլն ։

ինչպէս հնար է որ մարդն ապրի, այս գահավէժ ելե-ւէջներուն մէջ անկայուն վարէ իր կեանք և նաւար-կելով երթայ իր նաւահանգիստ գտնէ ։

Ո՜վ մարտագոռ ժամանակ, ասա՛ և գուշակէ մեզ, մարդ մարդոյ դէմ, ընկեր ընկերի դէմ, ազգ ազգի դէմ անխնայ կը պատերազմի, սպիտակ դաշտեր արեան ջրով լուացինք, մեր ճակատամարտ կոտորեցինք և կո-տորուեցանք, մարդոց դիակները և կառափներ գահե-րու տակ գլորեցինք որ բռնութիւն և փառասիրութիւն յագենայ ։ Արդեօք խաղաղութեան ցանկալի ժամն հասա՞ւ ։

Ո՜վ աւերիչ ժամանակ. բազում ժամանակ է որ արե-ւելեան. երբեմն մեր բարգաւաճ և հարուստ աշխարհ հիմնայատակ քանդուեցաւ, չէն չէն գիւղեր և քաղաք-ներ առ ՚ի չգոյէ բնակչաց աւերակ դարձան, մնացորդ ժողովուրդ հայրենիքէն հեռացած պանդխտութեան մէջ անարգ ծառայութեամբ կը չարչարուի ։ Արդեօք վերա-շինութեան ժամն հասա՞ւ ։

Ո՜վ կորուսիչ ժամանակ, դո՞ւ արդեօք տարար և քո անցեալոյն մէջ կորուսիր ու թաղեցիր Արեւելեան աշ-խարհին հին փառքն ու վայելչութիւն. տարար ու կո-րուսիր առաքինի քաջազանց արիական յաղթանակները. տարար և կորուսիր նաև Հայկայ տան փառքն ու հա-րստութիւն և մեր նախնեաց մնացորդ նշխարներ. և զարդիս տարար և կորուսիր մեր կեանք, հացն ու վաս-տակ. ո՜հ ։ Արդեօք մեր կորստեան գիւտի ժամն հասա՞ւ ։

Ո՜վ սգոյ և սգաւորաց ժամանակ. Աւետարան երա-նի կու տայ սգաւորաց, այլ մինչև յե՞րբ սգանք ու լանք, միթէ մեր աշխարհ մեռելոց աշխա՞րհ է, մեր կեանք գերեզմա՞ն է, մեր գոյութիւն ոչնչութի՞ւն է, մեր բնակութիւն բա՞նտ է, մեր կապանք յաւիտենա-

կան չըլթա՞յ է. ո՛վ Տէր, ժողովուրդ մ՚ եղև տրտմութեամբ: Արդեօք իւր մխիթարութեան ու խնդութեան ժամն հասա՞ւ:

Ո՛վ գրկանաց ժամանակ. գրկեալ ժողովուրդ աղաղակելով հատաւ իւր յոյս, հատաւ իւր շունչ և ձայն. Հնձող մշակներուն բողոք դեռ չհասա՞ւ երկինք: Բիւրաւոր գրկեալներ դատաւորաց դռներուն առաջ իբրև այրին այն ժտելով թախանձելով՝ դատ և իրաւունք կը խնդրեն: Արդեօք դատաստանի և իրաւանց հատուցման ժամանակ հասա՞ւ:

Ո՛վ ջախջախիչ ժամանակ, վարիչ կառքիդ անիւներ կարծրակուռ երկաթէ են և ժանիքներդ պողպատէ. միշտ անսահման հոլովելով ջախջախեցիր ժողովուրդին կառափն ու պարանոցը, ոտք, սրունք, բարձք առհասարակ խորտակեցաւ, անզգայացաւ ժողովուրդ, դարձաւ մի անյարիր անդամալոյծ, ո՞վ կարող է զինքն յարուցանել այսուհետև, — միայն արդար, հաւասար և ազատ Օրէնք: Արդեօք գետնաթաւալ մեռելատիպ ժողովուրդին վերանորոգ յարութեան ժամն հասա՞ւ:

Ո՛վ ժամանակ, դու գիտես որ հարուածող գաւազանին տակ սարկական երկիւղով փակուած ժողովուրդին բերանն ու լեզուն՝ որ իւր կեանք պահելու համար սովորած էր միայն լռութիւն պահել և ապտակողին դէմ անմռունչ կերպով միւս երեսը դարձնել, եթէ մերթ ընդ մերթ ազատ մամուլ իւր ազատութեան ճիգ և ձայն հանէր, այն ևս կը ճնշուէր խիստ օրինաց ներքև. ուստի մեր աշխարհի գրկանաց և անիրաւութեան բազմատեսակ վէրքեր միշտ ծածուկ մնաց, վերջապէս նեխեցաւ ու փտեցաւ, ամեն ոք դարմա՛ն, դարմա՛ն կ՚աղաղակեն: Արդեօք խորհելոյ, գրելոյ և խօսելոյ ժամանակ հասա՞ւ:

Հասա՛ւ, հասա՛ւ այն ազատաբեր ժամանակ . քեզ աւետիս կու տամ, ժո՛ղովուրդ, լռած լեզուդ և փակուած բերանդ բա՛ց այսուհետև, խօսի՛ր և գրէ՛ որչափ սահմանադիր Օրէնք քեզ ազատութիւն կու տայ . խօսի՛ր երբ կը զրկուիս . խօսի՛ր դատաւորաց առաջ երբ ապիրատ ձեռք զքեզ կ'ապտակեն . խօսի՛ր և իրաւունք խնդրէ . « Եթէ չար ինչ խօսեցայ, վկայեա՛ վասն չարին . իսկ եթէ բարի՝ ընդէ՞ր հարկանես զիս » ։ Գիտցի՛ր որ ազատ Օրէնք զքեզ չի փրկեր, եթէ դու դարձեալ ստրկութեամբ վարուիս քո ոսոխ դատախազիդ առաջ ։

Ո՛վ բարեգուշակ ժամանակ, դու բարի եկիր մեր աշխարհ . քեզ կ'ակնկալէր և կ'սպասէր Թուրքաստանի հինաւուրց Մայր՝ որ ամուլ էր և հրաշիւք յղացաւ . ցաւ երկունք կալաւ զինքն իբրև ծննդականի . երկնեց երկնեց և այսօր ծնաւ մեզ համար մի Նոր մանուկ Սահմանադրութիւն ։ Ցնծացէ՛ք, ստրուկ ժողովուրդ, ցնծացէք և ողջունեցէք այս Նորածին մանուկ և միանգամայն աղօթեցէք որ կայտառ մնայ, ապրի, զօրանայ և զարգանայ 'ի կատարեալ հասակ ։

Ո՛վ Նորածին մանուկ Սահմանադրութիւն, քո մայրն զքեզ արիւնով մկրտեց և բազում զոհերով տօնեց քո տօն, որպէս զի Նախախնամութիւն քո կեանք պահէ և դու մեծնաս Նոր կեանք տաս մեր աշխարհի մեռած ժողովուրդին, որոյ վերածնունդ կենդանութիւն քո ձեռքն է միայն, զի այսպէս կը վկայեն աշխարհավար իմաստուն վարիչները . և միթէ փորձն ինքնին չի՞ հաստատեր ։

Մի՛ դժկամակիր, ո՛վ դժուարածին Մայր, որ մանուկդ ցաւօք և հեծութեամբ ծնար և մարդոց արիւնով մկրտեցիր զայն . դու արևելեան կեդրոնին մէջ կը բնակիս, ինքնին խելամուտ եղիր, այնպէս չկարծես որ այդ դէպքը քեզ միայն դիպեցաւ, վասն զի Արևմտեան աշ-

խարհի մայրերը խիստ դժնդակ ցաւերով ծնան Սահմանադրութեան մանուկ, անհուն արիւնով և զոհերով մկրտեցին զայն. փա՛ռք տուր Աստուծոյ, դու չա՛տ բախտաւոր մայր ես. չե՞ս տեսնար որ ամեն աշխարհ կը սիրեն և կը գորովեն զքեզ. մանաւանդ մեծն Ովկիանոս, որ քո խնամակալն և կնքահայրն է։

Ազատութի՛ւն տուր, ո՛վ մանուկ Սահմանադրութիւն, ազատութի՛ւն կը խնդրեմ քեզմէ որ առ քո անուցիչ դայեակներն ազատաբար խօսիմ. զի այլ ես չեմ կարող հին ծառայական սարկութեամբ խօսիլ։

Ո՛վ դուք . . . որ նորածին մանուկ Սահմանադրութեան իբրև իմաստուն դայեակ կը հանդիսանայք աշխարհի առաջ, աւագ աչքով հսկեցէք այդ մանկան վերայ, պինդ գրկեցէք և գուրգուրալով պատսպարեցէք զինքն որ սառնամանեաց հովէն չդողայ և հարաւոյ կիզիչ արևէն չտապնայի։

Եւ գիտէ՞ք ու կը տեսնէ՞ք քաջ որ թէ՛ օտար և թէ նոյն իսկ մեր աշխարհին մէջ դորա թշնամիներ շատ կան, որ կը շրջին ամենուրեք։ Գուցէ դարան գործեն օգէտ ու խաւարազնաց մարդիկ, անտեսանելի մթութեան մէջ գողնան այդ մեր սիրական մանուկ, և կամ անդէն իւր խանձարուրին մէջ ճնշելով ու նեղելով խեղդեն։ Եւ ի՞նչ կը լինի յայնժամ, գիտէ՞ք դուք, ո՛հ, Յետինն չար քան զառաջինն։

Ցքնեցէ՛ք ուրեմն, տքնեցէ՛ք որպէս անքուն պահապան. հզօր կամքով զինեցէք ամեն դարանագործ թշնամեաց դէմ, չուրջանակի պատնէշ փակելով՝ մանուկ Սահմանադրութիւն ընդ մէջ առնելով, ողջ պահեցէք որ երթալով աճի ու զօրանայ, իւր օրէնքով տիրէ և ուղղէ Թուրքաստանի աշխարհակալութեան ուժին։

Ահաւասիկ այդ զարգացած Մանուկն է որ Եւրոպիոյ քաղաքակրթութիւն կը ներմուծէ մեր հին աշխարհ. հին ժողովուրդ նոր օրէնքով կը վերանորոգի և Օսմանեան կայսրութեան տան ազատ գաւազան յայնժամ Սահմանադրական թագով կը փառաւորի ։

Շատ անգամ մտացինք, ափսո՜ս, խելամտինք այսուհետև, հին աշխարհի ժամանակին իւր օրէնքովն անցաւ, նոր ժամանակ նոր օրէնք կու տայ մեզ, զի նոր մարդիկ նոր օրէնք կը խնդրեն ։ Հին դարերու նախապաշարմունք այլ ևս ծերացաւ ու զառամեցաւ, պէտք է մեռնի՛, և աշխարհէս բարձուի իւր յիշատակ, որ եղծեց ու ապականեց արեւելեան մեր կայտառ աշխարհ ։ Այսուհետև մեր փրկութիւն, մեր կեանք և մեր շահն այն է միակ որ ընդունիմք արեւմտեան ազգաց լոյսն, օրէնք և քաղաքակրթութիւն և այն ամեն յառաջդիմութեան ճանապարհ, յորում նոքա յառաջացան անցան քան զմեզ, և մեք յետս մնալով՝ ո՜հ, կը թափառիմք այսպէս խոտորեալ ու մոլորեալ անհետ ու անել բաւիղներու մէջ ։

Ով դժբաղդ արեւելք, աւա՜ղ և եղո՜ւկ քեզ, բոլոր ճոխութիւններդ կապտեցաւ քեզմէ. Նախախնամութիւն՝ դրախտի դարաստանը քո մէջ անկեր էր, անմահական ջուրերու գետերը դաշտերուդ վերայ կը վազէին, երկիրդ բարեբեր և լեռներդ բոլոր արծաթի և ոսկէհանքերով լի են, չգիտեմ թէ ինչո՞ւ համար դու այդպէս հէք, թշուառ և անճարակ մնացիր ։

Եկան հասան վերջին անձկութեանդ օրերը, դու յայնժամ հազիւ ուրեմն ուշաբերեցիր, աչքդ բացիր յանկարծ տեսար որ քաղաքակրթութիւն իւր ճարտար գիտութեամբ քո չէն դրախտն Արեւելքէն Արեւմուտք փոխադրեր է. պահ մի զարմացար և յետոյ ներքին պատճառներն հետազօտելով հասկցար որ հսկող պահապաններդ քնացած էին ։

Նու ո՞ւր էր Նոյա հանդիստ բարձն ու քնարան. այդ ծածուկ տեղ մի չէ, արևուն առաջն է. Ես կը տեսնամ և աշխարհ կը տեսնայ զայն. Նոր Հռովմ և հին Բիւզանդիոնն է, Վոսփորի չնաշխարհիկ ափունքն է. անդ քնացեր էին խոր 'ի քուն աշխարհի հսկող պահապաններ. ա՛նդ կը տեղային Սպիտակ Սև ՝և ծովերէն համայն Թուրքաստանի ժողովուրդին գանձն ու վաստակ և տակաւին բաւական չէր, զի Հռովմայ վերջին և հին Բաբիլոնի անչափաւոր զեղխութեան կեանք անդ նորոգուած էր, այսր մայրաքաղաքին մէջ ճոխաճեմ ապարանքներ կը բարձրանային և գաւառներում գիւղն ու քաղաք կը քանդուէր:

Ո՛վ շռայլող ժամանակ, եկաւ հասա՞ւ արդեօք այն ճշդող և տնտեսող ձեռք, յորում սահմանադիր Օրէնք և ճշմարիտ քաղաքակրթութիւն մեր Նոր Հռովմայ անկոպար կեանք տնտեսութեամբ չափաւորէ և մեր աշխարհի պետական վարիչներ ճոխութիւն արդարութեամբ վայելեն, յիշելով աշխատող ժողովուրդին զրկանքն ու չարչարուած կեանք:

Եթէ այսպէս չլինի, և Նոր Հռովմ իւր խորդ չփոխէ, զի՞նչ կը լինի արդեօք այս ներկային ապագայ հետեւանքն. — այն կը լինի որ աւասիկ եղև ու կատարեցաւ և տակաւին կը լինի: Աւա՜ղ, որ անագան զգացին խելամտող ոգիներ, որոց ձեռքն էր Պետութեան վարիչ սանձ. թէ երբ հարստահարիչ ծանրացող ձեռք ժողովուրդին տուն ու տեղ քանդէ, այնուհետև մտաբերել պէտք է թէ երջանիկ Վոսփորին փառքն ու բարձրութիւն կանգուն կը մնա՞յ:

Ո՛վ ժամանակ և Սահմանադրութիւն, պիտի կարճե՞ս այսուհետև այն հարստահարող կողոպտիչ ձեռք, որ հողագործին եզները լծերէն չարձակեն և մաճակալ սրահար առնելով՝ արիւն և արցունք վազեն իւր վարած ակօսներու մէջ, ուր պէտք էր ցորենահատեր ցանուէին,

հաց բուսնէր, Տէրութիւն իւր տասանորդն առնէր, գիւղականին ամբար ցորենով լեցուէր և արքունի գանձարան ոսկեհատներով ։ Ո՞վ չգիտեր որ երբ հաց պակսի, հետևապէս գանձն ալ կը պակսի․ երկրին կենդանութիւն հացն է, և ո՞վ կարող է ապրիլ առանց հացի ։

Ո՛վ ժամանակ և սահմանադիր Օրէնք, պիտի կարճէ՞ք այսուհետև կաշառակեր դատաւորաց ձեռք, որ պատրուակով չխաղան քեզ հետ՝ ինչպէս խաղացին մինչև ցարդ Տէրութեան օրինաց գրքերուն հետ․ Օրէ՛նք, Օրէ՛նք ասացին և առանց արդար օրինաց գործեցին․ առհասարակ դատաւորական աթոռներու վերայ տիրեց օրինաց զեղծումն, և երկրին դատաւորները «Օրէնսդրութիւն՝ բռնութիւն մեր եղիցի» ասելով բռնաբարեցին զրկեալ բողոքողին իրաւունքը ։

Ո՛վ սահմանադիր Օրէնք, դու պիտի քննես, փորձես և ընտրես մեր երկիր կառավարող արժանաւոր և կարող պաշտօնեայներ, հանճարեղ ծերեր և իմաստուն խորհրդականներ․ էլ պիտի լսե՞ս և թողուս, որ ըստ առաջնոյն պետական մարդոց կամահաճ ընթացքը շարունակէ, զոր դատելով դատեց ու կշտամբեց կայսերական հրովարտակ ։ Ո՛հ, եթէ այնպէս լինի, կ՚ոչնչանայ երկրին վերանորոգութեան յոյսն․ դու կը մեռնիս կամ թէ մեռած տառ մի կը համարուիս․ քեզ ակնկալող ժողովուրդ պիտի նստի ողբալ քո ծնունդ և մօտահաս մահդ ։

Ո՛վ պարտուց և իրաւանց հաւասարութեան ժամանակ, ո՛վ Սահմանադրութիւն՝ որ կու գաս օրէնքով թագաւորել, դուք պիտի հանէք ու բառնա՞յք Օսմանեան Տէրութեան երկրին այլևայլ ժողովրդոց սրտէն թշնամութեան, ատելութեան և խարութեան վէս ոգին, որ ան միանան 'ի միասին, մի ամբողջ միութիւն կազմեն ահմէտական և Քրիստոնեայ ժողովուրդներ, թողուն

այն հին ու յաւիտենական ոխն ու մոլեռանդութիւն փառող աշխարհաւեր կրակն. հանդարտին այդ հակառակ տարրերքներ, Տաճիկ, Յոյն, Հայն ; Հրէայն զիրեար ողջունեն իբրև համաքաղաքացի ժողովուրդ, և ուխտիւ կնքեն ու պահեն այն դաշնադրութիւն՝ զոր սահմանադիր Օրէնք կը նուիրագործէ :

Եւ ի՞նչ է այս հզօր դաշնակցութեան ուխտն, որ Օսմանեան պետութեան զանազան ազգերն մի կապով կը կապէ. այս կապն է մի միայն անխտիր հաւասարութիւն : Այո՛, հաւասարութիւն իրաւանց և պարտուց մէջ, հաւասարութիւն երկրին օրինաց առաջ, հաւասարութիւն հայրենեաց ժառանգութեան մէջ, հաւասարութիւն փառաց և պատւոյ մէջ, հաւասարութիւն զինակրութեան և զինուորութեան մէջ, հաւասարութիւն քաղաքացիութեան և ազնուականութեան մէջ, հաւասարութիւն ուսման և յառաջդիմութեան մէջ, հաւասարութիւն արեան և անձնանուիրութեան մէջ, հաւասարութիւն արժանաւոր վարձուց մրցանակին մէջ. ահաւասիկ ա՛յս է սահմանադիր օրինաց անխտիր հաւասարութեան կշիռն ու ճշգրիտ պատկեր :

Ո՛վ Սահմանադրութիւն, զքեզ կը ճանաչեմ որ ճարտար քիմիագէտ ես. եթէ մարդիկ թողուն քեզ, դու անզոյգ անբաղադրելի ազգերու տարրերքը հաւասարութեան քուրայիդ մէջ կը դնես, կը հալես և զամեն 'ի մի կը ձուլես : փորձենք այս անգամ այդ քո ճարտարութեան հրաշք. տեսցուք, ինչ որ Արևմտեան աշխարհին մէջ գործեցիր՝ մեր անպատրաստ Արևելեան աշխարհին մէջ պիտի յաջողի՞ս :

Կը տարակուսիմք քեզ համար, ո՛վ Սահմանադրութիւն, թէ ի՞նչպէս պիտի շրջիս մեր մութ և աներևոյթ աշխարհին մէջ. մեք այնպէս գիտեմք որ լոյս, դաստիարակութիւն և գիտութիւն միշտ քո յառաջընթաց կարապետն են. դու առանց քո կարապետին եկար

մնար մեր աշխարհ։ Չգիտեմք, լոյս հետ քե՞զ պիտի բերես թէ առանց լուսոյ խարխափելով պիտ շրջիս, և չկարենաս տեսնել այն մեծամեծ վհեր որ կը բացուին քո առաջ. զգո՛յշ, զգո՛յշ, յուշիկ յուշիկ անցիր. մի՛ դպչիր այն դռներուն՝ որ քո դէմ փակուած են, որպէս զի քո խիստ և խոժոռ երեսդ չտեսնաս։

Անպատրաստ ժողովրդոց ընդարձակ հրապարակին մէջ համարձակ քալէ. բնաւ մի՛ կասկածիր որ անուսումն ժողովուրդն ստամբակի, դրօշակ բանայ և մաքառի քո դէմ. զի դու նորանշան, անծանօթ երևոյթ մի ես նորա աչքին. նա իրաւունք ունի զքեզ չճանաչելու երբ դու նորա հարազատածին զաւակ չես. օտար ես և օտար աշխարհէն կու գաս. քո միտքն ի՞նչ է. մեր հին աշխարհ վերանորոգել, մեր նախապաշարմունք բառնալ և մեր հայրենիք ժառանգե՞լ կ՚ուզես. Արևմուտքը գրաւեցիր, արդ ելար որ Արևելքն ե՞ւս գրաւես։

Գրաւէ՛, գրաւէ՛. ժողովուրդ կամովին քեզ անձնատուր կը լինի, զի քո ձեռքն ազատարար է. դու մի՛ վհատիր թէ անգէտ ժողովուրդին հետը ինչպէս պիտի վարուիս. հին երկաթէ ձեռք բարուք դաստիարակեր է մեր աշխարհի ժողովուրդ։ Հարստահարութիւն, աղքատութիւն և ծանրատար տառապանքներ առհասարակ կորացուցեր են ժողովուրդին լծավարժ պարանոց, որ անդիմադարձ պատրաստ է յօժարափոյթ կրել քո դիւրատար լուծ։

Դու գիտե՞ս ու կը ճանաչե՞ս մեր Արևելեան ժողովուրդը՝ որ առանց գիտութեան բնապէս ճարպիկ է, և այնչափ գռեհիկ չէ որ չգիտնայ իւր ազատութեան և յառաջդիմութեան պայմաններն։ Այո՛, կան կարծիք և մարդիկ, որք տիրապետական ոգին փայփայելով և միշտ փառքուս լինելով կը խօսին և կը համոզեն այսպէս

թէ դեռ մանուկ է մեր աշխարհ, դեռ չգիտէ կարդալ և գրել, դեռ ընտրութիւն չունի, ո՞րպէս կարէ որոշել իւր հայրենեաց շահն, բարին ու չար, անպէտն ու պիտանին, ոսկին և պղինձ, արծաթն ու կապար ։

Այսպէս երբ զքեզ իբրև անուս և անընտրող մանուկ կը դատեն, ժողովուրդ, ո՞վ է մեղաւոր, դո՞ւ թէ քո սնուցիչ դայեակներ, որք իբրև օտարամայր՝ կաթ և ուրիշ զօրացուցիչ կերակուր խնայեցին քեզ· ցամաք հացով և կորեակով ապրեցար· սրտիդ և լերդիդ արիւն ցամքելով՝ ողջ կեանքդ ծիւրեցաւ. քո մահն և վախճան մօտ էր· անագան ուրեմն զգացին խորհրդական բժիշկներդ· աճապարեցին դեղ և դարման տանիլ քեզ համար, որպէս զի հնացեալ ծերութիւնդ երիտասարդանայ և դու նոր կեանքով վերածնիս ։

Քո դեղն և դարման ի՞նչ է, գիտե՞ս, ո՛վ տարկացած մահամերձ ժողովուրդ, ազատութիւն և քաղաքակրթութիւնն է. և այն է միակ որ պիտի բառնայ գըլխէդ կախահարիչ հարուածներ, որ քո ազատ ուղեղը ճնշելով ճնշելով ցնդեց· ո՛հ, չթողուց երբէք որ դու ազատ խորհիս, ազատ խօսիս, ազատաբար ճանչնաս քո պարտքն և իրաւունք, զոր կը սահմանադրէ անբռնադատ Օրէնք ։

Օ՛ն ուրեմն, միացեալ ժողովուրդ Թուրքաստանի, սիրէ՛ այսուհետև քո սահմանադիր Օրէնք, պարտիքներդ վճարէ, իրաւունքներդ պահանջէ· մինչև ցարդ անգէտ էիր, այսուհետև գիտցի՛ր պարտուց և իրաւանց հաւասարակշռութիւն պահել· մինչև ցարդ ամեն զրկանօք վարուեցան քեզ հետ, ծանր ծանր պարտիքներ պահանջեցին քեզմէ և իրաւունքներդ զլացան· միշտ զըրկուեցար ու բողոքեցիր, բայց քեզ ոչ ոք լսեց· այնուհետեւ սովորեցար անմռունչ մնալ միշտ կորիչներուդ առաջ ։

Ո՞հ, տակաւին պահանջողներդ այնպէս կը կարծեն որ դու իբրև ալիւրի պարկ մի ես և դեռ անսպառ փոշիներ կան քո մէջ. ուստի զարնելով զարնելով դատարկ պարկիդ փոշիներ հանեն. այնպէս որ տաշտիդ մէջ հաց չմնաց և գրպանիդ մէջ մի լումայ. իսկ հարուածեալ պարկդ փարատ փարատ եղաւ։ Այդ շատ բնական է. երբ հացդ բարձուի, այնուհետև հնա՞ր է որ դու մնաս։

Տեսնալով որ պատառ պատառ եղար այժմ, քո նորոգիչներ զքեզ կարկատել կ'ուզեն. չգիտեմ այլ ևս կարկատ կը բռնե՞ս, թէ հնացեալ ձորձիդ վերայ անթափ կապերտ ձգելով աւելի ևս պիտի բացուին հնութեան պատառուածներ. կամ իբրև նոր գինի հին տիկերու մէջ լեցուելով, նոր գինւոյն եռացող զօրութենէն տիկեր պատռին և գինին կորնչի։ Այս օրինակը շատ ճիշդ է Թուրքաստանի ժողովուրդին համար, զոր ցոյց կու տայ մեզ Աւետարանի ճշմարտութիւն։

Կը վհատի՞ս արդեօք, ժողովուրդ, երբ անդարման վիճակիդ նկարագիր կը հանեմ. մի՛ խռովիր, մի՛ տագնապիր. մահկանացուաց խորհուրդ և դատաստանը թիւր է. մարդիկ կարճամիտ են. ինչ որ մեր առաջ անհնարին կը թուին, երկնից նախախնամութեան առաջ միշտ հնարաւոր են։

Ո՞վ կը հաւատար եթէ մի քանի դար յառաջ պատմէին մեզ, որ օր մի Արևմտեան աշխարհի վայրենացած ժողովուրդ զգօնանայ, գիտութեամբ բարձրանայ, քաղաքակրթութեամբ բարգաւաճի և այսօր համայն աշխարհի օրէնք տայ և նախանձելի օրինակ լինի։

Այսպէս նաև, ո՛վ ապերջանիկ Արևելք, ո՞վ կը հաւատայ, եթէ մարգարէանամ քեզ համար որ դու ևս մի երջանիկ Եւրոպիոյ փառաց ու բաղդին պիտի

տիրանաս . և այն փառաւոր ապագայի ներկայն այժմէն սկսար . երանի՜ թէ զայն աւարտ հանես և յաղթանակես հնութեան և նախապաշարման վերայ :

Թերևս կը հոգաս և կը տատանիս յոյժ , թէ քաղաքակրթութեան աշխարհարհաշինութիւն ի՞նչպէս պէտք է հիմնարկել և հաստատել անկայուն և երերուն երկրի մը վերայ՝ ուր շատ հազուագիւտ են իմաստուն ճարտարապետներ և շինութեան յարմարագոյն քարեր . զի մեր աշխարհի քարեր համակ անտաշ են . ոչ նախաձեռն դաստիարակութիւն տաշեր , յղկեր է և ոչ քաղաքակրթութիւն չափակցութեամբ պատրաստեր է . հապա զի՞րդ հնար է քար քարի վերայ դնել որ զիրեար չեն բռներ , և աւարտել այն մեծագործ շէնքը՝ որ մեր անպատսպար աշխարհին հզօր պարիսպն է . զի այսուհետև Չինական քարէ պարիսպներ անպէտ են . միայն քաղաքակրթութիւն կը պահէ աշխարհ :

Այո՛ , ե՛ս էլ կը վկայեմ քեզ հետ որ աշխարհաշինութեան քարերդ գիտութեան արուեստով տաշուած և քառակուսի չափուած չեն . բայց գիտե՞ս թէ քանի՞ ազնիւ և բնական յատկութեամբ գեղեցիկ են մեր աշխարհի քարեր . շատ մարմարիոնի հանքեր ունիմք որ ամեն շինութեանց յարմարութիւն ունին , միայն թէ շինող ճարտարապետներ իմաստուն և յառաջատես լինին :

Ափսո՛ս , հազա՛ր ափսոս՝ որ մեր աշխարհի մէջ դեռ ամեն բան երերուն և անհաստատ է . շատ անգամ շինող ճարտարապետներ և պատուական անկիւնաքարեր 'ի միասին կ'անարգուին . եթէ ազատամիտ հերոսներ ջանան մէկ ձեռքով շինել , խտրութիւն , հնութիւն և նախապաշարմունք միւս ձեռքով կը քանդեն :

Թող քանդեն որչափ ոյժ ունին . քանդողներ միշտ աւերակաց տակ կը մնան , գերեզման կը ծածկէ զիրենք

և նոր նոր շինողներ կը ծնին ։ Այսպէս է այս աշխարհի գործն բուն աշխարհի սկիզբէն . մարդիկ միշտ շինելով և քանդելով յառաջ կ'երթան . բայց 'ի վերջոյ քանդողները ձեռք կը լքանի , նկուն կը դառնայ և շինողներ կը յաղթանակեն . զի միոյն գործիքներ տգիտութիւն և հնութիւն են , իսկ միւսոյն՝ գիտութիւն , քաղաքակըրթիւն , և սահման՝ արդարութիւնն է ։ Միոյն առաջնորդ խաւար , իսկ միւսին՝ լոյս և գիտութիւն . միոյն իշխանութիւն՝ սուր , իսկ միւսին՝ ազատ Օրէնք ։

Բո՛ւռն հար , բռնէ՛ այդ ազատ Օրէնք , ո՛վ Թուրքիոյ ալեկոծ ժողովուրդ . քանի՞ ժամանակ է , ո՛հ , որ կը ծփաս ու կը տարուբերիս մի լաստափայտի վերայ , որոյ համար կ'ասեն անյոյսներ թէ կապերը քայքայուած են և դու սակաւիկ մի ևս անդեկավար , անապաւէն մնալով՝ պիտի խորասուզիս սեաւ և ճերմակ ծովերու ընդդիմահար ալիքներու մէջ . եղո՛ւկ քեզ , քո գերեզման ծովերու անդունդներ պիտի լինին . կէտ ձուկ իւր բերան բացած պիտի կլանէ զքեզ և դու ևս Յովնանու պէս ձկնափոր կենդանի գերեզմանին մէջ փակուելով խորանդունդ դժոխքէն ձայն բառնաս և աղաղակես առ Տէր Աստուած քո ։

Օրէ՛նք սիրէ , ժո՛ղովուրդ , օրէ՛նք սիրէ . Սահմանադրութեան երեսէն մի՛ փախչիր որ քեզ համար նոր ամրակապ լաստափայտ մի է , որ ժամանակ հրաշիւք բերաւ քեզ Ովկիանու ափունքէն . ապաւինի՛ր այդ օրինագիր լաստին , զոր բազում դարեր հազիւ կերտեր են զայն և դու պատրաստակազմ գտար ։

Ալ թէ տակաւին դանդաղիս , տակաւին մեղկանաս ու մերժես քո վերջին ապաւէն լաստափայտն , տակաւին պաշտես քո հին կարծիքն և ասես որ « մեր աշխարհն նոր օրէնք չսիրեր , մեք հնութեան մէջ ծնանք , պէտք է հնութեան մէջ մեռնինք . զի հնութիւն՝ մեր խանձարուրն է , պէտք է նաև մեր պատանք լինի ։

« Ո՛չ, ո՛չ, չկամիմք փոխել մեր աշխարհի մութ գոյն և մեր մորթ՝ զոր բնութիւն մութ ներկեր է. չկամիմք ճանչնալ մարդկանց հաւասար իրաւունք, զոր պետական Աստուած մեծ և փոքր ստեղծեր է. միթէ փոքրիկ ձկներ մեծերուն կերակուր չե՞ն, ինչպէս որ ճնճղուկներ որսական բազէին. ո՞չ ապաքէն բնութեան կարգ և օրէնքն այս է բովանդակ աշխարհին վերայ, որ միշտ զօրաւորներ տկարներուն տիրեն ։ »

Մի՛ հաւատար, ժողովուրդ. այդ վարդապետութիւնը տիրապետաց ոգին ստեղծեր է, մարդասէր և արդար Աստուծոյն չէ. զի ընդհանուր մարդկութեան կոչումն և կեանք՝ ազատութիւն, արդարութիւն և հաւասարութիւն է Երկնից առաջ և աշխարհիս քաղաքակրթութեան օրինաց առաջ ։

Հանէ՛ք այդ հնոտի հանդերձներ, հանէ՛ք, ո՛վ Թուրքաստանի հնասէր ժողովուրդ, հանէք ձեր անձէն ու փոխեցէք, ինչպէս կը փոխէ օձն իւր շապիկ. այսուհետև դուք այդ պատառատուն զգեստով կարող չէք աշխարհի առաջ շրջիլ և քաղաքակրթութեան հրապարակի վերայ երևիլ, և կամ երթալ Եւրոպիոյ աշխարհաժողով արուեստահանդէսին մէջ մտնել, ցոյց տալով թէ դուք ես քաղաքակրթութեան բաժանակից ազգ էք և Արևելեան ճարտարութեան օրինակ ։ Ո՛հ, կը յիշե՞ս արդեօք քո անցեալ ազնուականութեան շուքն ու պերճութիւն, որ քան զամեն աշխարհ վեհ ու փառազարդ էիր ։

Ալ յայտնէ՛ մեզ, մի՛ ծածկեր, ո՛վ անյայտ ժամանակ. դու որ զմարդկային ազգ բիւր ձևերով և գաղափարով ձուլեցիր մինչև ցարդ և տակաւին նորանոր քաղաքակրթութեամբ կը ձուլես, ասա՛ մեզ, Արևելք՝ որ իւր հին ազգերով մինչ 'ի գերեզման խոնարհեր է, այլ ևս պիտի բարձրանա՞յ. արդեօք, ապագայ դարերում ի՞նչ կը պատրաստես դու Արևելից անկեալ ազգերուն

համար . ես գիտեմ, շրջող անիւներուդ վերայ առնելով աշխարհիս ազգերը՝ կը դարձնես կը դարձնես , զոմանս 'ի վեր կը հանես և զոմանս 'ի վայր կը տանես , և մերթ ևս անիւներուդ տակն առնելով կը ջախջախես և միայն մնացորդ նշխարներ կը թողուս աշխարհիս վերայ ։

Ժողովրդոց մնացորդ նշխարներ դարձեալ յուսալից աչքով քեզ կ'սպասեն , ո՛վ Ժամանակ , արդեօք այդ փոշիացած և միանգամայն ողջ մնացած նշխարներն՝ որք աշխարհիս հզօր ու տիրող առիւծներու ժանիքներուն մէջ ծախուելով ծախուելով տակաւ տակաւ կ'սպառին . պիտի բերե՞ս այն ազատութեան օրը , զի այդ փոշիացած նշխարներ մեռելութեան մոխրոց մէջէն յառնեն ինչպէս փիւնիկ . կրկին վերակենդանութիւն ստանան և Աստուծոյ ազատաստեղծ մարդիկ՝ մարդոց բռնացող ժանիքներէն ազատին ։

Ո՛վ Ժամանակ , ժողովրդոց յոյս միշտ կենդանի է և չեն թերահաւատիր , այլ կը հաւատան միշտ թէ դու պիտի բերես այն գուշակեալ ոսկեդար , յորում գոռոզ առիւծն՝ աշխատաւոր եզին հետ բնակի , ինձն՝ ուլին հետ մակաղի , բարձր գահեր՝ հին հպարտութեններէն խոնարհին և ժողովուրդ ազատութիւն համբուրէ ։

Բայց՛ , կը կասկածիմ ես թէ մարդոց այս մեծ հաւատ՝ երազայոյս է . զի հպարտութիւն և փառասիրութիւն , քանի որ աշխարհ կայ , մարդոց հետ պիտի ապրի և աճի . վասն զի այդ կրից արմատ մարդոց սրտին մէջ ընդաբոյս ու բնական է . պանծացող գիտութիւն կարող չէ զայն մեռուցանել առանց Աւետարանի գերազանց սիրոյն ։ Այո՛ , միայն Աւետարանի անբիծ կրօն՝ որ անձնանուիրութիւն և զոհողութիւն կ'ուսուցանէ . այո՛ , այդ միայն կ'սպաննէ մարդկային անձնասէր հըպարտութիւն և նորա կամակոր կրից կատաղութիւն ։

Ոսկին, հարստութիւն, գանձն և թնդանօթ միշտ դաշնադիր կը մնան աշխարհիս վերայ. ժողովրդոց ընկերհաշտական միութիւն այս հզօր դաշնակցաց դէմ պիտի մրցի մինչև 'ի կատարած աշխարհի. թէ իմաստուն ես՝ գուշակէ՛ այժմէն թէ ո՛վ պիտի յաղթահարէ։

Տէ՛ր ամենիշխան որ կ'իշխես ժամանակին վերայ, զի ժամանակն և զայն չափող արև և լուսին քո կամակատար արբանեակներն են. և կը հաւատամ քեզ, ո՛վ Տէր, որ դու միայն ժամանակին սանձ ձեռքդ առնելով տիեզերք կը կառավարես, ամեն բան քո յաւիտենական օրինաց համեմատ կը վարես և մարդոց բժժոտած աչքերէն բոլորովին կը ծածկես ժամանակին խորհուրդը։ Անցեալը՝ մեր մոռացկոտ մտքէն կը հանես. ներկայն՝ աղօտ նշմարանքով փոքր 'ի շատէ ցոյց կու տաս և ապագայն՝ քո անհաս խորհրդեան մէջ միշտ թագուն կը պահես։

Ուրեմն ասա՛ մեզ, ո՛վ Տէր, որ չարն ու բարին աշխարհիս վերայ ելևէջ կ'առնեն, մերթ մին և մերթ միւսն կը տիրէ, և մարդիկ սովորած են ասել՝ ժամանակ չար է կամ բարի. արդեօք չար օր և չար ժամանակն դո՞ւ կը կոչես և կը բերես զայն ազգաց ու ժողովրդոց վերայ. ինչպէս կը վկայէ մարգարէն թէ առանց քո ձեռին՝ ժամանակն ինքնիշխանաբար կը գործէ այս աշխարհիս մէջ, մերթ բարին բերելով և մերթ չարն։

Եթէ այնպէս, ապա ուրեմն չարն ու բարին ժամանակի արդասիքն են, և մարդիկ նախասահմանաբար ստրկացած են ժամանակի բուռն և անխուսափելի իշխանութեան տակ. ողորմելի մարդիկ հարկիւ կը վարին ու կը մղին իբրև խռիւ փոթորկին առաջ. հարկիւ ազգեր կը զօրանան ու կ'ընկճին. հարկիւ գահեր կը կործանին և կը կանգնին. հարկիւ այս աշխարհ և մարդկային ազգ ժամանակի պատահարաց ենթակայ է։

Ո՛չ, ո՛վ Տէր, ո՛չ. մարդիկ կը թիւրեն դատաստանը եթէ այսպէս դատեն. մարդիկ անգիտաբար կը զրպարտեն զժամանակն, որ քո բարերար ձեռքին պարգեւած կեանքն և լոյսն է։

Եւ ինչո՞ւ համար այսպէս դատել կ'ուզեն մարդիկ, այդ քեզ յայտնի է, Տէ՛ր սրտագէտ. որպէս զի մարդիկ քո դատաստանէն փախչելով անմեղադիր մնան և քեզ պատասխան տալու ժպրհին, պատճառելով զպատճառս մեղաց թէ՝ մեզ ի՞նչ մեղ կայ. չարիքներ ժամանակ բերաւ և մեք առ 'ի հարկէ հակամիտեցանք չարին։

Խոնարհելով Երկնից առաջ կը խոստովանիմք, Տէր, և մեր խղճի գիտակցութեամբ կը վկայեմք թէ՝ չարիքները չարարուեստ մարդկանց գիւտն է և մարդն է հեղինակ չարեաց ու բարեաց. զի Նորա սրտին մէջ կայ ու կը դարանի չարութեան և բարութեան գանձ. և երբ ուզէ զայն ազատաբար 'ի դուրս կը բղխէ, որպէս ասաց Քրիստոս։

Սանձակոծէ՛, ո՛վ Տէր, սանձակոծէ և փակէ չարագիւտ մարդկանց բերան, որ միշտ չարիքներ բղխելով հեղեղի նման չխեղդեն բարիքները. զի անոնք քո հաւատացեալ զաւակներն են, իսկ չարիքներն՝ աշխարհին. բայց դու քո անհուն անկշիռ մարդասիրութեամբ երկուքին վերայ ևս հաւասար կ'ածես արեւդ և անձրեւդ, որպէս զի քո անխտիր բարերարութեամբդ ապաշնորհ մարդկանց խստասրտութիւնն ամոքես. որ ճանչնան քո անտրտուր բարիքն ու երախտիք, դառնան չարութենէն ու պաշտեն զքեզ։

Բայց քո երկիւղած ծառաներ գիտեն ու կը հաւատան և չեն երկբայիր, ո՛վ Տէր, որ դու այս աշխարհը բարձրագոյն խորհրդովդ կը կառավարես. չարն ու բարին 'ի մի կարգ զուգակցելով յառաջ կը վարես, ինչպէս

անմիաբան հակառակ տարերք . չարերն աշխարհէս չես հաներ , այլ կը թողուս որ բարիներուն հետը միշտ մըրցին , չարութիւնն պարտի և առաքինութիւնն յաղթանակէ . ո՜վ , ո՞րչափ զարմանալի է քո խորհուրդ , ո՜վ Տէր , որ առաքինեաց պսակ չարերուն ձեռքով կը հիւսես . և չարն՝ որ չարագիտ մարդկանց հնարքն է , դու զայն 'ի բարին կը շրջես :

Մարդիկ կան որ անգիտաբար դանգատ կը բառնան Նախախնամութեանդ դէմ և կ՚ասեն թէ՝ ինչո՞ւ կը թողուս որ չարերն առաւել աճին ու յաջողին աշխարհիս վերայ . ինչո՞ւ համար գայթակղութեան քարերը մարդկային ընկերութեան մէջէն չես բառնար , որ միշտ տկարներու վերայ իյնալով կը ջախջախեն . ինչո՞ւ համար փուշերը տնկեր ես ծաղկաբուրաստանին մօտ , որ քո հոտանոյշ ծաղիկներդ խայթոցահար լինին : Միով բանիւ , կ՚ասեն , թող չարերը բոլորովին սրբէ աշխարհէս , որ բարիներ ազատ մնան և առաւել պտղաբեր լինին :

Սակայն միթէ դու մարդոյն անգէտ խորհրդո՞վ կամ դատաստանո՞վ կը կառավարես աշխարհ , յորում դու միայն բարի սերմն սերմանեցիր , իսկ չար որոմն թշնամի մարդ ցանեց . հրեշտակ ծառաներ տեսան ու զարմացան և զեկուցին քեզ որպէս թէ դու զայն չգիտես . հրաման խնդրեցին որ զորոմն ցորենի արտէն 'ի բաց խլելով որոշեն , որպէս զի բարի ցորեաններդ անխառն մնալով բարգաւաճին :

Կարճամիտ մշակներ խորհուրդ տուին քեզ , ո՜վ խորհրդոց Տէր , այլ դու երբէք չկամեցար անսալ . Թողէք , ասացիր , որ երկու բոյսերն ևս 'ի միասին աճին մինչև հնձոց ժամանակ : Ուրեմն քո պետական կամքն այն է որ թէ՛ ցորեան և թէ՛ որոմն , թէ՛ բարին և թէ՛ չարն խառն ու հաւասար աճին ու ապրին աշխարհիս ադա-

բակին մէջ․ որով ցոյց կու տաս թէ դու բարիները չարերով կ'որոշես, և չարերը՝ բարիներով․ 'ի վերջոյ բարեբոյս ցորենահատները արքայութեանդ շտեմարանը կը ժողովես․ իսկ չար որոմն և անպէտ յարդը անշէջ կրակին կու տաս, որ ճարճատելով այրին ու տոչորին ։ Այս է քո արդար հատուցումն նոցա համար, որ քո ծառաներ աշխարհիս վերայ զրկելով ու հարստահարելով չարաչար տանջեցին ։

Ո՛վ երկնային Տէր, որ մարդոյն սիրով այս աշխարհ եկիր, որպէս զի անձամբ տեսնաս ու կրես մարդոյն քաշած վիշտն ու տառապանք․ Երիքովի ճամբուն վերայ շօշափեցիր չարչարուած մարդկութեան բոլոր վէրքեր, կը թողո՞ւս այլ ևս որ աշխարհիս բուռն փորձութիւն իւր ծանր գաւազանով տակաւին տիրէ ու ճնշէ ստրկա-ցած մարդոյն վերայ, որ մինչև 'ի գետին կորաքամակ եղեր է ։

Կը թողո՞ւս այլ ևս, Տէր, որ չարերը չարութեամբ զօրանան և չարաչար բռնադատեն քեզ հաւատացող ծառաները․ դու ուսուցիր մեզ աղօթել միշտ երկնից Հօր, որ իւր որդիքը չարերուն ձեռքէն փրկէ, և չտայ փորձող ժամանակին ձեռք, որ անխնայ հոլովելով հոլո-վելով իւր անիւներուն տակ կորատէ մեր կեանք ու բառնայ մեր հոգին ։ Մեք ևս յայնժամ Բաբիլոնի գե-րեվարեալ ազգին պէս անյուսաբար կոչեմք, «Տէր, հատաւ յոյս մեր և մեռաք ։»

Այլ ևս կ'աւարտեմ փանաքի խորհրդածութեանս բան, խոստովանելով որ մեր մանկամիտ մտածութիւն ՚ խորհուրդ՝ անգիտութիւն է քո առաջ․ ժամանակին էր դո՛ւ ես, և դու միայն գիտես նորա անյայտ խոր-ուրդը ։ Մոլիր է մարդոյն սիրտ որ չհաւատայ թէ ու ինչ որ կը կամիս և կը վճռես Երկնից պետական ատէդ, այն կը լինի աշխարհիս վերայ ։ Անշուշտ դու

ևս քո երկնամայրաքաղաքին մէջ ատեան և դատաստան ունիս . աշխարհի ոտրիկան հրեշտակներդ ամեն օր բիւրաւոր թողոքներ կը հանեն քո ատեան, և դու մարդոց սիրտն ու գործքերը քննելով՝ ըստ այնմ կը դատես ։ Երբ աշխարհիս վերայ մեղապարտ մարդ զմարդ կը դատի իւր օրէնքով, դու որ մարդոյն Աստուածն ես և գերագոյն դատաւոր, միթէ քո արդարութիւն՝ իրաւունք չունի՞ աշխարհիս ապիրատներու դատաստանը տեսնալ ։

Դա՛տ արա, Տէր, դա՛տ արա, զի քո օրէնքն ու դատաստան միայն ճշմարիտ է․ համառօտէ՛ միանգամայն քո երկայնամիտ դատն ու վճիռ չարերուն վերայ․ ինչպէս կը պաղատէր քո ծառայն Դաւիթ, նոյնն ձայնիւ կը պաղատիմք քեզ ։

Դա՛տ արա, Տէր, դա՛տ արա, զի մեր աշխարհ լըցաւ անիրաւութեամբ ։ Եւ դու գիտես, Տէ՛ր արդար և աղատարար, զի մեր փրկութիւն ՚ի քէն է ՚ի ժամանակի նեղութեան ։

ՎԵՐՋ

249գ

ԲԱՐՍԵՂ Ե. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՅԻՇԱՏԱԿ

Պետրոս Դուրեանի

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ
Կարգաթիւ 249գ

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ն. Ճ. ԱՐԱՄԵԱՆ
1893

ԱՌ ՄԵԾԱՊԱՏԻՒ

ՊԵՏՐՈՍ ԷՖԷՆՏԻ ՓԱՆՈՍԵԱՆ

Դու ջերմեռանդն եւ պատուական
Ազգատոհմին Փանոսեան ճետ,
Կը զարդարես տաճար, խորան,
Ուր խունկն խառնի աղօթից հետ:

Եւ երբ մանուկն ու ծերունին
Բազկատարած կաղօթեն հոն,
Եւ *Յիշատակն* քու անունին
Կարդան՝ կօրհնեն ըզքեզ, քու Տոհմ.

Հոս կայ նաեւ մի այլ Տաճար,
Ուր խորանն է՝ մատեան ու գիր,
Եւ պաշտելին է լոկ Հանճար,
Քերթող, ք՚ըլլայ մատենագիր:

Այժմ կը խնդրեմ, զարդարեցէք
Այդ Տաճարն ալ յայս տերեւէ.
Յիշատա՛կաւն Պետրոսին հէք
Անմահ եղիք եւ դուք, Պետրէ:

1893 Յունիս 18
Իսկիւտար

ԲԱՐՍԵՂ Ե. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Պետրոս Դուրեանի ՏԱՂԵՐԸ հրատարակելէս վերջը հարկ էր նաեւ նորա ընդարձակ կենսագրութիւնը գրել՝ ծանօթացնելու համար մերազնէից նորա կեանքը։

Սոյն գործը արդարեւ կարի դժուարին թուեցաւ ինձ ի սկզբան. բայց յարատեւ աշխատութեան վրայ վստահելով ձեռնարկեցի, եւ ուրախ եմ ըսել թէ շնորհիւ բարեկամաց՝ յաջողեցայ լիուլի տեղեկութիւններ քաղել երկու տարի անդադար տքնելով եւ խուզարկութիւններ ընելով։

Այսօր ահա ի յանգ հանելով զայն՝ կը հրատարակեմ՝ իմ խորին շնորհակալիքս յայտնելով այն ամէն անձանց, որք սիրայօժար տուին ինձ իրենց քով գտնուած ձեռագրերը, կամ հին թերթերը, ինչպէս նաեւ հաղորդեցին ինձ գիտցած տեղեկութիւնները, զորս գրած եմ կենսագրութեանս մէջ։

Լիայոյս եմ թէ ժողովուրդը, ինչպէս քաջալերած է զիս առաջին հրատարակութեամբս, նոյնպէս եւ այսու պիտի քաջալերէ զիս, որով պիտի յորդորուիմ աւելի օգտակար հրատարակութեանց ձեռնարկելու։

ԲԱՐՍԵՂ Ե. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ

1893 *Յունիս* **18**

Իւսկիւտար

ԸՆԴԱՐՁԱԿ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆԻ

Աղքատութեան ծոցին մէջ ծնող մանկիկ մը, ցաւերու ու արցունքի մէջ սնանող պատանի մը, տառապանաց ու աղքատութեան եզրը մարող հանճար մ'է, նա՝ որ իւր զգայուն սրտին ու հիանալի հոգւոյն թռիչներովը կը սլանար անհունին մէջ, եւ մարդկային ամէն զգացումներն բնական, անջան ու յստակ գոյներով կը պարզէր, նա՝ որ փափկազգաց, շնորհալի, կորովի ու վսեմ ոճովը կը փայլէր, երկիրն բովանդակ իւր անծայրածիր տարածութեամբը բաւական չէր գտներ զինք հասկնալու, եւ հոգւոյն բովանդակ զգայնութեամբն անպարագրելի կը նկատէր բացի իւր անձէն, ինչպէս կ'ըսէր ինքն. «Դժուար է խօսիլ անհունի մը համար. անհունը չուրթներ չը կրնար ենալ, անհունը ինք իր մէջ կը թաղուի, ինք մէջ կը փողփողէ:»

Այս հանճարը վերջին անգամ աչքերն երկրիս վրայ կը դարձնէ խորշ մը գտնելու, արցունքներ ու ժպիտներ իրարու խառնելու եւ զինքն իր մէջ ամփոփող էակ մը գտնելու համար. երա՜զ. ցը-նո՛րք. յանկարծ իր աչքերուն կը հանդիպի ցուրտ գերեզման մը բերանաբաց, պատրաստ՝ կուլ տա-լու հիւծած, մաշած մարմին մը, եւ այս գբին եզերաց վրայ ակնապիշ՝ հոգին, այն միշտ բարձր ու վսեմ հոգին՝ որոտագոչ կը գոռայ. «Բանաստեղծ մը մահուանէ չը սոսկար. այն ատեն իրաւունք ունէր ցաւելու, երբ ամէնքը անմահ ըլլային, եւ ես միայն մահկանացու։»

Սակայն մահուան առջեւ՝ այս ա՛յնքան անվեհեր ոգին պահ մը գերեզմանէն անդին կը դարձընէ աչքերն. յանկարծ իրեն կը նայի եւ զաշխարհ կը սիրէ. չուզեր բաժնուիլ կեանքէն, եւ Գերագոյն Դատաւորին, որ մահուան վճիռն արձակած էր, կուզղէ իր Տրտունջքն,

«Ո՛հ, տուէք հոգւոյս կրակի մի կաթիլ,
Սիրել կուզեմ դեռ, ւ'ապրիլ ու ապրիլ.
Երկնքի աստղեր, հոգւոյս մէջ ընկէք,
Կա՛յծ տուէք, կեա՛նք՝ ձեր սիրահարին հէք.»

Սակայն հետզհետէ «Կը հիւծի, ճակտին վրայ կենաց չիկնոտ ժպիտն կը տժգունի, անդուլ կերպով քնարն կը թօթվէ անհուն մեաք բարովի մը համար անոնց, որոնք իրենց ծաղկերը չըտացին իրեն։»

Այո՛, « Ոչ ոք մօտեցաւ անոր, այդ անհարկու անդունդին (վէրքին), ուր սեւ ժայռը եւ երկնքի աստղերն կրնան նայիլ լոկ. » ոչ ոք սիրեց զինքը, ոչ ոք սրբեց մթութեան մէջ, առանձնութեան մէջ իր թափած արցունքն, ոչ ոք դոյզն խրախոյս տուաւ՝ նորա նօթութիւնն անցնելու ու աղքատութիւնն ամոքելու. եւ մինչեւ իսկ զլացուեցաւ իրեն՝ աշխատութեան իրաւունքն, աշխատութիւն՝ զոր կը կատարէր անօթութեան, արցունքի ու հառաչներու մէջ. հողէ կանթեղի մը առջեւ, խարխուլ ու հինցած տախտակի մը վրայ. որ իբր գրասեղան կը ծառայէր։ Բեմին վրայ դերասանական իրաւունքը կը զլացուէր իրեն, եւ հէքը ճակատն երկու ափերուն մէջ առած կը մտածէր. խոր ու լուին կը մտածէր, տխուր խորհուրդներ կը պաշարէին միտքն. եւ՝ խաղաղ ծովու մը կուրծքէն յանկարծ վեր նետուող կապոյտ թուխ կոհակներուն նման՝ իւր սեւ մտածումներուն ալիքներն ճեղքելով, ձայն մը կարձակէր. ծովն իւր հառաչն ունէր, իւր կոհակներուն շառաչն. սա ալ իւր հառաչն ունէր. իւր տառապանաց արձագանգն էր այն. իսկ հոգւոյն խորէն անէծք կը տեղար, որ միայն ժայռերուն կը զարնուէին, կը խորտակուէին եւ անդրադառնալով կուգային, կիյնային լրագրական հրապարակին վրայ. սակայն դարձեալ հէք բանաստեղծը կամփոփուէր իւր դժբախտութեան մէջ՝ յուսախաբութեան, ցուրտ անտարբերութեան եւ զրկանաց երկար շղթայներուն օղակներն համրելու, որոց իւրաքանչիւրը կը խոցէին սիրտն, եւ արցունքի շիթեր կը քամէին անոր յոգնած

աչքերէն, անոնք յուշիկ կը սահէին կուրծքին վըրայ նայող այտերէն վար. եւ կիյնային իւր սըրտին վրայ, պաղ քրտինք մը ճակտէն դուրս պըղպըջալով կը թաթաւէր այն հանճարեղ ճակատն, եւ «սառոյցէ գօտի մը կը շղթայէր սիրտն»։

Չ'սիրեց զնա, այո՛, ոչ ոք, զի

«Ոչ ոք ըսաւ հէք տղայ,
Արդեօք ինչո՞ւ կը մըխայ.
Ոչ ոք ըսաւ սա տղին
Պատռենք սիրտը տրտմագին,
Նայինք ինչեր գրուած կան.»

Սէր գրուած կար հոն, սէր՝ կրօնքին համար, սէր՝ մարդկութեան համար, սէր. անբիծ ու մերժուած սէր, սեւ աչերուն վրայ սեւ ու հրեղէն յօնքերով կամար ձգուած պաշտելի կուսի մը համար, անօթութիւն ու աղքատութիւն գրուած կար հոն, ցաւերով ու արցունքով լեցուն անցեալ մը, հանճարի հրաբուխ մը կար հո՛ն, ներսը, որ իւր տկար հողէ պատեանին մէջ մխա՛ց ու մխա՛ց. ոչ ոք ուզե՛ց քըքրել հանքերով ակաղձուն այդ հողն։

Այդ հրաբուխն վերջապէս իւր հողէ պատեանէն դուրս նետեց իւր գանձերն, այլ այդ մատաղ հասակին մէջ, կենաց գարունին մէջ, այդ ժայթքումն այրեց, մոխիր դարձուց զինքն ալ, յուզեց եւ իւր շուրջն բոլորեց իւր պղատոնական համակրողներն, զորս մխիթարելու համար կ'ըսէր. «Գերեզմանի տեղ Տապանը կը մտնեմ,

աշխարհի տառապանքներէն փրկուելու համար. այս մտածումը չկշռէր երբէք ծանր՝ հոգւոյս վրայ, որչափ արցունք մը աչացս մէջ»: Հիմայ փրկուիլ կուզէ նա այս աշխարհէն, որ աղքատացուց, սպառեց զինքն. փրկուիլ կուզէ, զի կը հաւատայ հոգւոյ անմահութեան, ուր պիտի հասնէր իւր կրակի թեւերովն, եւ այս հաւատքին համար չէ՞ր որ կը գոչէր առ Աստուած.

«Անուշ ինձ կեանք մը կազմած ես հէքի,
Կեանք մը անհուն, ցողի, բոյրի, աղօթքի:»

Այդ աղօթքի, բոյրերու ու շողերու կեանքին մէջ կը հանգչի այսօր Պետրոս Դուրեան, այն դժբաղդ բանաստեղծը, որ «եկած էր աշխարհ միայն իւր աղքատութիւնն ու մահն տեսնելու եւ զգալու համար:»

Ոմանք զինքը թերահաւատ կը կարծէին. սակայն ոչ. մեծ հաւատք ունեցած էր նա. թող ինք խօսի, ինք յեղյեղէ իւր դաւանանքը. «Ուշս գրուած է, եղբայր իմ, կը գրէ իւր մի բարեկամին, մահուան աւանդ մ'եմ. կ'երթամ առաջի կորչի, կը հաւատամ Աստուծոյ, կը հաւատամ այն հանդերձեալ ապառնիին. ով որ կը հաւատայ, երջանիկ է:» Ուրիշ տեղ մ'ալ՝ «Կուզեմ զգալ թէ երկին մը կայ, վասն զի դժուար է ինձ հաւատալ թէ աշխարհ մը կայ ինձ համար...»

Հայ Տիբուլն, Դուրեան անոր նման սակաւակեաց եղած էր, երգած էր անոր նման սէրն, իւր քնարին վրայ թրթռացնելով զգլխիչ ու թափանցիկ շեշտեր, արտաբերելով զգայնութեան

ինքնաբուղխ եւ գեղուն առատութիւն մը. բնու-
թեան բանաստեղծ մ'էր Դուրեան։

Ինչո՞ւ այսպէս հանճար մը աչքէն արցունք, ճակատէն զզուանք, հոգիէն հառաչ նետելով այս աշխարհի ճամբուն վրայ՝ անցնի եւ յետոյ դառնալով արհամարհանք ու վայ թափէ հոն՝ մեր ոտից առջեւ, մեր երեսին դէմ։

Որքա՜ն պէտք ունի մեր գրականութիւնն բարձրանալու, որքա՜ն պէտք ունին գրականութեան մշակներն քաջալերուելու. մինչ այժմ «Հիւղին քասային սեմին վրայ կը մարին, եւ հանճարն վհին մէջ գանկ մը կըլլայ։»

Աննշան ծնողաց յարկի մը տակ, աննշան գիւղի մը մէջ ծնած էր հանճար մը։ Մանդուա, այս էր ծննդավայրն Վիրգիլիոսի, որ հողագործութեամբ կզբաղէր կրթնած իւր բահին ու բրչին վրայ. սակայն հանճարն, որ ծնած էր իրեն հետ, կը բորբոքի, բրիչն կը թողու ու գրչին կը կըրթընի, կերգէ Ենէասայ չահատակութիւնն, Ենէականն, Մշակականքն եւն. երկու մեծ գործեր կը նուիրէ գրականութեան։ Սակայն Վիրգիլիոս վաղուց արդէն մոռցուած պիտի լինէր, եթէ չլինէր Մեկենաս. Ովրատիոս, Պրոպերտիոս չպիտի փառաւորուէին, եթէ պաշտպաններ չունենային։

Այս բանաստեղծին կեանքն է ահա, զոր պիտի պատկերացնեմ ամեն կողմերէն, ամեն բարեկամներէն ու ազգականներէն մեծ դժուարութեամբ եւ ծանր աշխատութեամբ հաւաքելով տեղեկութիւններ, որք ստուար գործ մը կը կազմեն։

Մարդ չ'ուզէր հաւատալ թէ բանաստեղծ մը,

որ 15 տարեկան հասակին մէջ թատերական աշխատութեանց պարապած էր, որուն մեծագոյն գրուածներն 1869, 70, մանաւանդ 71, տառապանաց ու հիւանդութեան երեք տարիներու մէջ ամփոփուած են եւ ինք քսան տարեկան հասակին մէջ մեռած, ի՛նչ արդեօք կրնայ ունենալ եւ ո՛րչափ ինչ կրնայ լինել անոր կենսագրութիւնն. սակայն ինչպէս պիտի երեւի, գրական այդ երեք տարիներու մէջ կարեւոր գործեր ունեցած է, որ ապրած տառապանաց կեանքին տարիներուն հետ ուղիղ չեն համեմատիր։ Այդ գործերն երեք հատորներ կը գրաւեն, որոց առաջին հատորն հրատարակուած է, ի բաց առեալ իւր կենսագրականն։

Իրաւ է թէ դժուարին է գրեթէ կէս դար առաջ մեռնող մարդու մը, որ ստէպ առանձինն, մեկուսի ապրիլ սիրած է եւ շատ բարեկամներ չէ ունեցած, կենսագրութիւնն գրել, մանաւանդ թէ զինքն ճանչցողներէն կամ բարեկամներէն եւ անոր կեանքին պարագայից վերաբերութիւն ունեցողներէն շատերն ալ մեռած են։

Այս կենսագրութեան աղբիւրներն եղան իւր ստանաւորներն, թատերգութիւններն, նամակներն, դամբանականն, յօդուածներն, ծնողքն, եղբարքն, ազգականներն, բարեկամներն, պաշտօնակիցներն, ծերերն. բայց միշտ զգուշաւոր ու կասկածոտ եղայ հաւաքած տեղեկութեանցս մասին. զի կան որ հաճոյք կիմանան սուտեր չինելով գոհացնել։ Ինչ որ լսեցի, հարցուցի շատերուն ալ 120 հարցումներ պարունակող շրջաբերականով, կամ անձամբ առնուած տեղեկութիւն մը՝

երկար միջոցէ մը յետոյ, կրկին պատմել տալով նոցա, մինչեւ որ համոզուեցայ ճշմարտութեան։

Օր մը հարցուցի Պետրոսի ազգականներէն մէկուն թէ ինչ գիտէր անոր կեանքին ու մահուն վրայ, որ ի մէջ այլոց պատմեց ինձ վախճանեալ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Սէթեանի դամբանականն, յետոյ եօթն ամիս վերջն դարձեալ խնդրեցի անկէ որ վերստին պատմէ ինչ որ գիտէր Պետրոսի կեանքէն ու մահէն, առարկելով թէ մոռցած էի լսածս։ Ցիշեալն ճիշդ նոյն գաղափարներն կրկնեց. տուն դարձայ. գրածս բաղդատեցի երկրորդ անգամ լսածիս հետ, եւ տեսայ որ ճիշդ էր պատմածը։

Բաց յայսցանէ տեղեկութիւններ քաղեցի հին Թերթերէն, Օրագրէն, Մեղուէն, Մամուլէն, Մասիսէն, Թէրճէմանը Էֆքեարէն, Մանզումէէն, որոց անուններն ու տարիներն պիտի տեսնուի գործոյս մէջ. իսկ անոնք որ ինձ երկբայելի կը թուէին՝ գրեցի ինձ պատմուածին համեմատ հաւաստելու։ Այս կենսագրութիւնն հետեւեալ 15 մասանց բաժնած եմ.

1. Երկու Պայեր: — 2. Հայր եւ մայր. — 3. Տունն. — 4. Ծնունդ. — 5. Մանկութեան յիշատակներ, տունէն մինչեւ դպրոց. — 6. Պատանեկան յիշատակներ, ուսանողութիւն. — 7. Պատանեկան մանրապէյք. — 8. Սիրոյ ժամեր. — 9. Արհեստ, պաշտօն եւ արուեստ. — 10. Ընկերական. — 11. Գրական. — 12. Հիւանդութիւն. — 13. Տաքար մահուան, Խոստովանանք, օրհասն, մահ. — 14. Յուղարկաւորութիւն։ — 15. Յիշատակ։

ԵՐԿՈՒ ՊԱՊԵՐ

* Պոլսոյ արուարձաններէն, Իւսկիւտարու հողին վրայ ծնած էր Սարգիս 1758ին, որ ի մանկութենէ ուսած էր արհեստ մը, երկաթագործութիւն։ Այս արհեստին մէջ մնաց նա. աշխատասէր էր եւ քիչ մ'ալ սիրահար գինետան, ցորենագոյն դէմքին վրայ սեւ աչեր թաւ յօնքերով. սակայն ինչ երկարող ծնօտ մը, գլուխն կը ծածկէր թաւ մազեր, նիհար մարմնով պարթեւական հասակ մը, պարեգօտ մը մինչեւ ոտներն կիջնէր։ Ճարտար էր իւր արուեստին մէջ եւ շատ անգամ իւր արհեստակիցք կ'օգտուէին անոր խորհուրդներէն։

Օր մը, 1830ին, երբ խանութին մէջ կաշխատէր, յաճախորդ մը հետն խօսակցելով կը հարցընէր նմա. «Ի՞նչպէս կը ծակեն պարզունակին ծակերն։ — Կը պատասխանէ. Զմպայով։

Այցելու խօսակիցն կը յաւելու նմա. «Վա՜յ զմպա, վա՜յ, տպրիս.» եւ սիրով կը բաժնուի։

Անկէ վերջ կը կոչուի Զմպայ Սարգիս, ինչպէս կը կոչուին նաեւ իւր որդիքն ու թոռներն։

Իր թոռն՝ Պետրոս, Զմպայեան մականունն շատ աղխազուր կը գտնէր, կուզէր յարմար բառ մը գտնել։ Օր մը, Ճեմարանի թանգարանին մէջ միակ հայերէն բառարանը բացած ատեն, պատահմամբ Դուր բառին կը հանդիպի, եւ զայն համապատասխան կը գտնէ զմպա բառին եւ այն թըւականէն, 1865էն կը կոչէ զինքն Դուրեան։

1823ին, Սարգսի զոքանչն, Երանուհի, կը մեռնի, եւ նորա դուստրն, Սարգսի կինն, Սրբուհի, կը մեռնի 1859, Ապրիլ 1ին եւ կը թաղուի իւր նախնեաց թաղն, Իւսկիւտարու գերեզմանատունը։ Երանուհւոյ ամուսինն էր ոսկերիչ (մըխլայըճի) Դիոնէսիոս։ Երանուհւոյն գերեզմանաքարին վրայ կը կարդամք հետեւեալ տապանագիրն, ապրուած, դժուարընթեռնլի։

« ՏԱՊԱՆ ՄԽԼԱՅՐՃԻ ԴԻՈՆԷՍԻՈՍԻ
ԿՈՂԱԿՑԻՆ՝ ԵՐԱՆՈՒՀԻՈՅ

Այն ինչ մտի ի յայս աշխարհ,
Մինչ ց'որ մահու էանց աշխար,
Զի ցաւ անճառ շուրջ զիս պաշարէ.
Անցաւոր դու մի՛ զիս ողբար,
Սուգ ունելով անմըխիթար,
Զի այժմ հասի փառացն անճառ.
Առ քեզ ձայնեմ տրտմարգգէոս.
Պմն, հոգին լիցի իմ մխիթար.
Ցամի Տեառն 1823 Ապրիլ Ա. »

Սարգսի մայրն կը թողու իւր զաւկին փոքրիկ ու բարեքիկ տուն մը Իւսկիւտարու բարձանց վըրայ, Սելամիոյ թաղին, Չիլիֆտար պաղչէի աղբիւրին փողոցին մէջն, որուն մէկ կողմն կը գըտնուէր Սելամիոյ Տ. Անդրէաս եւ միւս կողմն Նոր-թաղի Տ. Պաղտասար քահանայից տուներն, որոց երկուքն ալ վախճանեալ են։

Զմպայ Սարգիս այս տան մէջ կունենայ երեք զաւակներ, երէցն Մկրտիչ, կրտսերն Աբրահամ. Պետրոսի հայրն, եւ կրտսերագոյնն Կարապետ. ասոնցմէ զատ երկու աղջիկ ալ կունենայ, Տիրուհի եւ Հանըմա։ Սարգիս 1838ին կը մեռնի 64 տարուան հասակին մէջ։

Պետրոսի՝ մօրն կողմէ, պապն՝ Իգնատիոս՝ կը բնակէր Կ. Պոլիս, ի Նշանճի, Չինիլի Համամ փողոցն։

Երկու պապերն ալ ունեցած են բարեպաշտութեան ազնիւ զգացումներ։ Սարգիս իւր զաւակներն կառաջնորդէր կրօնական հանգոյցով մը ամրապնդելու, որք յետոյ կ'ուղեւորին ի Սիօն։ Իգնատիոս աւելի բարեկեցիկ ու բարեպաշտ էր. ամեն առաւօտ եկեղեցի կ'երթար. պահոց օրերն կը պահէր եւ ծոմապահութեան մեծ մաս մը ունէր իր կեանքին մէջ։ Սաղմոսն ու Նարեկն ուսած էր ի բերան, կը կարդար Ս. Գիրքն. համախմբութեանց մէջ գեղեցիկ հատուածներ կը յեղյեղէր, անոնց մեկնութիւններն կուտար յաշխարհաբար թարգմանելով, եւ այս ուղղութեամբ կը կրթէր իւր դուստրն ալ՝ Արուսեակ, որ Պետրոսի մայրն պիտի ըլլար։

ՀԱՅՐ ԵՒ ՄԱՅՐ

Ջմպզայ Սարգիսի մահուանէն վերջ Աբրահամ կ'ամուսնանայ 1845ին, Հրեշտակապետի շաբթուն, Չիլիֆտար պաղչէի Սարաֆ փողոցի տան մէջ, Իգնատիոսի աղջկան, Օր. Արուսեակի հետ, եւ կ'ունենայ անդրանիկ զաւակն, Յարութիւն։ Ասկէ ետքն եղբարքն ի միասին, ընդ որս եւ Յարութիւն կ'ուղեւորին ի Ս. Երուսաղէմ, Տէրունական վայրերն տեսնելու եւ մահտեսի լինելու։

Աբրահամ կը սիրէր եկեղեցին, կը սիրէր աշխատութիւն. ուստի երբ կը վերադառնայ Երուսաղէմէն, անմիջապէս կ'սկսի իւր արհեստին, երկաթագործութեան։

Գարաճա-Ահմէտ, Գասը-գիւղ կաշխատի եւ ապա շահաւէտ գործոյ մը կը ձեռնարկէ ի Վանգին այգի, Փամփուլ փողոց, Կէմճի Յովհաննէսին խանութին մէջ՝ բազմաթիւ դանդանաւանդ շինելու համար. աղէկ բաւական դրամ կը շահի։ Իսկ տիկին Արուսեակ, որ բաւական ճոխ օժիտ բերած էր իր հետ, կը վաճառէ գոհարեղէններն, վզէն կախուած մարգարիտներն եւ ոսկիներն կը քակէ եւ Նոր Թաղի Զուքուր-պաքալ փողոցին մէջ այժմ հանգուցեալ Տ. Պօղոս Աւագքահանայի տունէն 1850ին Մարիամ Գարագոչէ, 7000 ղրուշի կը գնէ տուն մը։ Այս տանն անդրանիկ զաւակն միամեայ էր դեռ։

Այս տան մէջ 1848 Փետր. 15ին կը ծնի Յարութիւնի Էլպիս քոյրն եւ կը մեռնի 1850 Սեպտ. 5ին, ու

երբ դեռ չ'էր ծնած Պետրոս։ 1852 Մայիս 20ին կը ծնի Պետրոս Դուրեան։ Միւս քոյրն, զոր շատ կը սիրէր Պետրոս, Արտէմն էր, որ ծնած էր 1834 Մարտ ամսոյն եւ մեռած 1862ին։

Պետրոս, Արտէմ քրոջ մահուան օրն իւր ընկերներէն Խաչիկ Էֆէնտի Ուղուրլիկեանի հետ ընկերակցութեամբ յուղարկաւորութենէն տուն կը վերադառնայ, եւ տրտում կը նստի բազմոցին վրայ։

Արտէմ մեծ գորով եւ սէր ունեցած էր իւր եղբարց մանաւանդ երէց եղբօրն վրայ, եւ Պետրոսի պէս հանճար մը ցոյց կուտար իւր դեռատի հասակին մէջ. անոր նման կ'արհամարհէր մահն եւ մահամերձ օրերուն ըսած էր. «Մեռնիլս հոգ չէ, Մահտեսիէն (1) ի՞նչպէս պիտի զատուիմ։»

Այնքան կը սիրէր իր եղբայրներն այդ քոյրն, որոնց վրայ վիշտ մը տեսած ատեն կը փութար զուարթացնել։ Որովհետեւ Արտէմի մահուամբն Պետրոս այլ եւս քոյր չ'էր ունենար. կը նախանձէր անոնց վրայ, որ քոյր ունէին. ուստի օր մը, Ճանֆէսճեանի հետ տեսակցութեան մը պահուն կ'ըսէր անոր. «Երանի՜ քեզ, որ քոյր մը ունիս։»

Թերեւս անոր համար կ'ուզէր ունենալ զայն, եւ կուլար այնքան անոր մահուան վրայ դառնապէս, զի կզգար թէ չպիտի ունենար գուրգուրացող քոյր մը, որ պահարանն լինէր իւր թախծալից գաղտնիքներուն, զոր առաւել դիւրութեամբ պիտի կարենար յայտնել անոր եւ այսու մեղմել իւր ցաւերն։

---

(1) Երէց եղբայրն, Մահտեսի Յարութիւն։

Արտէմի աշխատասիրութիւն Իւսկիւտարու Ճեմարանին մէջ գնահատելի եղած էր ժամանակին հըսկող մարմնոյն (Աղաներուն)։

Աշակերտի մը գիր գրելը մեծ բան էր այնատեն. Արտէմն այն պատուոյն արժանացած էր Օր մը Աղաներն կ'այցելեն վարժարանը եւ կ'ըսեն. «Այս աղջկան գիր դրէք»։ Արտէմ խնդութենէն առլցեալ տուն կը դառնայ արձակման ժամէն յետոյ եւ կ'ըսէ իր մօրն. «Մայրիկ, Աղաներն այս աղջկան գիր գրէք կ'ըսեն կոր»։

Պետրոսէն յետոյ կը ծնանին Ագրիպպաս եւ Միհրան կրտսերագոյնն, այժմ Գեր. Եղիշէ Ծ. Վ. Դուրեան՝ Ներքին տեսուչ Արմաշու Դպրեվանուց։

Այն բարեպաշտութիւնն, զոր իւր աղջկան սըրտին մէջ դրած էր հայրն Իգնատիոս, անայլայլ մնացած էր նորա ամուսնական կեանքին մէջ ալ։ Առուսեակ առաւօտուն անկողնէն ելնելուն պէս կը լուացուէր, եւ կ'առանձնանար սենեակ մը, Սաղմոսն կ'առնուր ի ձեռին եւ ծոմ բերնով կը կարդար ու կ'աղօթէր։ Այս առանձնական աղօթքն կը տեւէր 1—2 ժամ, եւ ապա զաւակաց ձեռքէն բռնելով առանց բան մը կերցնելու կամ խմցնելու, ծոմ բերնով, եկեղեցի կը տանէր, կիրակի եւ երեքշաբթի օրերն ի Ս. Կարապետ՝ եւ ուրբաթ օրերն՝ ի Ս. Խաչ եւ ապա իւր՝ կամ ազգականներէն Ցոմհ. Ճանփէսճեանի տունն այցելելով կը լուծանէր ծոմն.

Առուսեակ ձեռագործի արհեստին մէջ ալ ճարտարութիւն ունեցած էր. կար եւ ձեւ գիտէր, իւր օժիտն ինք ձեւած ու կարած էր, օյաներն ինք շինած. օրուան մէջ օյա շինելով եւ անէկվաթօ, ֆէրկէֆ բանելով կը պարապէր։

Սակայն այս կինն զուարթութեան օրեր ունեցած չէ սիրելեաց մահուան պատճառաւ՝ ամուրիութենէն մինչեւ ամուսնութեան շրջանին մէջ. այժմ է որ մոռնալով տակաւ անցեալ տխրութիւններն՝ իւր երկու որդւոց շնորհիւ հանգըստաւէտ կենօք կ'ապրի։

Բայց Պետրոսի յիշատակն չ'անցնիր չերթար իւր մտքէն։ Օր մը 1892 տարւոյ Հոկտ. ամսոյն մէջ, երբ Դուրեանի պատկերն գծել տալով իրեն կը ներկայացնէի իւր դիտողութիւնն լսելու, աչքերն կարմրցած էին, տեսայ որ սիրտն ուռած տխրութենէն՝ կը ջանար զսպել զինքն, եւ չ'էր թողուր որ արցունքն հոսէր դուրս աչքէն, այլ կաթէր սրտին մէջ։

Աղջկութեան տարիներուն մէջ իւր մայրն, մօրեղբայրներն. քոյրերն կը կորսնցնէ, անոնց կսկիծովն կը տառապի, տրտմութեամբ կ'անցնէ պատանեկութեան տարիներն, եւ երբ կ'ամուսնանայ, այդ վիշտն անբաժան կը մնայ իրեն հետ, եւ նորհարսնութեան օրերն հառաչելով կ'անցնէ։

Աշխոյժ եւ զօրաւոր էր Աբրահամ, ջղուտ եւ բարձրահասակ, նիհար այլ քաջառողջ։

Աբրահամ իւր քմահաճոյքն ալ ունէր. սիրելի էր իրեն թռչուններ որսալ եւ վանդակներու մէջ սնուցանել. ընդհանրապէս վանդակներն պատուհաններուն առջեւ կը կախէր կարգաւ, անոնց գեղգեղն լսելու հրճուանքն վայելելու համար։

Բայց երբ այդ տենչն յագեցաւ, սկսաւ հաւնոց մը շինել եւ բազմաթիւ հաւեր պահել, թուխս նստեցնել զանոնք եւ անոնցմով ունենալ վառեակ-

ներ, զորս իւր իսկ ձեռօք կը մեծցնէր պէտք ե-
ղած խնամքն անվրէպ կատարելով։

Այս ընտանիքն՝ մանաւանդ մայրն, իրենց վի-
ճակին մէջ փայլուն եւ ոչ մի կողմ ունեցած էին,
եւ սակայն չէին թերացած իրենց զաւակներն
դաստիարակել։

Տակաւ առ տակաւ որդիք կը զարգանան, եւ
հայր ու մայր իրենց երջանկութիւննին կը գտնեն
անոնց ձեռօք։ Աւրիսպպաս փաստաբանութեան աս-
պարէզն կ'ընդգրկէ, եւ ամուսնական կեանքին
մէջ կը թեւակոխէ ու իւր զաւակներն կ'ունենայ.
իսկ Միհրան 1876ին ուսուցչական եւ 1879ին ե-
կեղեցական ասպարէզներն կ'ընտրէ. Գեր. Տ.
Մատթէոս Արքազան Արքեպիսկոպոսէ վարդապետ
կը ձեռնադրուի Իւսկիւտարու Ս. Կարապետ եկե-
ղեցւոյ մէջ, մէկ տարւոյ չափ կը ծառայէ հոն եւ
ապա կը կոչուի Պարտիզակէ՝ տեղւոյն վարժարանին
տեսչութեան եւ եկեղեցւոյն քարոզչութեան կրկին
պաշտօններով։ Աբրահամ իւր որդւոյն խնամոց տակ
իբր 9 տարի երջանիկ եւ հանգիստ կ'ապրի ի
Պարտիզակ, հաւաքուծութեան հաճոյքին պարապ-
մամբն եւ մեռնելով կը թաղուի անդ։

Աբրահամու եղբայրն, մահտեսի Մկրտիչ ալ կը
մեռնի յԻւսկիւտար եւ Պետրոսի հօրեղբայրներէն
կը մնայ այժմ մահտեսի Կարապետ, որ կը բնակի ի
Գատը-Գիւղ։

ՏՈՒՆՆ

Իւսկիւտարու Նոր-Թաղի Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ մեծ դռնէն դուրս ելնելով՝ դէպ 'ի ձախն դարձիր, անցիր դէպ ուղիղ Նպարավաճառներուն, սրճարաններուն, գինետուններուն առջեւէն, եւ քիչ մ'ալ յառաջ երթալով՝ ձախ թեւիդ վրայ պիտի պատահիս չոր աղբիւրի մը. առանց աջ ու ձախ դառնալու ուղղակի գնա քիչ մ'ալ, եւ ահա Ձուքուր-պաքալի Թիւրպէ փողոցին ձախ եզերքին վրայ՝ խարխուլ տնակի մը դիմացն պիտի գտնես աւերակ մը, ուր կը բարձրանար Պետրոսին տունն (1), մեծ դուռ մ'ունէր, հին ճարտարապետութեամբ, անզարդ ու տձեւ, կը բացուէր երկու փեղկերու վրայ, որոց ետին երկաթի խեչակներ կախուած էին, ունէր երկու յարկ։ 1871 տարւոյն Յունիս 21 ին հրդեհն կուգայ կ'աւերէ զայն իսպառ, եւ ծնողքն կը փոխադրուին Ճեմարանին փողոցն եւ անտի 'ի Սելամիէ, Նախ Գապրիստան ճատտէսի, եւ ապա Պիւլպիւլ տէրէի փողոցն՝ հանգուցեալ Տ. Ղեւոնդ քահանայի նոր տուն մը, ուր կը մնան երէց եղբայրն, մանաւանդ Յարութիւն իւր եղբօր հիւանդութեամբն։

Թիւրպէ փողոցի տունն՝ դէպ 'ի ձախ կողմի դրան մասին վրայ ունէր փոքրիկ սենեակ մը, երեք պատուհաններով, պատշգամ մը որմնար-

---

(1) Առաջին անգամ, երբ 10 տարեկան մանուկ մ'էր, մտած եմ այդ տունն՝ Պետրոսին յուղարկաւորութեան տանն՝ խուժանէն մղուելով։

գելլին կցուած եւ անոր քովն ալ պատուհան մը հին դրութեամբ, դրան վրայ լուսանցք մը, երկար փայտէ շերտերով, որ վանդակ մը կը յօրինէին, պարտէզին դրան քովէն, դէպ ի ներս մտնելով խոհանոցն կը տեսնուէր, որ կը լուսաւորուէր պարտէզին կողմէն. իսկ ձախ կողմը պատուհաններ իբր լուսանցք, որք կը լուսաւորէին բակն: Երկրորդ յարկն՝ երկայնութեամբ դուրս ցցուած պատշգամ մը, որ կը ծածկէր իւր ներքեւ առաջին յարկի պատուհաններն:

Երբ ներս մտնէիր այդ դրան սեմէն, ոտքդ խոր գետնայարկի մը վրայ կը կոխէր. առաջդ կը պարզուէր աղքատիկ ու անշուք բակ մը, լայն ու ընդարձակ, ծածկուած հողոյ կարծրացած կեղեւով մը: Դրան ճիշդ դիմաց, ընդարձակ պարտիզի մը մեծ դուռ մը, երկու փեղկերու վրայ բացուած, երբ ձախ կողմդ դիտէիր, կը տեսնէիր պարտիզին դրան մօտ տախտակ մը, առաջն ոտնամաններ եւ քանի մը աստիճանով սանդուխ մը եւ քովէն անզարդ սանդուխի մը բարամբունք, որ հորիզոնական կերպով սրահին եզերքն փակելով կը կցուէին մինչեւ առաջին յարկին միակ փոքրիկ սենեկին, սանդուխէն վեր առաջդ կուգար բաւական ընդարձակ սրահ մը, ուրկէ կը մտնուէր փոքրիկ սենեակն: Աջ կողմդ, պարտիզին միւս փեղկին կից գետնին վրայ զետեղուած էր մաքուր տախտակ մը, որուն առաջն ալ կային ոտնամաններ. սանդուխ մը, բաւական բազմաթիւ աստիճաններով, կը հանէր մեծ սրահ մը. աջ կողմդ կը բացուէր փոքրիկ սենեկի մը դուռն, որ կը նայէր պարտիզին վրայ.

իսկ ձախ կողմը փողոցին վրայ երկու սենեակներ, մին մեծ եւ միւսն փոքր։

Փողոցին կողման վերի ու վարի յարկերուն սենեակներն ճիշդ փոքրիկ դամբարանի մը վրայ կը նայէին, ուր երկու գերեզմաններ կային ցըցուած ճերմակ քարերով, երկու նոճիներ եւ երկու ախախիայի ծառեր իրենց երկար հաստակուն կ'իշխէին բարձրէն այդ տան վրայ. եւ իրենց նազելի ճօճումներովը գագաթներին կը տարուբերէին օդոյն մէջ եւ մրրկին թափովը ուժգին ճարճատիւններ լսելի կ'ընէին, իսկ դամբարանին եզերքն վայրի ախախիայի (robinier, ակասիա) ծառի մը ճապուկ ու երկայնաձիգ բազուկներն համատարած կ'երկարէին, եւ կը հասնէին մինչեւ տան պատուհաններուն եւ ձրի հովանի մը կը գործէին պատուհանին առաջն. իսկ դրան առջեւէն երկարող նրբափողոցին սալայատակն ծաղկախտէն աւերեալ դէմքերու նման խորտուբորտ էր, տեղ մը ցըցուած քար մը, քովը լճացեալ ու տղմուտ խոռոչ մը։ Սալայատակին երկու կողմերն զառիթափ դէպ ի վար իջնելով մէջ տեղն կը յօրինէին առու մը, ուրկէ կ'անցնէր տիղմն ու ջուրն, հեղեղն ձմրան, մըղեղն ամրան, զոր կը մղէր, կը վարէր ճեւակտուտն ու յամսոսն, մազատն ու նազատ։ Ունէր նաեւ ընդարձակ պարտէզ մը, ուր տնկուած էին ի վաղնջուց ժամանակաց պտղատու ծառեր, թթենի, յունապի, եւլն։

Փողոցին դռնէն. բակէն, պարտէզէն իսկ կը տեսնուէր հայելւոյ նման Պոսֆորն իւր օձապտոյտ ջալարումներով եւ մանաւանդ վերի յարկէ պար-

տիզի կողման սենեկէն, ուրկէ Պետրոս միշտ դիւրութիւն ունէր դիտելու զայն, որովհետեւ իր սենեակն էր այն, եւ կը յափշտակուէր անոր հըրապոյրքէն, հանդարտութենէն, մելեգնութենէն, եւ իր վրայ կրող հարստութիւններէն, զորս կը բերէին մեծ ու փոքրիկ շոգեմակոյկներ, նաւեր, առագաստանաւեր, շոգենաւներ եւլն։

Վարի յարկի պատուհաններն երկաթներով ծածկուած էին քառակուսիներ գծերով, որ փոշոտած՝ հնութիւն մը կը բուրէին։ Աջ կողմի տունն էր Եազմաճի Յովհաննէսի տունն, ձախ կողմինն Քիւրքճի Թագւորինն, որոց դրացի էին Պետրոսի ծնողքն՝ տան գնման ժամանակ։

ԾՆՈՒՆԴ

Պետրոս 1852 Մայիս 20ին, Վիճակին հետեւեալ երկուշաբթին կը ծնանի Նոր-Թաղի Ջուքուր պազարի Թիւրպէ փողոցն, նոր գնուած տան մէջ։ Գարնան ամսոյն մէջ ծնած այդ հանճարն իր առաջին ճիչերն կ՚արձակէ կէս օրէն վերջն, զի ինքն լոյս էր համակ, չէր ուզեր անշուշտ խաւարի մէջ ՚ի լոյս գալ, սակայն եթէ մեղմ ու անուշ զեփիւռ մը, խնկաբոյր եղանակ մը եւ պայծառ օդ մը կը ծծէր այդ մանուկ ծննդեան ատեն, ծաղկալից ու պայծառ չպիտի լինէին նորա կեանքի օրերն, այլ համակ փուշ, համակ ցաւ, կենաց պայքար մը, թշուառութեան բաժակ մը, կենաց ծովին մէջ [illegible]

հագլին փոթորիկ մը ։ Եթէ այսպէս մրրկալից կեանք մը սահմանուած էր խեղճ բանաստեղծին, ինչո՞ւ իր ծնունդն ողջունեցին մայիսն իր ծաղիկներովը, արեւն իր ճաճանչովը. տիւն իր հրապոյրովը ։

Կը պատմուի թէ Դուրեան ծնած ատեն տար-օրինակ մեծութիւն ու ծանրութիւն մ'ունէր, այնպէս որ կարծես թէ քառասուն օրուան երախայ մ'է ։

Մտքին մէջ պարունակած հանճարն անշուշտ չէր կրնար ճզմիլ ու սովորական նորածին մանկան ափ մը մարմնոյն մէջ պարունակիլ ։

ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՏՈՒՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԴՊՐՈՑ

Պետրոս հետզհետէ մօր խանդակաթ խնամոց, աղօթքին եւ օրհնութեանց տակ կ'աճի ի հասակ, կը խաղապատէ իր փոքրիկ ու փափկիկ բազուկներն անոր վիզն եւ երբ մայրն իր գուլպան կը հիւսէ, անոր թելն ու կծիկն բռնելով կը խաղայ ։ Թատրոնին մէջ կը պատկերացնէ պատանեկութեան յիշատակներէն այս մասն Նահապետօֆի բերնով. «Երբ մանուկ էի. խաղալիկ չունենալով, մօրս գուլպայ հիւսած ատեն կծիկովը կը խաղայի ։» Եւ երբ երեք տարեկան կ'ըլլայ, իր սուր յիշողութեան եւ ուշադրութեան ապացոյցն կը ցուցնէ ։ Մօրն ամէն շարժմանց, ձեւերուն, խօսքերուն մասնաւոր ուշադրութիւն կ'ընծայէր ։ Օր

մը, ցերեկ ատեն, երկրաշարժ կը լինի ի Պօլիս 1854ին, տունն կը շարժի, ընդ նմին մայրն կ'երերայ իւր նստած տեղն, եւ, ըստ ընկալեալ սովորութեան, կը մրմնջէ ակռայներուն տակէն. «Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա, Տէր ողորմեա.» Պետրոսն իւր թեւին տակն առած։

Ուրիշ օր մը մայրն Տէր ողորմեայն կը յեղյեղէ երիցս, եւ Պետրոս մօրն գիրկն վազելով, կը հարցնէ. «Ի՞նչ կայ, նորէ՞ն կերերաս կոր.» մանկիկ Պետրոսն այս եղանակաւ կրնար բացատրել երկրաշարժի գաղափարն։ Նա որ իւր մանկութեան մէջ չ'էր կրնար երկրաշարժն բացատրել, իւր պատանեկութեան մէջ շատ անգամ մէկ բառով մը ամբողջ պարբերութիւն մը, համեմեալ ու ճոխ պատկերներով, յափշտակիչ ու մելամաղձիկ հմայքով մը կ'արտաբերէր։

Պետրոս 4 տարեկան հասակին մէջ կը թեւակոխէր. սիրուն ու գեղեցիկ մանկիկ մ'էր. սեւ յօնքեր ու սեւ աչքեր ունէր, վառվռուն-մելամաղձիկ, որուն կուզէ նայիլ մարդ եւ կը փութայ անոր ճակտին ու այտերուն համբոյր դնելու։ Օր մը դռնէն դուրս, փողոցն զբօսած ատեն, երեկոյեան դէմ, անծանօթ ճանապարհներ կը մտնէ, կը մոլորի. գիշերն իւր թխորակ քօղն կը ծածկէ։ Պետրոս իւր մայրն կուզէ, կը ճչէ եւ կու լայ։ Բարի յոյն կին մը այս մոլորեալ սիրուն մանկիկն տեսնելով կ'առնու իւր բազկաց մէջ, ուր Պետրոս կը ննջէ խաղաղիկ՝ մոռնալով պահ մը իւր արկածն, իւր տունն։ Յոյն կինն՝ Գաղլար պաշիի այն մասին վրայ

որ կը տանի ի Նուհ-գույուսի, կը բաղխէ դուռ մը. իւր տունն էր այն, եւ կը հանգչեցնէ Պետրոսն: Իսկ ծնողքն նորա դարձին ակնդէտ՝ եւ յապաղմանը կասկածոտ՝ մունետիկ կը կոչեն, եւ կը խնդրեն որ իմացնէ ժողովրդեան՝ մանկան կորուստն. մունետիկն իւր գործն կը կատարէ եւ գիշերուան ժամը 2ին Պետրոսիկն կը բերուի ծնողաց տունն:

Պետրոսիկն ժպիտներ կը տեսնէ ամենուն դէմաց վրայ, իսկ ինք յանցանաց ամօթոյն կ'երթայ մօր քղանցքին տակ զինքն ծածկելու ամենուն տեսութենէն: Մանկութեան ժամանակ սովորութիւն ունէր Պետրոս իւր մօր հետ ազգականաց այցելութիւն տալու. բայց երբ մայրն դուռն զարնէր եւ ներս մտնէր, ինք կ'սպասէր դրան առաջ բաւական ժամանակ. մայրն կ'ըսէր, «Պետրոս, ներս մտիր, ինչո՞ւ չ'ես գար:» Պետրոս պատասխան չէր տար, այլ կը մտածէր պահ մը եւ ապա կ'որոշէր ներս մտնել: Իւր ամօթխածութիւնն էր անշուշտ որ համարձակութիւն չէր տար իրեն մտնել մինչեւ իսկ իւր ծանօթներուն, ազգականաց տունն:

Անկէ վերջն նոր գնած տան մօտ, Պալասան տուտուին քով, որ քերական, սաղմոս կրնար ուսուցանել, կ'աշակերտի Պետրոս. ծնողքն տարի մը վերջն, հինգ տարեկան հասակին մէջ, զայն աւելի բարձր վարժոց մը կը դնեն, ուր ուսուցիչն էր Նոր Թաղի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Աւագերէց Լայլա օղլու Տ. Յովհ. քահանայն, յայնժամ դեռ աշխարհական, որուն համար կ'ըսուէր թէ քերականութիւն կրնար սովրեցնել, եւ շատ մեծ բան էր

այն ատեն քերականութիւնն, եւ մեծ համբաւ կը վայելէր անոր ուսուցիչն ։

Պետրոս երբ վեց տարեկան կը լինի, մայրը չ'ուզէր թողուլ զինքն այն տան վարժոցին մէջ. ուստի կը ղրկէ Իւսկիւտարու ճեմարանը առանց թոշակի, քանի որ պահանջուած տարիքն ունէր Պետրոսիկն ։

Ուրախալի երեւոյթ մ'է որ 30 — 35 տարի առաջ ճեմարանի դաստիարակութիւնն ձրի էր առհասարակ. թոշակի դրութիւն չկար եւ մատակարարութիւնն կը հոգացուէր մի միայն թաղային նուէրներէն. բայց քանի մը տարի վերջը թոշակի հաստատութիւնն բարձաւ ձրի դաստիարակութիւնն, ինչպէս կը ցուցնեն հրդեհէն ազատուած դպրոցական տոմարներն ։

Եօթը տարեկան կ'ըլլայ Պետրոս ։ Օր մը ճեմարանէն արձակուելու ժամանակ ընկերներէն մին ջորեակ (կիւլ պէօճէի) մը կուտայ անոր որ խաղայ. Պետրոս զուարճութեամբ տուն կը բերէ եւ լուցկիի տուփի մը մէջ վարդի թերթերու վրայ կը հանգչեցնէ. հայրն կը տեսնէ զայն եւ կը ծեծէ ըսելով թէ ինչո՞ւ ուրիշին տուած բանն կ'առնէ, զի չ'էր ուզեր որ Պետրոս յարաբերութիւն ունենայ ուրիշ տղայոց հետ ։

Պետրոս իւր ամբողջ կեանքին մէջ մէկ անգամ Պոլսէն դուրս ելած է, եւ այս ալ մանկութեան ատեն Արմաշ ուխտի երթալով իւր ծնողաց հետ ։

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ՈՒՍԱՆՈՂՈՒԹԻՒՆ

Երբ Ճեմարանի մեծ դուռէն մտնէինք, պարտէզ մը կուգար մեր առաջ, քիչ մը անդին, երկու սիւներու մէջէն անցնելով, աջ ու ձախ, երկու սենեակներ կային, մէջտեղն ալ դուռ մը, կը բանայինք եւ կը մտնէինք նախասրահն, լայն ու ընդարձակ. ճիշդ մեր ճակատը Նրբանցք մը կար, ուրկէ կ'իջնէինք 14 աստիճան սանդուխներէ եւ կ'անցնէինք աղջկանց կողմն: Նրբանցքին երկու կողմերէն կ'երկարէին երկար ու լայն սանդուխներ, որ կուգային կը միանային մէկ սանդուխի մը, որ վերին սրահն կը հանէր. աջ կողմն Ուսումնարանն էր, ձախ կողմն հինգ սիւներ, այս սիւներէն անդին Նախակրթարանն եւ Նախակրթարանին քով Ծաղկոցն: Մահտեսի Յարութիւն Ուսումնարանն, Պետրոս Նախակրթարանն եւ Ագրիպպաս ու Միհրան Ծաղկոցըն էին:

Իւսկիւտարու Ճեմարանին մէջ ուսուցիչ էի 1879ին: Օր մը հին արձանագրութիւնները թըղթատած ժամանակս առանց կողքի 10 միածալ եւ երկար թերթերէ կազմուած տետրակ մը գտայ, փոշիներու մէջ, ծայրերէն մաշած, գունաթափ. վրան մատիտով քաշուած էին գծեր, եւ այդ գծերուն վրայ 1858ին վարժարանին աշակերտաց

անուններն, մականուններն եւ անոնց ուսմանց ատարկայններն գրուած էին ։

Աչքիս դիպեցան չորս եղբարց անունները. Մահտեսի Արթին Ջմպայեան, որ քերականութիւն կը կարդար, Պետրոս Ջմպայեան՝ Նարեկ, Ագրիպպաս Ջմպայեան՝ հեգարան եւ Միհրան Ջմպայեան՝ քերական ։

Պետրոս իւր քերականն ու հեգարանն Պալասան տուտուրին քով՝ եւ Սաղմոս Լայլա օղլու Տ. Յովհ. քահանայի քով ուսանելէ վերջ՝ մտած էր Ճեմարան ։

Սակայն այս ատեն Ճեմարանն իւր 1833 ի փայլէն մերկացած էր եւ տակաւ առ տակաւ կը ջանար իւր անկումէն բարձրանալ ։

Պետրոս իւր դպրոցական նախնական վիճակին մէջ կատակասէր եւ զուարճախօս էր, եւ իւր կարգին ամենէն զուարճաբարոյ աշակերտն էր. խօսակցութեանց մէջ շատ կատակներ կ'ընէր, ինչպէս նաեւ շատ քիչ անգամ իւր պատանեկութեան մէջ, զի իւր ցաւերն ու թշուառութեան մտածումներն sխուr-զուարթ մը ըրած էին զինքն, ինչպէս կը կոչէ զինքն իւր մի նամակին մէջ ։

Պետրոս Նախակրթարանին մէջ կ'ուսանէր Տիրացու Առաքելէ, միանգամայն ուսուցիչ եւ կառավարիչ ։ Տարիքն հետզհետէ աւելի աճելով, կը մտնէ Ուսումնարանն, եւ կ'ուսանի Աւետարանի թարգմանութիւն, լուծում, ապա Եղիշէէ թարգմանութիւն. այս ատեն ուսուցիչն էր հանգուցեալ Գաբրիէլ պատուելի Պարտիզպանեան, եղբայր հանգուցեալ Խաչատուր պատուելի Պարտիզպանեանի ։ Գաբրիէլ Պատուելի միանգամայն քրիստո-

նէական ուսման դաս կու տար եւ ուսուցանելու առարկայն ընտրած էր Հին Կտակարանն. ինք կը նստէր կառավարչին բեմին վրայ, բոլոր աշակերտները դադրած իրենց զբաղումներէն, հանդարտ ու լռիկ կը նստէին եւ Պատուելին կը խօսէր Հին կտակարանէն։ Հաստ մուշտակ մը հագած, վրայէն վերարկու մը, արծաթ ընչառուփն մէկ ձեռքը եւ կապոյտ թաշկինակը միւս ձեռքը, քթախոտը մերթ ընդ մերթ ռնգունքն կը տանէր, եւ դասախօսութիւնը կ'արգիլուէր պահ մը փռնգտալու բռնչիւններով։ Պատուելին ուսումնասիրելով ընդլայնելով, բացատրութիւններ, մեկնութիւններ տալով կ'ուզէ համեմել դասախօսութիւնն, այլ պնենք, որ միայն պատմութեան պարզութենէն կը շահագրգռուէին՝ կը տաղտկանան իմաստասիրական կամ մեկնաբանական կարգին մէջ. իսկ երբ Պատուելին իր պարզութեան մէջ կը մտնէր, աշակերտք կ'սթափէին եւ սիրայօժար կ'ունկընդրէին վերստին։

Գաղափար մը տալու համար այս ձանձրացուցիչ դասախօսութեան վրայ, ըսեմք թէ՝ աշակերտներն երեք տարուան մէջ մտիկ կ'ընեն Արարչագործութենէն մինչեւ Իսրայէլացւոց Աւետեաց երկիրը մտնելը։ Այս Պատուելին 1876ին վերջին անգամ մ'ալ, իբր ուսուցիչ Սրբազան պատմութեան, պաշտօնի կոչուեցաւ Ճեմարանին մէջ, երբ աշակերտ էի ես, եւ որուն երկարապատում եւ տաղտկացուցիչ դասերն լսած էի։

Յետոյ Տիրացու Առաքել կառավարիչ կը դրուի Ուսումնարանին, որուն ժամանակ կը հաստատուի

Ընթերցասիրաց ընկերութիւն մը՝ նախաձեռնութեամբ մահտեսի Յարութիւն Դուրեանի, որ նպատակ ունէր շաբաթական 10 փարայ հաւաքելով աշակերտներէն՝ գիրք գնել, թանգարան մը չինել։ Շաբաթական 60 ղրշ. կը հաւաքէր աշակերտներէն, եւ երբեմն Վարդան երբեմն Պետրոս՝ Սեղբոս խան երթալով գիրք կը գնէին։

Պետրոսի ժամանակ հետզհետէ վարժարանին մէջ կը մտնեն Տիրացու Սարգիս, (այժմ՝ Տ. Ներսէս քհնյ. Պէյզատեան) իբր կառավարիչ, Յովհ. Պէրպէրեան եւ Հայրապետ Արսլանեան, Տ. Գաբրիէլ Աւագ քհնյ. Խանձեան (յայնժամ աշխարհական) հնգցլ. Պարոնեան Յակոբ, իսկ, իբր ուսուցիչ, հնգցլ. Բարսեղ Տիւրկէրեան, հնգցլ. Սիմէօն Միքայէլեան, Յարութիւն Թիւլեան, Գաբրիէլ Ներշապուհ, Թուաբանութեան եւ աշխարհագրութեան ուսուցիչ. հնգցլ. Պետրոս Խօճասարեան՝ Տաճկերէնի, Տօք. Ճէլալեան՝ Բնագիտութեան, Ստեփան Տօղրամաճեան՝ գաղղիարան. այժմ օսմանեան հիւպատոս ի Խալաս, Սրապիոն Թղլեան՝ գաղղիարան հնգցլ. Եղիազար Մուրատեան՝ Հայերէնի, Խաչիկ Փէհլիվանեան՝ Տ. Խորէն Ա. Քհնյ. Փէհլիվանեան) օգնական Հայերէնի. հնգցլ. Տիրացու Սիմոն եւ հնգցլ. Նիկողոս Թաշճեան, Ռէթէոս Փափազեան՝ երաժշտութեան, համբաւաւոր նկարիչ հնգցլ. Աբրահամ Սաքըսեան եւ նորա աշակերտ՝ Տելեմաք Էքսէրճեան՝ գծագրութեան, Իւսկիւտարու Նոր-թաղի Աթոռակալ, վախճանեալ Տ. Թադէոս քհնյ. Լութֆեան ալ Վարդան Լութֆեանի հայրն՝ Կրօնագիտութեան եւ Գաղ. լեզուի եւ Գաղ. դրագիտութեան։

Դուրեան թէեւ աղքատ էր, բայց չէր ստորնանար, չէր ուզեր սողունի նման ընդ քարշ ածիլ, այլ միշտ կ'ուզէր բարձր ու ազնիւ դիրք մ'ունենալ։

Անոնք որ ձրի էին եւ ցերեկներն անօթի կը մնային կամ չորաբեկ հաց մը կ'ուտէին եւ կամ կը ծառայէին ժամանակին հնգցը. տնտես Ղուկաս եղբօր. պէտք էր անոր սիրելի լինիլ, տղայոց կերակուրներն տաքցնել, տղայոց առջեւն տանիլ դնել, որպէս զի անոնց մնացորդներովը կարենային իրենք կերակրուիլ։ Պետրոս այս բանն չէր ըներ. առաւօտուն իւր հացը կ'ուտէր տան մէջն եւ ցերեկն, երբ տղայք ճաշարան կամ պարտէզ կ'երթային զբօսնելու, ինք կը նստէր սրահին մէջ իւր գրասեղանին առջեւ, կը կարդար ու կը գրէր. այս էր ցերեկուան ճաշն ու զբօսանքն։ Երբեմն ցերեկէն վերջն, երբ դաս չ'ունենար, տուն կ'երթար աշխատելու իր պարտիզին վրայ նայող սենեկին մէջ, եւ ալ դպրոց չէր դառնար։

Մինչեւ կէս գիշեր նախ հողէ կանթեղով մը, եւ ապա լուսարէ կազով, որովհետեւ այն ատեն կազն ընդհանրացած չ'էր, կաշխատէր։ Հայրն երբեմն արթննալով եւ Պետրոսն զբաղած տեսնելով կը պոռար դաժան կերպով. «Ծօ, տահա նստե՞ր ես, լո՞յս կը վառես։» Դ. դասարանին մէջ եղած ատեն այնչափ ուշիմութիւն չ'էր ցուցած եւ 5-6 աշակերտներէ բաղկացեալ կարգին յետնագոյնն էր։ Դպրոցէն արձակուելէն յետոյ երբեմն կը խաղար իւր տան պարտիզին մէջ։

Գարոնեան թէ կառավարիչ եւ թէ ուսուցա-

պետէր, եւ Հօրաքրոջ տղայքը պատոյտի կը հանէր, որք աղէկ հագուած էին. Գեւորգ թէպէտ աղէկ չ՚էր հագուած, բայց բացառիկ վայելում մ՚ունէր, նա մորթին ու վարքին հարուստ էր. ուստի Պարոնեանի սիրելի եղած էր, եւ կառավարչական սահմանին մէջ՝ անոր պաշտպանութիւնը կ՚ընդունէր։

Ճաշարանին մէջ սալոն մը կար. բարձրագոյն կարգի աշակերտք ոմանք գրաւոր, ոմանք բերանացի ատենախօսութիւն կ՚ընէին յետ ճաշուն, երբեմն ալ բարոյական գիրք մը կը կարդար աշակերտ մը։ Գեւորգ ալ վերջին տարւոյն մէջ շատ անգամ բերանացի ատենաբանութիւններ կ՚ընէր յանպատրաստից եւ կ՚աղուորցնէր իւր գրաւիչ ոճովն եւ կը գերազանցէր ամէնքը։

Երբ Հոգաբարձութիւնն ուրբաթ օրերը դպրոց այցելէր, Գեւորգ ատենաբանութիւններ կ՚ընէր, անվեհեր եւ գեղեցիկ առոգանութեամբ։

Ընկերներն, որպէս զի Գաղղիերէն խօսակցութեան վարժուին, միմեանց հետ Գաղղիերէն լեզուաւ կը խօսէին, եւ Գեւորգ յաջողած էր խօսակցութեան գիրք մը ձեռք անցնել եւ օգտիլ անկէ։

Ճեմարանին ճաշարանն 'ի սկզբան նստարաններ չկային, աշակերտք կը փռէին իրենց ծրարն տախտակամածին վրայ եւ հացերնին շարելով կը ճաշէին ծալապատիկ։ Իւր ժամանակ բաւական փայլուն էր ճեմարանը, մինչեւ իսկ Թուրք, Հրեայ, Իտալացի եւ Կաթոլիկ աշակերտներ կը յաճախէին վարժարանը, յորոց էր Ալէքսի Ճիօրճի, եւլն։

Դաւրեան կը սիրէր Հայերէն լեզուն, երաժշտութիւնը, եւ շատ լաւ կը գծէր աշխարհագրական քարտէսներ։

Օր մը Եւրոպան գծած էր եւ գրասեղանին վրայ դրած, բայց տակաւին ծովուն գծերն չէր աւարտած։ Միհրան՝ եղբօրը բացակայութեան, կը դիտէ զայն հիացմամբ եւ պարապ տեղ մը գտնելով (ծովուն մասը) գրիչը ձեռքը կառնու եւ մելանով խոշոր ու հաստ գծեր կը գծէ եւ կ'աւրէ։ Պետրոս կուգայ, կը տեսնէ. բայց չ'ուզէր վշտացնել եղբայրը։

Պետրոս օր մ'իսկ դժկամակութիւն չէր ցուցուցած վարժարան երթալու։ Ամէն առաւօտ նախ Ս. Կարապետ Եկեղեցին կ'երթար, աղօթքը կ'ընէր ջերմեռանդութեամբ գաւթին Ս. Աստուածածնի պատկերին առաջ, եւ երբ մօրմէն կարենար 10 փարանոց մը առնել, կճատ մը կը գնէր բանկալէն. եւ իր իսկ ձեռօք կը վառէր պատկերին առաջ, եւ ով որ տեսնէր թէ կ'աղօթէր իրեն պէս, կը սիրէր զայն եւ կը խրատէր աղօթասէր լինել եւ ապա կ'երթար վարժարան։

Գեղեցկագրութեան մէջ ալ յաջողած էր Պետրոս։ Օր մը, երբ անգործութեան մէջ էր, վարձակալը կը թելադրէ զինքն որ մեծամեծ անձանց անուան շնորհաւորական բան մը գրէ եւ ղրկէ, որով կարենայ քաջալերուիլ։ Պետրոս կը հաւանի եւ 1871 տարւոյ մէջ, Դաւիթ Մարգարէին տօնախմբութեան օրը, Թաշճի Մանուկին փողոցին շարքին վրայ բնակող հնգցը. Մարգար աղայ Չրաքեանի եւ որդւոյն Յարութիւն աղա Չրաքեանի անունները

եւ մականունները եւ տարւոյն Թուականը կը գրէ ծաղիկներու, ճիւղերու եւ սաղարթներու մէջ խառնամառն գրերով, եւ կը տանի նորա տունը։ Մարգար աղայ երկու ոսկի կու տայ, մին իրեն եւ միւսն եղբօրն՝ մահտեսի Յարութիւնին տրուելու համար։ Այս Թղթերն հինգ տարի առաջ դեռ կը մնային։ Իւր մօրաքոյրն, Օր. Էֆտիկ Մարգայի համար 9 հատ է եւ ի գրերը կ՚ուզէ. Գէորգս ալ 9 հատ է եւ 11 հատ ի կը գրէ 1866 Սեպտ. 11ին եւ ի ստորեւ կ՚աւելցնէ իւր սովորական զուարճաբանութեամբը. «Աստնցմէ որու կը հաւնիս նէ ան առ. Նազիքն ալ կայ խապան ալ կայ, զարիֆին էնտազէն տասներկուքի է, եւ խապան ալ ութնէ. համեցա՛ր մի. իշտէ սաանի»։

Դպրոցին մէջ ալ եւ ոչ մէկ կառավարչէ, դասատուէ պատժուած, եւ մինչեւ իսկ իւր ընկերներուն յնաւ դժգոհութիւն պատճառած չէ. միշտ իւր գրքերուն եւ տետրակներուն մէջ ընկղմած կ՚աշխատէր, եւ որքան դժուար էր այն ատեն գիրք ու Թուղթ ունենալ. Թուղթին մէկ Թերթը 20 փարայի կը գնէր. իսկ գիրքը մեծ մասամբ մահտեսի Յարութիւնէն, ընկերներէն եւ Թանգարանէն կը հոգար։ Մահտեսի Յարութիւն մէկ բառարան միայն ունէր։ Ճեմարանը Թանգարան մը կար, ուր տեսակ տեսակ Հայ եւ Ֆրանսերէն գրքեր կային. բայց իրեն ժամանակ անհետացած էին. բառարան մը միայն կար, որ ձեռքէ ձեռք կը յափշտակէին։

Գէորգի գլխաւոր պաշտպանն էր Թաղ. Խորհրդոյ անդամներէն Թահմիզեան Փիւսիկիւլճի Յա-

կոր աղայն, որ կը ջանար Պետրոսն պահել դըպրոցին մէջ՝ առանց շօշափելի պաշտպանութիւն մը ընելու. հեռուէն կը նայէր իւր վրայ։

Իւր ժամանակին, 1864ին Թաղականներն էին. հնգցլ. Սենեքերիմ Խալֆայ Կարապետեան, հնգցլ. Միհրան Զարպհանէլեան, Մարտիկ Գօլօլեան, Անտիկ Գայըքճեան, հնգցլ. Համբարձում Փափազեան, հնգցլ. Ստեփան Եազմաճեան, հնգցլ. Յակոբ Թահմիզեան. այս վերջի երկուքն Թաղ. Խորհրդոյ կողմէ Ճեմարանի Հոգաբարձութեան խնամքն ստանձնած էին։

Պարոնեանէն յետոյ Թաղ. Խորհրդոյ քարտուղար, հնգցլ. Յարութիւն Սամիկեան (Միւսիւ Բասկալ) Ճեմարանի տնօրէն կը կարգուի, որ 1875 Օգոստ. 20ին կը մեռնի եւ կը թաղուի Իւսկիւտարի գերեզմանատունը, որուն դամբանականը կը խօսի Միհրան Դուրեան։ Այս ժամանակ վարժարանը բաւական յառաջ կ'երթայ. ասոր օրոքն է որ Թղլեան, Մուրատեան եւ Ներշապուհ ի պաշտօն կը կոչուին։

Դուրեանի ընկերներն էին հնգցլ. մահտեսի Յարութիւն Դուրեան, Ուղուրլիկեան Խաչիկ, Ադամեան Տիգրան, հնգցլ. Վարդան Լութֆեան, Մարտիրոս Գօլիկեան, իսկ վարի կարգէն էին Գալուստ Գ. Գույումճեան, հնգցլ. Աղեքսանդր Մօմճեան, Տօք. Ռուբէն Արապեան, Տօք. Պետրոս Բէյլիզեան, Տօք. Յակոբեան, եւն։

Պետրոս՝ իւր Յարութիւն եղբօր նման, որ Ս. Կարապետի դպրապետ էր, Ս. Կարապետ Եկեղեցւոյ դպիրներէն էր, շարականները շատ լաւ

դիտէր։ Թէեւ Պետրոս'ի սկզբան այնչափ լաւ ձայն չ'ունէր, բայց երբ 14-15 տարեկան եղաւ, անոյշ, ազդեցիկ եւ ներդաշնակ ձայն մը ունեցաւ։ Մեծպահոց Արեւագալն մանաւանդ Ճանապարհի ՅԻՍՈՒՍՆ, արին, Սուրբն, մեղեդիներն եւ օրհնութիւններն հիանալի կերպիւ կ'երգէր, եւ շատերն զինքը մօտիկ լսելու համար կը դիմէին եկեղեցի. Պատարագի գիրքն ու Յայսմաւուրքը կը կարդար, եւ շատ կը սիրէր շապիկ հագնիլ. ասոր համար իր նախանձորդները զինքը տիրացու կ'անուանէին նախատելու միտօք։

Վարժարանը մանկավարժական դրութեան կ'ուզեն վերածել Թաղականները. Տօք. Մանուկ Պէյ Աղասեան լիակատար արտօնութիւն առած էր Թաղ. Խորհրդէն. 1, 2, եւլն. թուանշաններ գրուած էին պատերուն վրայ կարգաւ, Ս գրոց Պատմութիւններ պատկերազարդ տախտակներու վրայ կերեւէին եւ կիսաբոլորակ երկաթներ կարգաւ զամուած էին երկու եզերաց վրայ. աշակերտ մը կ'ուսուցանէր (մանկավարժական եղանակ մը, իրերավարժութիւն)։ Տօք Աղասեան միանգամայն վարժարանին բժիշկն էր եւ ձրի դարմաններ ալ կ'ընէր ճեմարանին խորհրդարանը, շաբաթը երկու օր։

Խեղճ Դուրեանը չտեսա՞ն արդեօք, որ սկսած էր մաշիլ դպրոցին մէջէն. ինչո՞ւ պէտք եղած դարմանը չ'տարուեցաւ։

Վարժարանին մէջ ամենէն ազդեցիկն էր մահտեսի Յարութիւն Դուրեան, որմէ կ'ակնածէին ամենքն ալ մանաւանդ վեցերորդ կարգը։ Ներս

մտած ժամանակ ամենքը կը լռէին։ Յարութիւն շատ յառաջ գացած էր տաճկերէն լեզուին մէջ։

Սակայն այն ատեն ոչ նպաստամատոյց ընկերութիւն մը կար, որ աղքատ աշակերտաց գրքերն ու թղթերն հայթայթէր, եւ ոչ ալ Թաղ. Խորհուրդը կամ վարժարանին Հոգաբարձութիւնը կը մատակարէր. այդ մարմինը Գէորգ Զօպանեանն էր, որուն համար այսպէս կը գրէ 1871 Յունիս 30ի Օրագիր թերթին մէջ հանդիսի մը առթիւ. «Կը քալէի, սիրտս դաշնակ մ'էր, մեղեդի մը, յանկարծ ձայն մը զիս թօթուեց, տեսիլ մը սառած նայուածքս յափշտակեց, երիտասարդ մ'էր դիտածս, տժգոյն այտերէն խարտեաշ մօրուք մը վար կը թափէր, կարծես թէ այդ անձին ներսը սրբազան բան մը կորսուար. իրեն հետ ձայնը կը դողդոջէր, ձեռքը գանձանակ մը կար . . . ա՛հ, քաղցր էր այդ անձը . . . գթութեան սիրահարը, մարդասիրութեան աշակերտը, անձնուէր առաքեալը, խեղճերուն անդունդին հսկող այդ լոյսը ճանչցի եւ արտասուեցի . . . արտասուալից ուրուն անցաւ վրայէս. Պ. Գ. Զօպանեանն էր այս անձը, պարծանօք եւ յարգանօք կը յորջորջեմ. փա՛ռք իրեն որ յիշատակ մը յիշատակով մը կանգնէ։ Մէկ քանի տարի է որ հանդէսներու մէջ իր գանձանակը կերեւի, ամբոխը կ'ակնածի այդ պատկառելի Մուրացկանին, սրտէն կուտայ»։

Կը պատմուի թէ սա բարի, կրթասէր եւ ողորմածասէր անձ մ'էր. գանձանակ մ' ունէր, ամէն թաղ, ամէն փողոց կը պտտէր եւ դրամ կը հաւաքէր, ոչ ոք կը խառնուէր իրեն. ոչ թաղ.

Մորհուրդ, ոչ Հոգաբարձութիւն. այդ գանձանակին դրամով՝ դպրոցական գրքեր, թուղթ, գրիչ, կաղամար եւլն կը գնէր եւ կը զետեղէր՝ մեծ սրահին ճակատը գտնուած երեք դասարաններուն, Նախակրթարանի կից սենեակն, որուն տակը կը գտնուէր խորհրդարանը։ Իւր սենեակն էր այս, հոն կը նստէր, հոն կը բաշխէր ամենէն աղքատ աշակերտաց պիտոյքը, եւ Գէորգ այդ աշակերտներէն էր, ձեռքերն կուրծքին վրայ ծալլած, խոնարհութեամբ կը ներկայանար անոր՝ որ վերջըն իւր բարեկամն եւ զինքն անմահացնողներէն մին պիտի լինէր, եւ կ'ընդունէր պիտոյքն։ Յետոյ Զօպանեան իւր այս նպատակն ընդարձակելով մասնաճիւղ մը հաստատեց այն նպաստամատոյց ընկերութեան օգնելու համար, որոյ Ատենապետն էր հանգուցեալ Քրիստոսատուր Ղազարոսեան։

Գէորգ Զօպանեան՝ կաղ ու երկար ալեխառն մօրուօք 45 տարեկան մարդ մ'էր, երկար ու կարմիր ֆէս մը կը դնէր, թաւ պեխ ունէր։ Կը պատմուի թէ Նոր-Թաղի հրդեհին ատեն, Իւսկիւտարու Նաւամատոյցը կիջնէ, գրաստներ կը բռնէ եւ մեծ կողովներ կը բեռցնէ անոնց վրայ, եւ դռնէ 'ի դուռ երթալով հին լաթեր, չապիկ, բանթալօն, վերարկու մուրալով կը բաշխէ աղքատ ընտանեաց։ Իւր գանձանակի դրութիւնն հետըզհետէ քաջալերութիւն գտնելով՝ գաւառաց դաստիարակութեան նպաստելու գործին կ'օժանդակէ եւ հաշիւը Ծիածանի 55 եւ Օրագրի 98 թուոց մէջ կը հրատարակուի, եւ վեցամսեայ հաշիւ մ'ալ Օրագրին 1870 մայիս 23 եւ

164 թուոյն մէջ։ Այդ հաշիւներէն կ'երեւի թէ Սվաս, Տիարպէքիր եւ ուրիշ շատ քաղաք գիրք, կաւիճ, թուղթ, գրիչ, գրչածայր եւլն ղրկած է։ Աւետիս Գոռանեան, որ աջ թեւն էր Զօպանեանի, 1870 մայիս 23 ին, Օրագրի մէջ Ընթերցասիրաց Ընկերութեան հաշուեցոյցը կը հրատարակէ։ Այս Ընկերութեան ալ կ'աջակցի Պետրոս Դուրեան։

Վեցերորդ կարգի դասարանն էր Ուսումնարանի ձախ կողման երկու դասարանէն վերջինն, թանգարանի սենեակին ճիշդ դիմացը, որ կը նայէր վանքին այգիի տափարակին վրայ եւ ուրկէ դիտողին աչքը կերկարաձգուէր դէպ ի վար Նոճեատանին մէջ։ Այս սենեակն ալ Զ. կարգի դասարանը եղած էր։

Դեռ դպրոցական վերջին տարւոյն մէջն էր, որ ատեն Թատրոնի հետ յարաբերութիւն ունէր, եւ թատերական թարգմանութիւններ կ'ընէր։

Դէմքը նոյն պէս կը վառէր 'ի սկզբան. յետոյ այդ կարմրութեան յաջորդած էր սպիտակ խարտեաշ գոյնը, աչքերը սեւ սաթի նման, մեծ ու երկար, մազերը խարտեաշ ու յետոյ սեւի դարձած, ճակատն ալ քիչ մը բարձր, դէմքը լեցուն՝ յետոյ կմախաձեւ, դունչն երկարաձըգուած, աղուամազ պեխն երկու անգաց ծայրերէն կ'արձակուէր, քիթն արծուենգն, բարակ շրթներ, զուարթ ու ժպտուն դէմք մը, որ մելամաղձական եղած էր ապա, հասակն երկար, միջակէն վեր, մորթին գոյնը բաց վարդագոյն, ծաղրող եւ նմանողութիւն (թագլիտ) ընող բընա-

ւորութիւն մը իր սեպհական մի հանգամանքն
էր, որ յետոյ բոլորովին մարած էր գրեթէ, զբօսա-
սէր էր. բայց ոչ խաղամոլ, ծխախոտ չէր գործա-
ծեր բնաւ, ինչպէս նաեւ օղին. քիչ անգամ գինի
կը խմէր. բոլորովին հակապատկերն իր հօր։

Պետրոս մեծ քննութիւններ ալ տուած եւ
պարգեւաբաշխութեանց հանդէսներու մէջ ալ, որ
կը կատարուէին եկեղեցւոյն մէջ, փառաւորուած է։

1865 ին մեծ քննութիւն մը տեղի կ'ունենայ
Ուսումնարանի մեծ սրահին մէջ. Ներկայ էին
հնգցլ. Բարունակ Պէյ, Ստեփան Փաշա, երջան-
կայիշատակ Ներսէս Վ. Վարժապետեան, հնգցլ.
Սիմէօն Միքայէլեան, հնգցլ. Յակոբիկ Պատուելի
Մալէզեան, հնգցլ. Մուրատեան Եղիազար, Համ-
բարձում Ալաճաճեան, հնգցլ. Ստեփան Փափազ-
եան, հնգցլ. Քրիստոստուր Ղազարոսեան, հնգցլ.
Տէրոյէնց Պատուելի, Սրապիոն Թղլեան, Յարու-
թիւն Թիւլեան, վխձնլ. Տ. Թադէոս Քհնյ. Լութ-
ֆեան, վխձնլ. Արիստակէս Եպիսկոպոս՝ Քարոզիչ
Ս. Կարապետի, վխձնլ. Անդրէաս Եպիսկոպոս՝
Միաբան Ս. Էջմիածնի, հնգցլ. Վարդան Լութ-
ֆեանի մեծ եղբայրն՝ հնգցլ. Գարեգին Լութֆեան,
Տօք. Մաթէոսեան, ուրիշ Վարդապետներ, Քա-
հանաներ եւ ժողովրդեան խուռն բազմութիւն մը։

Սրահին աջ ու ձախ կողմերն դրուած էին եռան-
կիւնոց վրայ սեւ տախտակներ, հնգցլ. Ս. Միքայէլ-
եան Թուաբանութեան քննութեան մէջ Պետրոսին,
որ կապոյտ բանթալօնով մը դիմացը կեցած էր,
կ'առաջարկէ հետեւեալ խնդիրն. «Եթէ Պօմպէյի
մէջ ժամը 6 ըլլայ, Փարիզի մէջ քանի՞ն կըլլայ»։

թիւլեան կ՚ըսէ թէ դեռ այս տեսակ խնդիր չեն կրնար լուծել։ Քննիչը կը պատասխանէ. «Եթէ չեն սովրած, անշուշտ չի պիտի կրնան լուծել, բայց ես վստահ եմ այս տղուն ուշիմութեան վրայ, եւ կարծեմ թէ պիտի յաջողի։» Դուրեան մէյ մը մէկ ձեռքը երկրագնդին վրայ կը դնէ, որ սեղանի մը մէջտեղն դրուած էր, մէյ մը սեւ տախտակի վրայ թուանշաններ կը գծէ, երկրագնդին վրայ Փարիզն ու Պօմպէյն կը ցուցնէ, եւ քիչ մը յետոյ խնդիրն կը լուծուի. պատասխանը ճիշդ էր։

Յետոյ քննիչը Պետրոսին ձեռքէն կը բռնէ եւ հինգերորդ կարգի ընկերներէն զատելով կը դնէ Ձեր կարգին մէջ ըսելով. «Այս տղան վեցերորդ կարգին մէջ կը վայլէ։» Եւ այս կերպով իւր երեց եղբօր, մահտեսի Յարութիւնին ընկերակից կը լինի։

Աշխարհագրութեան քննութիւնն կ՚սկսի, Պետրոս ճշդութեամբ կը պատասխանէ թէ Փարիզ կամ ուրիշ քաղաք մը ո՞ւր կը գտնուի, լայնութեան աստիճանին ո՞ր կողմը, ի՞նչ պատմական անցքեր ունի, ո՞ր փողոցները նշանաւոր են, ո՞րքան լայնութիւն եւ երկայնութիւն ունին, ի՞նչ գլխաւոր շէնքեր ու արձաններ ունին եւն։ Հայերէնի քննութիւնը կը կատարեն հնգցլ. Մալէզեան Յովսէփ եւ հնգցլ. Գ. Ղազարոսեան։ Այս վերջինը նախ կը հարցնէ թէ ի՞նչ է մասունք բանի։ Պետրոս, որ շատ յառաջ գացած էր, ընտիր թարգմանութիւններ, շարադրութիւններ կը գրէր, եւ մինչեւ իսկ դասատուներն կը զարմացնէր, անպատուութիւն կը համարի իրեն պատասխանել, լռութիւն

կը պահէ պահ մը, յետոյ քննիչին կ'զգացունեն թէ՝ այդ տեսակ չնչին հարցումներ ընելով չվշտացնէ աշակերտները։ Յետոյ Յովսէփ Մալէզեան Պատուելլին Թարգմանութիւն մ'ընել կուտայ Եղիշէէն եւ առաջ շարադրութեան նիւթ մը կը տրուի. Պետրոս գոհունակութեան կ'արժանանայ ամենէն աւելի։

Երբ կ'աւարտի Հայերէնի քննութիւնը, Համբարձում Ալաճաճեան կուգայ եւ կ'ուզէ ինքն ալ քննութիւն կատարել, Մալէզեան կ'ընդդիմանայ, զի չէր ուզեր որ իրմէ վերջն ուրիշ մ'ալ քննէ, վիճաբանութիւն մը կը բացուի բառի մը վրայ, մեծ աղմուկ եւ շփոթութիւն կը տիրէ, Արիստակէս Սրբազան, որ Անդրէաս եպիսկոպոսի հետ իւր սենեակը քաշուած էր, կու գայ, քննութեան վերջ կը տրուի եւ մեծ դժուարութեամբ կը դադրի ժխորն ու վէճը։

Յետոյ եկեղեցւոյ մէջ պարգեւաբաշխութիւն կ'ըլլայ. խուռն բազմութիւն կը հաւաքուի. Նախագահն է Արիստակէս Սրբազանն, Պետրոսի մըրցանակն է Լամառթինի մէկ գիրքը, Պետրոս ծափերով Նախագահ Սրբազանի ձեռքէն կ'ընդունի զայն մասնաւոր հրապարակային գովեստով մը։

Այս հանդիսին ներկայ կը գտնուի նաեւ Իւսկիւտարու կառավարիչ (միւթէսարըֆ) Թօսուն փաշայ։ Պետրոս քննութիւններ ալ անցուցած է, որ պարգեւաբաշխութեան հետ կատարուած են, զի շատ անգամ քննութիւն եւ պարգեւաբաշխութիւն ի միասին կը կատարուէին։

Պետրոս երկու տարի ալ կը մնայ ճեմարանին մէջ եւ կզբաղի թատերգութեանց թարգմանու-

թեամբ։ Յակոբ Վարդովեան Գաղղ'երէն թատերախաղեր կը բերէ դպրոց, Գէորգի ընկերք արարուածներն մէջերնին բաժնելով կը թարգմանեն, որ ապա կը ներկայացուէին։

Այս կերպով կը վառի բանաստեղծութեան հուրն իր մէջ։

Գէորգ 1867ին ճեմարանը կը թողու։

ՊԱՏԱՆԵԿԱՆ ՄԱՆՐԱԴԷՊՔ

Երգն կը սիրէր իր պատանեկութեան ժամանակէն սկսեալ. դպրոցէն տուն վերադարձած ատեն մանկական երգ մ'ունէր, երգելով կը մտնէր, կ'աւարտէր զայն, կը վերսկսէր։ Տխուր-զուարթ դեղձանիկ մը՝ խեղճութեան վանդակին մէջ բանտարկուած։

Գէորգ սովորութիւն ունէր գիշերներն նստիլ մինչեւ ժամը 3—4, երկար գիշերներն 7—8 կը կարդար ու կը գրէր։ Երբ տունը հիւր լինէր, ինք կ'աշխատէր առանց չփոթելու անոնց յարուցած աղմուկէն, եւ երբ վարն՝ տօն օրերու մէջ, հիւրերը գինւոյ բաժակին մէջ փնտռէին զուարթ ժամերն, ինք վերն իր սենեակին առանձնացած կը գրէր կը կարդար։ Այնչափ համարում ունէին իր վրայ ընկերքն, որ յաճախ անոր բան հարցնելու կու գային։ Զուարթ ժամերուն մէջ պատանեկան անմեղ խաղեր ունէր, կը զուարճանար եղբարցն հետ, մինչ մայրն հանդարտիկ նստած իր դուլպան կը հիւսէր։

Պետրոս 15 տարեկան եղած ատեն արդէն կը յաճախէր Թատրոնն. բայց միշտ հօրմէն գաղտուկ, մայրն միայն գիտէր, որ թոյլ կուտար անոր բնական բերմանց՝ առանց գուշակելու թերեւս թէ անոր մէջէն պիտի սկսէր իւր մեծ համբաւին թռիչն ալ։

Երեկոյին դպրոցէն տուն դառնալուն պէս, իր հացն կ'ուտէր եւ ժամը 12ին կ'երթար Թատրոն եւ գիշերները կը դառնար ժամը 2—3ին առանց սպասելու խաղին աւարտման՝ վախնալով իւր հօր սաստիկ բռնութենէն։ Հայրն քանի մը գիշեր Պետրոսին այս յապաղումը տեսնելով կը հարցնէ պատճառն. մայրն այլ եւ այլ պատրուակներով խնդիրն կը փակէ եւ վարձակալ Տիկին Մարիամին միջնորդութեամբը կ'ազատէ զՊետրոս զանակոծութենէն։ Հայրը կ'սպառնայ սաստիկ ծեծել զինքն եթէ ուրիշ անգամ դարձեալ երթայ։ Երեկոյ մը Պետրոս այնքան սպառնալիքներէն յետոյ՝ տիկին Մարիամին կ'աղաչէ որ այն գիշերն ազատէ զինքը վերահաս ծեծէն, եւ թոյլ տայ իրեն Թատրոն երթալ։ Ժամը երեքն է դեռ Պետրոս չէ եկած, հայրը ճիշդ այդ ժամուն կը մտնէ տուն. Պետրոսը հոն չի գտներ, եւ սպառնալից, դուրս կ'ելլէ, երբ կիմանայ մօրմէն թէ Թատրոն գացած էր։ Ուղղակի Պաղլար-պաշիի Ագիգեյէ Թատրոնը կ'երթայ, ազգականներէն մին, Գրիգոր աղան կը գտնէ եւ կը պոռայ անոր երեսն ի վեր որ Պետրոսը գտնէ եւ իրեն բերէ. Թատրոնը պահ մը կը խանգարի իւր անհագնադորդ աղաղակներէն, զի անդադար կը պոռար. «Օղլումը խաթէ-

րիմ, ձեռուն պուրտա իչի եօզ տըր․ Կլիմէ վէրին, էօլտիւրէճէկյիմ․ պու օյունու ինձատ իաշնեին ալէ․ օյնայանըն տա․, օղլումը պաշտան չըգտըրաճագ-ըընըզ․»

Գրիգոր աղայ անմիջապէս կ'երթայ կ'իմացնէ Պետրոսին որ ետեւի դանէն փախչի։ Պետրոս վազելով տուն կ'երթայ եւ մօր պաշտպանութեան կ'ապաւինի, որ ոչինչ կրնար ընել հօր բարկութիւնը մեղմելու համար, մինչդեռ հայրն ահագին քար մը առած ձեռքը, թարտոնին դուռը կ'սպասէր, որպէս զի երբ Պետրոսը դուրս ելնելու ըլլար, անոր գլխուն իջեցնէր։ Հայրը ընդերկար սպասելէ վերջ կը հասկնայ իրողութիւնը եւ բարկութեամբ տուն կը դառնայ։ Վա՜յ է Պետրոսին։ Ժամը 4ը անցեր էր, ամեն ոք կը քնանային, ահագին գոռում գոչում, հայհոյութիւն, ապտակներ տան մէջ, դժոխք մը։ Պետրոսը կը յափշտակէ մօրմէն եւ կը ծեծէ. մահտեսի Յարութիւն չի գիտնար ասոր վրայ եւ պաղատագին կ'ըսէ թէ «Ա՜յդչափ ծանր յանցանք ըրած էր աղան։» Այս բառերն ալ աւելի կը զայրացնեն հայրը։ Մահտեսի Յարութիւն իր միջնորդութեան համար ապտակ մը կ'ուտէ հօրմէն, միակ ապտակն՝ որ կեանքին մէջ ընդունած է Պետրոսի սիրոյն համար։

Իր զուարճութեանց ժամուն սիրելի էր իրեն խաղալ Օրուզ պիր, Հօբ; եւ ուրիշ թղթի խաղեր, ինչպէս նաեւ Թաւլու, Պիշարso Ալթա-Պէյի Կադինօին մէջ Տիգրան Աղամեանի եւ այլ բարեկամաց հետ ի Պաղլար-պաշի։

Տան մէջ սեղան, բուրժուա կը չինէր․ գրքերը

կը շարէր սեղանին վրայ, կճառներ կը վառէր առաջը, խունկ կը ծխէր, պատարագի արարողութիւնը կ'սկսէր, ընդհանրապէս սարկաւագութիւնն ինքը կ'ընէր։

Երեկոյներն եղբայրները, հայրն ու մայրն եւ հիւրերնին, եթէ ըլլային, կը թախանձէին զինքն որ Շարական մ'ըսէ։ Ձմարթ ժամերուն Աստուածաշունչէն պատմութիւններ կ'ընէր եղբարց եւ անեցւոց։

Գարապոյ աւուրց մէջ կ'երթար Թօփհանէ օղլուի սրճարանը, որուն երկու կողմերէն կ'երկարէին վերին եւ ստորին խճուղիները գերեզմանատան. հոն ծառոց հովանւոյն տակ կը նստէր, շատ անգամ Վարդանի հետ դէպ ի Զամլըճա կերթար եւ անոր սարաւանդէն կը դիտէր Պօսֆորն։ Կը շրջագայէր ի Գատը գիւղ, Մօտա, ի Բերա, յՕրթագիւղ, Կէօքսիւ փաշա. իսկ ամառը Վարդանայ հետ Հայտար փաշա կամ Գատը գիւղ երթալով ծով կը մտնէր լուացուելու եւ իւր կազմուածքը զօրացնելու դիտաւորութեամբ, բայց ընդհակառակը ինք տակաւ կը հալէր ու կը մաշէր։

Գերեզմանատունն ալ, որոյ որմերը փլած էին, իրեն կիրակնօրեայ զբօսավայր էր երբեմն, ուր կ'երթար Ուղուրլեանի եւ ընկերաց հետ։ Ուղուրլեան միշտ մտազբաղ վիճակ մ'ունէր, Պետրոս եւ ընկերք կատակ կ'ընէին անոր։ Օր մը կ'ըսեն նմա որ ինք իրենց առջեւէն թող երթայ եւ իրենք կը հետեւին նմա. Ուղուրլեան կը յառաջանայ եւ կերթայ ծառի մը հովանւոյն տակ կը նստի։ Պետրոս եւ ընկերքն առջեւէն կ'անցնին կը դառնան,

բայց Ուղու   եան չի տեսներ զանոնք. յետոյ
կը վազեն իւ   ովը եւ խնդալով կ'ըսեն թէ չէր
տեսած զիրե   , քանի անգամ առջեւէն անցած
էին։

Գետրոս   տարեկան հասակին մէջ վարդա-
պետ ըլլալու   փափաքն ալ ունէր. շատ անգամներ
կ'ըսէր անեց   թէ «Ես վարդապետ պիտի ըլ-
նիմ, եւ դու   ւլ տեսէք թէ ինչպէս կըլլայ վար-
դապետ մը,   ն զի վարդապետներ կան որ ոչինչ
են. բայց ք   սուն տարեկանէս վար չպիտի ըլ-
նիմ։ Խեղճ   որոս, երանի թէ գոնէ մինչեւ 40
տարի ապրէ   ւ քու բեղմնաւոր կեանքովդ ա-
ռաւել մեծ   այութիւն մը մատուցանէիր մեր
գրականութ   ։

Դեռ փո   չարաթական պահքերն եւ Մեծ
պահքը կը պ   ր երկիւղածութեամբ, մինչեւ իսկ
ձէթ չէր գո   եր. բայց երբ Գաղղիերէն դաս
առնելու սկս   , մարմինն ալ հետզհետէ տկարա-
ցաւ եւ ա՛լ   ր կրնար պահել. եւ մինչեւ իսկ
Աւագ հինգշ   ի օր մը պանիր հաց կերած էր։
Երբ պատճա   կը հարցնէր վարժապետը, կը պա-
տասխանէր   Պահք պահելն այնպէս կըլլայ որ
մարդ աղ.ու   ց եւ բանջարեղէն միայն ուտէ.
ես կրնա՞մ,   մուածքս չի ներեր։»

Ձմեռ գի   մը համախմբութեան մը մէջ ջանք
եւ բաղդ բ   ռուն վրայ կը վիճաբանէին. մէկը
կը հարցնէ ի   մարդ ինչ բանով կրնայ յաջողիլ,
ջանքո՞վ թէ   դով։ Վիճաբանութիւնը կը տեւէ
մինչեւ 9,   որոս վճիռը կուտայ ըսելով թէ
մարդ որքան   լ աշխատելու ըլլայ՝ երջանիկ չէ՛

Նթէ բաժին չունի․ երկու քոյր են անոնք որ իրարմէ չեն կրնար բաժնուիլ։

ՍԻՐՈՅ ԺԱՄԵՐ

Սիրոյ բուրվառ մ՚էր խունկն, սիրտն իւր տաճարն, անոր մէջ կ՚ապրէր, ՝ կը ծխէր այդ բուրվառը․ խունկն յուշիկ յուշիկ ծխելով թանձրացած ամպ մը կը ձեւանար եւ կը վերանար նորա բագնին առաջ, սիրոյ էակին հանդէպ, գեղեցկին առջեւ, որ անտարբեր ու քարսիրտ՝ կը մերժէր այդ խնկարկութիւնը։

Իր դպրոցական կեանքէն սկսած էին սիրոյ ժամերը իր եւ նոյն վարժարանին մէջ ուսանող կուսի մը համար․ տակաւ առ տակաւ սաստկացաւ այն բնածին հուրը նորա հիւծած մարմնոյն մէջ, որ « հառաչելով եղաւ ոսկրոտի :

Կուսի մը ականջին կը հծծէ։

« Բղխէի ես իցիւ բ՚առու մը վըտիս,
Եւ երբ յուշիկ զօղիր մօտ իմ եզերքին,
Ծովանար իմ հայելոյս մէջ քո ժպիտս,
Գլորելով կապոյտ այլիս ցամքէին․

Եւ արդարեւ այդ յստակ ու մաքուր ջինջ ու կապոյտ ալիքը ցամքեցաւ, եւ որուն վրայ մեռեալ

մարմինն յարգող ու կենդանի մարմինը քող երիտասարդութիւնք կանգնեց շիրիմ մը.

« Ցիտատակ մը, գերեզման մը, սուրբ սափոր
Ուր ննջեկով կոյսը չորաւ մի թափօր. »

Իւր արբուն հասակին մէջ ցնցում մը կզգայ հոգւոյն մէջ, որուն նման չէր երևցած իւր վրայ. նոր, գեր ի վերոյ ցնցում մը, որ ամբողջ մարմինը կը թօթվէր յոտից ցգլուխ, կը դողացնէր տեսակ մը սարսուռով, կը հրմակէր տեսակ մը տխրութեամբ, իր հոգւոյն ծածուկ մէկ խորշին մէջ կարծես տարիներէ ի վեր ննջող երազ մը յանկարծ կ'արթննար, կը յարուցանէր զինքն հմայքի մը փոփոխութիւններուն տակ, երբ կը հանդիպէր սիրելույ մը գեղունակ կերպարանքին, ճկուն ու գեղանուշ հասակին ու պերճաքայլ ճօճումներուն, սիրուն ու նուաղուն ճակտին, նուաղ աչքերուն:

Այդ հրատը սիրոյն խելայեղումին մէջ հէք Պետրոսը կը ջանար թաքուն պահել իւր ծնողաց հսկող աչքէն. բայց դալկացումը, հատնումը, որ կը տիրապետէր ի նա, կռահել տուած էին զայն ցուրտ սարսուռով մը, և ծնողքը սոսկումով դիտած էին զայն տխուր մելամաղձիկ դէմքին վրայ, կ'ուզէին այդ թանձր քօղը պատռել, որ յանկարծ ծածկած էր նորա զուարթ դէմքը:

Այդ գերդ էակը՝ յաճախ պչրող ու պատրող ծուղակ մը ուզեց խռովել, յուզել նորա յարածուփ լճակն սիրոյ, ուզեց անոր կայծերը վառել ա-

ռանց գոհացնելու իւր իղձը, առանց փոխարինելու նորա սիրատոչոր հայեցուածքը. Եւ նա սթափելով իւր յուսախաբութենէն՝ սրտին վրայ ծանրացած բեռի մը պէս մէկ դի նետեց այն սէրն՝ անոր երեսն ի վեր գոչելով.

Ո՛, խոցեցիր իմ սիրտս այդ,
Եւ ժը՛պիտըդ զըլացար,
Շնորհումն այն կենսատու
Այրացաւեր արտերու . . . (¹)
«Թող սիրտս, ինձմէ զնա՛ հեռի,
Կուզեմ հազւոյս բազունի
Քեզ՝ որուն կուրծն վարդ[illegible]երք,
Այլ *կըրանիս* սիրտն է գէր»

Եւ կը հառաչէ վերջալոյսն նկարագրելէ յետոյ.
(*Տաղք եւ Թատերգութիւնք*, *էջ* 67, *տող* 27.)

«Եւ դուք, կրակք սիրոյ, մարիք [illegible]ս եւ դուք,
Տեւէք, ինչպէս վերջալոյսն այն [illegible]ցայտուք:»

Եւ ի զուր կը մնայ խնկարկելու այդ անապատ սիրտը: Օր մը Դուրեան շոգենաւով Իւսկիւտար կուգայ պարզ ու մեղմ օդի մը մէջ. ինքը նստած է շոգենաւին սարաւանդը՝ անկիւն մը քաշուած առանձինն, ձեռքը օրաթերթ մը [illegible]ռնած: Այս

(¹) *Այս մէկ տունն Ա. տպագրութեան մէջ չկայ.* 1871 *տարւոյ Օրագրին մէջ հրատարակուած է սակայն, որ Պետրոս յետոյ ջնջած է:*

միջոցին սանդուխէն վեր ելնելու ոտնաձայն մը կը լսէ, Թերթէն կը բաժնուի աչքն եւ կը դառնայ դէպ յայն կողմ, ուրկէ կու գար ձայնը, կը տեսնէ հայուհի մը գեղադէմ ու բարձրահասակ, որ սիգաճեմ կանցնի քովէն եւ կը նստի անոր դիմաց. բայց բանաստեղծն աչքերը դարձեալ կը կախէ Թերթին վրայ, սիրան ալեծուփ անոր մագնիսացած սիրոյն՝ մտախոհ կը մնայ, մինչեւ որ նաւաստին կու գայ, կզգացնէ թէ Իւսկիւտար հասած են. Պետրոս աչքերը վեր կը վերցընէ, կը կարծէ թէ տակաւին հայուհին դիմացը կեցած կը դիտէ զինքը. այլ պատրա՜նք . . . մինակ էին երկուքնին, մէկ մ'ինք, մէկ մ'ալ . . նաւաստին։ »

Միայն կոյս մը, համեստ ու անկեղծ կոյս մը կար միայն, որ չէր դրժած նորա սիրոյն. այլ ազնուականութեան հպարտութիւնք այդ երկու սըրտերը կը բաժնէ, մինչեւ որ մահն ալ կուգայ եւ յաւիտեան կը բաժնէ երկուքն ալ աշխարհէս։ Այդ անծանօթ գեղուհին Պ. կը կոչէ ինքն Պետրոս, եւ առաջին Հրատարակիչք Թերեւս ճանչնալով այդ անծանօթն, լրացուցիչ գրերն յաւելլով ծանօթացուցած են մեզ Պրիսաս անուամբ։ Պետրոս նորա ազդեցութեան տակ գրած է Պէտք է մեռնիլն, *ուր կը սիրերգէ.*

« Կը սիրէ նէ, նայուածքին մէջ կը բոսնի.
Ո՛հ, ինչ է նէ, ձիւնով շաղուած մի անդրի.
Վսեմ ճակտին վրայ զոյգ մը լոյսեր վառ՝
Երբ սիրէ՝ հալի, թ՛ատէ՝ կտրի սառ.

Լոյծ հուր աչեր՝ ծըպիտ արցունք ձեռքի ճախ.
Կարծես ուռուցիկ լանջ մը ըզգաց սիրտս ախ,
Սիրոյ մրմունջ, համաչ լսեցի քեզ քեզ խօսք,
Դողդոջ ու գիրկ՝ պաղ ձեռք մ'զգաց ձեռքըս սոսկ,
Թեւերուս մէջ յոյս մը՝ հով մը մարեցաւ,
Նոյն չէր ան, այլ սէր՝ հուր՝ սուտ՝ ծըպիտ՝ ցաւ։»

Եւ Պօղոս ու Գրիգոր՝ նմանակային անուններ, նմանակային սրտեր եղած էին։ Ինք կը սիրէ Ռաֆայէլի աչքին ունենալ. Ռաֆայէլին լինել եւ իր սիրուհին կուզէր Ֆոռնարին լինել. ինչպէս կ'ըսէր իր բաստոնին մէջ։

Ո՛րքան երջանիկ է այն էակն որ սիրուելու բանաստեղծ է մը, որ իր մահուընէն վերջը՝ քանի տարի վերջն սիրեցաւ փառապանծ թերեւս յաւիտեան ալ պիտի ապրի։ Արդեօք իր չըթներն յանկարծ դեղնեցա՞ն «Հապիլ հրաշիւն այն լուսէ, որ դար մը ծծելու գաղտնիքը կունենայ։»

Սակայն այդ սէրը միշտ սուրբ ու մաքուր մնացած էր. պարկեշտ ու անկեղծ սէր մը, որ կը տարբերէր անհամեմատ կերպով անհամեստ սէրէն։

Ո՛րքան գիշերներ արդեօք անկողնոյն սնարն արցունքով թրջեց, եւ մոլեգին՝ ուզեց պատռել իր ցանցահիւս ծուղակը, ինչպէս կ'ընէ կատաղութենէն թակարդը բռնուած առիւծը՝ խածատելով անոր թելերը։ Ալ այնուհետեւ իր ամեն թատերգութեանց մէջ, զոր կսկսէր գրել ազատութեան կարօտութիւնը բառնալու համար, հոս ու հոն երանգներու մէջ, սիրոյ պարագայից մէջ

իր ամենէն հրաշալի դէմքովը կ'երեւէր, իր պատանուած մարմինքն ու ցաւերը կերեւէին անոր գրչին տակ։

Եթէ չունենար նա իր յուսահատութիւնը սիրոյ այդ անմեղադրելի բագնին առջեւ, եթէ իր ձեռքերը ճակտին զարնելով չթողնէր հառաչ մը անոր խուսափուկ սոսութեան ետեւէն, թափթըփելով թափանցիկ նայուածքն «ծիծանափայլ ծոծրակին վրայ ծալ ծալ թափող վարսից ալիներուն վրայ,» եթէ իր շրթեր չդողային «հայիլ սիրոյ այդ խօսով կոկոն ծաղկանց» եւ դարձեալ եթէ «չունենար կեանքի քանի մը օրեր, որ ամկեզծեցին իր բաղդը վառ՝ որոնք եղան լոկ ովասիս, մեղմող՝ կեանքին դառն անապատ,» եթէ «չի պաշտեր Պիստոսի սեւ աչքն հրեղէն, անթիւ լոյսերու միշտ բոյլեր իր սեւ յօնից շուքին տակ», եթէ «անյուսութիւնը, գերեզմանին այդ սեւ կաթը չըմպէր, եթէ «չխռովէր զինքը շրջապատին խըշըրտուքն, որ կը փափաք ականջին», արդարեւ չպիտի կարենայինք կարդալ նորա այդ գոհարտողերը, չպիտի տեսնէինք խեղճ ու սիրամերժիկ Դուրեանը՝ տենչանաց ու սիրոյ կաթէն յագեցած Դուրեանի մը մէջ։

Եւ սակայն միշտ համեստ, երկչոտ եղած է իր սիրոյն մէջ ու շատ անգամ գեղուհւոյ մը դիմացը կեցած է լուռ անխօսուկ եւ չէ համարձակած իսկ գլուխը բարձրացնելով դիտել նորա գեղանի դէմքը, կարդալ բառեր, խօսքեր, իղձեր անոր աչքերուն մէջ։

«Ըսուերի մէջ միակ . . .
Ինքը կը վախնայ անոր մօտելու։»

Իր մենութեան մէջ յաճախ արդէն բռնկըւող անշիջանելի հուրը ջանացած է մարել. երկչոտութիւնն ու սարսուռը, որ սիրոյ փոթորիկն յարուցած էին անոր բովանդակ էութեան մէջ, կը վարեն երկիւղի ու ամօթխածութեան մը հոսանքովը անյուսութեան եզրը՝ ուր ուժգին կը բաղխին, կը ջախջախուին ինչպէս ալիքն՝ ծովափէն երկարող սեւ ու խորտուբորտ ահաւոր ժայռի մը կուրծքին վրայ։

«Երբ շուքին տակ կոյս մ'առանձին ընէ մահ,
«Ես տերեւոց ետեւ դողամ անոնց նման
«Որ չըլլայ թէ դիպիմ աչքին բոցեղէն։»

Օր մը այսպէս երբ տխուր ու յուսահատ ձեռաց մէջ ամփոփելով ճակատը բոցավառ՝ կը մտածէր, իր բարեկամներէն Տօք. Կոզմիկ անոր կը հանդիպի եւ զայն այս վիճակին մէջ տեսնելով՝ կը հարցնէ նմա. «Ի՞նչ ունիս, Պետրոս, ի՞նչ կուլաս.» Պետրոս կը պատասխանէ. «Հոգիս կը քայքայուի, աչքերս կը մթագնին, կեանքը տակաւին խոյս կուտայ եւ ես յուսահատ՝ առանց շուրթս հպելու համբոյրի մը՝ պիտի իջնեմ ի գերեզման։»

Ազնուականութիւնը թոյլ չէր տուած մօտեցընել երկու գիրգ էակներ, երկու ճակատներ պըսակելու։ Հանճարն հաճարի հատիկ մ'իսկ չէ ազնուականի մը սէգ հպարտութեան քով։

Ուրիշ օր մ'ալ Օրթա-գիւղ կերթայ, հոն մօր կողմանէ ազգական մ'ունէր, Եւգինէ տուտուն, ծերունի օրիորդ մը, որ հմուտ էր Ֆրանսերէնի, Իտալերէնի, Հայերէնի, եւ բանաստեղծական ոգի մը ու զարմանալի յիշողութիւն մ'ունէր, որուն համար կը պատմուի թէ Պօղոս Պատրիարքի, Մատթէոս Պատրիարքի, Գէորգ Պատրիարքի եւ Սարգիս Պատրիարքի քարոզներն եկեղեցեաց մէջ լսելով տուն կ'երթար եւ բան առ բան կը գրէր, որոց հաւաքածոյն ցարդ կը մնայ Մանզումէի օգնական խմբագիր եւ Եւգինէ տուտուի ազգական՝ Արիկ էֆ. Մուպահեաճեանի քով։

Պետրոս Եւգինէ տուտուին համբաւը լսելով եւ իմանալով որ իւր ազգականն էր, Ճանֆէսճեանի հետ օր մը Օրթագիւղ կ'երթայ, կը խօսակցի հետը եւ մեկնած ատեն Ճանֆէսճեանին կ'ըսէ. «Ա՞յս է եղեր Եւգինէ տուտուն. բան մը չէ»։

Օր մը դարձեալ այցելութիւն կուտայ Եւգինէ տուտուին. նա Օրթագիւղի Տէրէ-իչի թաղին մէջ բարեկամ տուն մ' ունէր, Պետրոսն հետը առած հոն կ'երթայ. տան մէջ ժամանակին ուսեալ եւ չափահաս օրիորդներ կային, եւ երբ կ'իմանան թէ Դուրեան ալ Եւգինէ տուտուին հետ է, ցնծութեամբ կը լեցուին զայն տեսնելու հաճոյքին համար, կը մտածեն թէ արդեօք ինչպէս վառվռուն, կրակոտ երիտասարդ մը կըրնայ ըլլալ Դուրեան։ Դուրեան կու գայ դրան մօտ մեկուսի աթոռի մը վրայ կը նստի. օրիորդները կը մտնեն, կը բարեւեն զինքը. սակայն ինչ յուսախաբութիւն. վառվռուն երիտասարդի մը տեղ կը

տեսնեն երիտասարդ մը՝ գլուխը կախած կուրծքին վրայ ու աչքերն ի գետին, զոր չիշխեր մէկ վերցնել, երկնոցին երկու եզերքն իրարու կրթնած, ծալլած ծնկանցը վրայ եւ ձեռքերն իրարու վրայ։ Օրիորդները չ՚են ուզեր հաւատալ թէ այդ երիտասարդը Դուրեանը կրնայ ըլլալ. բայց կը սխալէին։ Դուրեան այն ատեն կրակոտ եւ վառվռուն կըլլար, երբ կը գրէր. ուրիշ ատեն միշտ հեզահոգի, ամօթխած եւ երկչոտ Դուրեանն էր։ Ճիշդ նոյն պատրանքը կրած է նաեւ Արմէն Լուսինեան։ Սա կարդալով Պետրոսի ոտանաւորները կը կարծէ տեսնել զնա աշխոյժ, վառվռուն երիտասարդ մը. բայց 1871ին, հանդիսի մը առթիւ զինքը կը ճանչնայ, նոյն հեզահոգի եւ խոնարհ Դուրեանը կը տեսնէ եւ կ՚ապշի ու չհաւատար թէ այդ երիտասարդը Դուրեանն է։ Պետրոս իւր այս տեսակցութեան ակնարկութիւն մը կ՚ընէ 1871 Յուլիս 8 թուակիր նամակին մէջ. «Այն նշանաւոր օրը պիտի յիշատակեմ, յորում իրարու ձեռք թօթվեցինք։»

Ի՛նչ խոնարհութիւն, ի՛նչ պարկեշտութիւն Դուրեանի մէջ, մինչդեռ այժմ քանի մը տող իրարու քով շարող եւ գողունի հատուածներով իրենց գրածները սեթեւեթող դպրոցականներն համբաւ շահելու համար հրապարակին մէջ մեծ աղմուկներ կը հանեն եւ երկնաբերձ հպարտութեամբ կերեւին գրական հրապարակին մէջ, կ՚արհամարհեն անցեալ գրականութիւնը, որոց կաթովը սնած են, կը ծիծաղին մեծ հանճարներու վրայ ու կը քննադատեն զանոնք, որոց յիշատակը

Երկիւղածութեամբ պէտք չէին պահել, զի դեռ անոր կայծերուն պէտք ունին արծարծուելու համար, եւ այդ պաշտելի մեծ գրիչներուն ճակատին կը նետեն արհամարհանաց տիղմը։ Ասոր պատճառ չէ ըսել թէ «Ամենէն պարծենկոտ մարդիկ ամենէն կարողները չեն։»

ԱՐՀԵՍՏ. ՊԱՇՏՕՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԱՆԳՈՐԾՈՒԹԵԱՆ ԱՄԻՍՆԵՐ

Պետրոս 1867ին Իւսկիւտարու Ճեմարանէն կ'ելնէ իբր շրջանաւարտ եւ շուկայ կ'երթայ, ուր կը մնայ 9 ամսոյ չափ, ինչպէս եւ ինքն կը խոստովանի 1869 Հոկտ. 6 եւ Թիւ 24. Օրագրին մէջ, որմէ առաջ, այդ թերթին 21. թուոյն մէջ տպագրեալ իր մէկ ուղերձին տպագրական վրիպակները կ'ուղղէր նամակաւ մը վերոյիշեալ թուոյն մէջ, որուն ի ստորեւ իւր անձին ծանօթութիւն մը կայ խմբագրական ձեւով մը հաւանականաբար իրմէ գրուած ըստ վկայութեան Եղիշէ Մ. Վ. Դուրեանի, ըստ ոճոյն, ըստ գաղափարաց, որ ի նմա։

Այդ ծանօթութեան մէջ կ'ըսէ թէ «Ինք աշակերտած է Իւսկիւտարի Ճէնի-մահալլէի վարժարանին եւ երեք չորս տարի առաջ վարժարանէն ելնելով, առաջին անգամ միայն սառաֆի մը քով 9 ամսոյ չափ գրագրութեան պարապած է։»

Այդ սարրաֆը Ակնցի հայ մ'էր, երկու ոսկի ամսական կու տար իրեն եւ որուն խօսելու եղանակը զարմանալի նմանողութեամբ կը ձեւացնէր ինքը։

Որովհետեւ խանութին մէջ պարապ միջոցներուն բանաստեղծութեամբ կ'զբաղէր, եւ այնքան փոյթ չէր տաներ արուեստին պարտաւորութիւնները կատարել, վարպետ եւ աշկերտ իրարմէ կը դժգոհէին, մին ցոյց տուած անհոգութեան պատճառաւ, եւ միւսն նորա վարմանց վշտացուցիչ եղանակին եւ արհեստն իրեն կոչումը չնկատելուն պատճառաւ։

Ասկէ վերջը Պետրոս կը թողու իր վարպետը եւ կը քաշուի տունը թատերգութեամբ զբաղելու։ Սակայն այս զբաղումն ալ չքաջալերեր զինքը. տնեցիք կը յորդորեն զայն գործի մը մտնել, Պետրոս յուսահատ կ'ըսէ մեղմով. «Ըսէք, ինչ գործի մտնեմ, գործ մը ցուցուցէ՛ք որ աշխատիմ։» Իրեն կ'առաջարկեն որ Իլիաս Պէյ Ջայեանի քով մտնէ, խոստանալով որ կը միջնորդեն անոր։ Պետրոս կը պատասխանէ. «Իլիաս Պէյ Ջայեան էֆէնտի է, ես ինչ կրնամ ընել անոր քով, իւր ունեցած պաշտօնին մէջ բանաստեղծութիւն չ'անցնիր։» Եւ երբ կիմանայ թէ անոր քով ստորին ծառայութիւն մ'ընելու կը յորդորեն զինքը, այսինքն էֆէնտիին պայուսակն առնել եւ ձիուն ետեւէն երթալ մինչեւ պաշտօնատունը, կը զայրանայ, բայց իւր զայրոյթը կը խեղդէ իւր մէջ, միայն վիզը ծռած ուսին վրայ կը պատասխանէ տխրութեամբ. «Եթէ ասանկ գործի մը

պիտի մտնէի, ինչո՞ւ համար այնչափ աշխատեցայ դպրոցին մէջ, ինչո՞ւ համար միտքս յոգնեցուցի այսչափ տարի. ասկից վերջը եթէ անօթութենէս մեռնիլս գիտնամ, աղանկ գործ մը չեմ ընդունիր։»

Պետրոսի անգործութեան մէջ երբ հայրը կամ այլ ոք կը հարցընէր նմա. «Պետրո՛ս, աղանկ գրելով կարդալով ի՞նչ պիտի ըլլաս.» կը պատասխանէր. «Այսպէս ընելով իմ անունս պիտի հանեմ, թէեւ շատ չպիտի ապրիմ. բայց ըսել պիտի տամ թէ աղանկ մէկը աշխարհ եկած է։»

Փառասիրութեան անմեղ երեւոյթ մը, որ բնական է ամենուն համար, եւ որ իւր տան տանեաց ներքեւ ծնած եւ անհետացած է։ Այդ երեւոյթն առանց հրապարակի մէջ նետուելու՝ անցած էր նման այն մարդուն որ դրան ծակէն կը նայի, այլ չհամարձակիր ներս մտնել։

Նմանօրինակ անմեղ փառասիրութիւն մ'ալ իւր 1871 Յուլիս 6 Թուակիր նամակին մէջ. «Սեւ ճակատագիրը . . . մեզ՝ մանուկ հանճարներու դալկահար շանթերու փունջ մը ըրաւ։»

Դարձեալ 71 Սեպտ. 5 նամակին մէջ, ուր զինքը բանաստեղծ կը կոչէ. «Բանաստեղծ մը մահուանէ չի սոսկար։» Բայց այդ փառասիրութիւնը բարեկամի գաղտնապահ սրտին մէջ թաղելու համար գրած է, եւ այդու ոչ թէ մեծամտութիւն մը սնուցած, այլ հոգեկան տառապանաց մէջ վիճակը բացատրել ուզած է։

Պետրոսի անգործութիւնը եւ թատերգական աշխատութեանց ամլութիւնը կը տխրեցնեն զինքն

առաւել եւս։ Երէց եղբայրն Մուհտեսի Յարութիւն ի սկզբան Մարգար Զրաքեանի Մանիֆաքթուրայի մաղազան իբր գրագիր կը մտնէ, բայց սա ալ Պետրոսի նման հակերու եռեւը անցած կ'առանձնանայ եւ իւր գրքերը կը կարդայ. շատ անգամ յաճախորդները կը ճամբէ կամ բնաւ չ'երեւիր։ Մարգար աղա թէպէտ շատ կը համբերէ, բայց տեսնելով որ նա այս գործին համար չէ ծնած, կ'իմացնէ նմա թէ իրեն չկրնար ծառայել. նա ալ այնուհետեւ Մանզումէի խմբագրութեան մէջ կը մտնէ, եւ երբ Մանզումէի եւ Պետրոսի միջեւ վէճերը կ'սկսին, անկէ ելնելով Մեճմուայի խմբագրատունը կը մտնէ եւ այս եղանակաւ քիչ շատ կը պահէ տունն հօրն հետ ի միասին. բայց Պետրոսի խիղճը կը տանջուի, չ'ուզեր « բեռ մ'ըլլալ իւր ընտանեաց վրայ », ինչպէս կը գրէ իւր մի քանի նամակներուն եւ Օրագրի նոյն ծանօթութեան մէջ։ « Ո՛ գիտէ քանի՛ քանի՛ անկիւններ զանազան տաղանդներ քաջալերութեան պակասութենէն անգործ ու վհատեալ կը կենան, միանգամայն եւ իրենց աղքատ ընտանեացը բեռ ըլլալու զգացումովը կը տանջուին։ » Այս խօսքերն աներկբայապէս Դուրեանինն են, զոր կրկնած է քանիցս իւր նամակներուն մէջ ալ։ Եւ յետոյ կը յարէ. « Կը յուսամք թէ զանի տնակէն հանելով հրապարակի ծառայութեան մտցնելու կարող ազգայինք իրենց ձեռնտուութիւնը եւ քաջալերութիւնը չեն զլանար։ » Բայց Ձայն բարբառոյ յանապատի. ոչ ոք ձեռնտու կը լինի նմա։ Այս հրատարակութենէն յետոյ Արժանայիշատակ Նար-Պէյ

Սրբազան՝ Նորընտիր Պատրիարքին ընտրութեան առթիւ հրատարակեալ ուղերձէն մեծ կարողութիւն մը կը նշմարէ այդ երիտասարդ բանաստեղծին վրայ, առ ինքն կը կոչէ զինքը տեսնելու եւ անոր հետ խօսակցելու համար: Նար-Պէյ Դուրեանի աղքատ եւ յուսահատ կացութենէն կզգածուի, եւ կը խոստանայ անոր գործ մը գտնելով հանդերձ իւր գործերն հրատարակելու միջոցներ խորհիլ: Նար-Պէյ եւ Սոփոն Պէզիրճեան կը խօսին Որդիկ Պէյի հետ, որպէս զի Դուրեանը գործի մը դնէ. Նա ալ կը հաւանի եւ Դուրեան նորա տան մէջ որդւոյն, Սիրուն Քէմհաճեանի ուսուցիչ կ՚ըլլայ 8 ամսոյ չափ եւ կուսուցանէ հնգցլ. Ճանիկ Արամեանի պատկերազարդ քերականն եւ միանգամայն պաշտօն կունենայ նորա համբաւաւոր գործարանին մեքենական Գաղ. գրքերն ի Հայ թարգմանելու: Այս Սոփոն Պէզիրճեան անուն երիտասարդը 1870ին Մամուլ զաւեշտաթերթին մէջ արուեստանոց բանալու եւ գծագրութեան արուեստը մշակելու համար չահեկան յօդուածներ հրատարակած՝ եւ Պետրոս Դուրեանի մտերիմ բարեկամն եղած է:

Պետրոս այս կրկին պաշտօններն ստանձնած էր 3 ոսկի ամսականով: Այս տան մէջ հարսանիքի մ՚առթիւ խօսած է ճառ մ՚ալ որ կորսուած է այժմ: Սակայն քիչ ժամանակ վերջն այս պաշտօնն ալ կը թողու 3 ոսկիէն պակաս, 2 ½ ոսկի վճարուելուն համար: Իւր հնարած բառերէն շատ քիչ կրցած եմ գտնել: Մեքենական արու եւ էգ գործիքներուն համար շինած է, որձուգածու բա-

ւերը, իսկ այն մեքենայն, որ ո՛ եւ է ծանրութիւն մը կը վերցնէր, կոչած է թառնաչիֆ։

1868ին Տ. Գաբրիէլ Աւագ քհնյ. Ճանճեանի բացած վարժարանին մէջ, ի Գալլար-Պաշի, Պետրոս ձրիաբար Հայերէն դաս կուտար բարձրագոյն կարգին քիչ մը ատեն։ Հնդցլ. Գաբրիէլ Գրասէրեանի հետ կայցելէր յիշեալ վարժարանն եւ առանձինն քննութիւններ կը կատարէին։

Անկէ վերջը դարձեալ անգործութիւն. գրելու մէջ կը գտնէ իւր մխիթարութիւնը, եւ վերստին կ'սկսի թատերգութեանց. թատրոնն, որ իւր երկրորդ հեղինակութիւնն եղած է, երկու օրուան մէջ կաւարտէ որ չներկայացուիր մինչեւ ընթացիկ տարւոյս մէջ. կը գրէ նաեւ ուրիշ թատերախաղեր ալ, որ կը ներկայացուին։

Ազգասիրութիւնը եւ իր յիշատակին պահպանութեան բաղձանքը կը թելադրեն զինքը որ 1871 Յունվար 22 թուականին նամակաւ խնդրէ Նար-Պէյ Սրբազանէն նորա խոստման կատարումն իւր գործոց հրատարակութեան մասին։ Այդ մասը կը թողունք որ Պետրոս խօսի. « Հասարակաց գերեզմաննոցներուն մէջ գերեզմաններ կան, որոնք հրաբուխներ պիտի ըլլային, բայց կայծը՝ սրտի թանձր խաւարին մէջ, առանց երբեք հրահրելու, թաղուած է . . . ալ բաւ հողէ կանթեղի մը հետ հսկեցի առանձին, ալ բաւ սրտիս կայծերուն լոյսերուն հետ ընդհարեցայ անձայն, ալ բաւ քրտանց՝ ճակտիս վրայ սառիլն զգացի. կը նետեմ ոտքս ահա դուրս, եւ նախ Քեզ, սիրոյ պաշտօնէիդ կը դիմեմ։ Ձեր Սրբազնութիւնը նշանա-

ւոր առթիւ մը համակրական տեսակցութեան պատիւն ինձ տալէ զատ երջանկութիւն մ'ալ ինձ ներշնչած է, որ կը նմանի խղճուկ սրտի մը որձագանգ մը տալու. առի խոստումն է, որուն քաղցր պահանջումը պատեհ առթի մը վերապահած էի. ահա առիթը ինձ կը ներկայի։»

Այս նամակէն վերջը քանի մը անգամ ալ Պետրոս անձամբ կ'երթայ Ներ-Պէյ Սրբազանի, բայց պատրամ՝ նք. նա որ անհամեմատ կերպով կը սիրէր զՊուրեան, ոչ թէ միայն չէր կրնար մեծատուն մը հանեցնել տպագրական ծախքերն հոգալու համար, ոչ թէ միայն հրատարակիչ մասնախումբ մը կազմել չյաջողիր, այլ եւ զայն մէկու մը քով դնելով չկրնար զերծանել զինքն անգործութենէ, այլ եւ չկրնար նշմարել ի գերեզման քաշկռտող այն մահու ստուերն, որ անոր դէմքին վրայէն կ'անցնէր եւ հետեւաբար չէր կրնար մարդասէր բժշկի մը խնամոց յանձնել զինքը։

1869ին Նորընտիր Պատրիարքն Իւսկիւտարու Ս. Կարապետ եկեղեցին կուգայ Վարդավառի տօնին՝ Ս. Պատարագ մատուցանելու համար։ Պետրոս դիմաւորուրեան առթիւ ոտանաւոր մը կը գրէ, որ հրատարակուած է Ա. տպագրութեան մէջ, եւ ձեռօքը կը մատուցանէ նմա։ Սրբազան Պատրիարքը կը հաւնի եւ այն ատենէն մեծ համակրութիւն ցոյց կուտայ անոր. բայց Պետրոսի ճակատագիրը սեւ է. քիչ անգամ համակրութիւն գտած է, եւ երբէք պաշտպանութիւն. ուստի կը թաղուի դարձեալ իւր անմխիթար աղքատութեան մէջ։ 1870ի վերջերն սկսած թատերգութիւններն, առաջար-

կութեամբ թատերախմբին յուշարարին, պահած էր իր քով. գանձնք յուշարարը քանի մը դրուշ նետելով անոր ափին մէջ՝ կանչէ եւ կը խոստանայ մնացեալ մասը վճարել ներկայացումէն յետոյ. բայց ոչ դրամ կուտայ, ոչ տետրակները կը վերադարձնէ:

Յուշարարը առած թատերգութիւնները կը ներկայացնէ 1870 Փետր. 7ին, որ, Դուրեանի բառերովը, «Ջերմ ընդունելութիւն կը գտնեն ըստ վկայութեան իրեն հանդիսատես բարեկամաց, վասնզի դժբաղդաբար հիւանդութեան պատճառաւ՝ ինքը չէր կարողացած անձամբ վերոյիշեալ ներկայացմանց ներկայ գտնուիլ եւ ծափահար հասարակութեան իր անկեղծ շնորհակալիքն յայտնել:» (Տես Օրագիր 1871 Սեպ. 30. թերթին մէջ:) Այս թատերգութիւններէն միայն ներկայացումէն 16000 դրուշ զուտ հասոյթ կելնէ ըստ վկայութեան Տաքէս աղային:

Խեղճ բանաստեղծ, իր հիւանդութեան վիճակին մէջ իսկ կը մտածէր, եթէ չէր կրնար օգնել իր ծնողացը, գոնէ նոցա վրայ բեռ չըլլալ: Ա՜հ. որքան մեծ ու վսեմ ոգի, որքան դժբախտ, որքան համբերատար, որքան հանդիսատես իր հեծեծանաց եւ որքան անբացատրելի վիշտ այդ տառապեալ ու լքեալ բանաստեղծին հոգւոյն մէջ:

Յուշարարը տոհմային թատերգութիւններէն մին ալ 1871 Մարտ 11ին առաջին անգամ կը ներկայացնէ ի Կէտիկ Փաշայ, ինչպէս կը յայտնուին Մասիս լրագրի 1063 եւ յաջորդ քանի մը թիւերուն մէջ, ինչպէս նաեւ նոյն աւուրց Օրագրին մէջ: Պետրոս

վշտաբեկ բոլորովին սոյն անիրաւ գրգանքէն, գըրաւումէն, Օրագրի 1871 Սեպտ. 30 Թուակիր նոյն Թերթին մէջ կը հրատարակէ բողոքը, ուր կը գրէ. «Այս օրէն ներկայիւս կը յայտարարեմ թէ առանց յիշեալ Թատերախաղուց արժէքն ամբողջապէս ինձ վճարելու՝ նոցա գալիք բոլոր ներկայացմանց իրաւունքը՝ իրաւանց զօրութեամբ ինձ կը վերապահեմ իբրեւ հեղինակ, եւ եթէ յուշարարն անիրաւաբար իմ այս յայտարարութեան ականջ խցելու յանդգնի կամ վերոյիշեալ Թատերախաղերն ինձ չդարձնէ եւ կամ նոցա արժէքինը ինձ չվճարէ, պատասխանատու կը հրատարակեմ զինքը։»

— «Սոյն նամակին խատորեւ խմբագիրն 8—10 տողով ցաւ կը յայտնէ այս խռովութեան վրայ եւ կը յորդորէ անիրաւաբար չվշտացնել զՊուրեան։

Հիւանդութիւնը ու անգործութիւնը իրարու հետ կը մրցին Պետրոսի ճակատագրին առջեւ։

Իւր բարեկամներէն միոյն 1871 Թուականին գրած նամակին մը մէջ իւր տանին աշխատութեան վրայ կը խօսի. «Առանձին ըլլալու համար շատ անգամ տունին մէկ ցուրտ խուցը մեկնած, մոյկ ու սառ մատերով գրիչ կը ճարտատեմ, կը մրսեմ, կը վառիմ, աչերս խոշոր խոշոր կը բանամ, կը մռմռամ. ձեռքս ճակտիս կը տանիմ, անհամբերութեան հառաչ մը կ'արձակեմ, կը խոկամ, կը ծխեմ. ասոնցմէ արտադրեալն է Թատերախաղ . . . յիրաւի բանաստեղծ մ'ըլլալ կ'ուզեմ, տենչ մը, որ աղքատիկ հիւղի մը անկիւնը, քաղցի ու ցուրտի աեւ վերմակներուն տակ վեր-

Ջապէս ակամայ կը մարի։ Հիմակուան գործատէրերը կով կուզեն գործածելու աշխատելու (Հնգցլ. Ոզգին Պէյի տանը թողած միջոցին կը գրէ այս նամակը) ոչ թէ մարդ։ Տեսնենք, քանի մը թատերախաղեր ունիմ, կրնա՞մ քանի մը սատակով կամ ծախով փոխանակելու . . . . ամիսի մը չափ մինչեւ անգամ խոնարհեցայ դերասանութիւն ընելու ընտանիքիս կարօտը լեցնելու համար, բայց բաղդին առերլութեան կրակովը բորբոքած՝ նախարինքներուն չկրնալով հանդուրժել՝ աղտոտ անկողինս թատրոնէն տուն փոխադրեցի։ Իմ ցաւերս սոսկալի են։ Դու բաժանման կէտերուդ շատ կրկնեցիր որ գործ գտնեմ։ Եղբայր, սա սեւ ճակատագրիս դէմ կը խօսիս, . . . լանք . . . աչերս կը լենան . . . վերջացնենք . . . մատերս կը մսին, երթամ վարը քիչ մը տաքնալու։»

Ի՞նչ կրնայ ընել հիւանդ եւ սիրտը մաշած՝ յուսահատ, վհատած, խեղճութեան խարազանին տակ խոշտանգուած մարմին մը, Ադամեան, այդ հէք ու հիւծախտաւոր թանաստեղծն ո՞ւր երթայ, ի՞նչ գործ գտնէ. ոչ ոք կը գթայ անոր, ոչ ոք ձեռն կը կարկառէ նմա, ոչ ոք անոր հառաչը կը լսէ, ոչ ոք կը սրբէ արցունքն՝ որ կը թափին մարած աչքերէն՝ հոգեկան տագնապի մը մէջ՝ արհամարհական զգացմանց առջեւ կաթկթած։

Այո, այսպէս թերեւս տնօրինած էր Նախախնամութիւնը։

«Այս ճակատագիրն ինչ սեւ է, Աստուած,
Արդեօք պամբանիս մուրճիկ է գծուած»։

Եւ իրեն ցոյց տրուած այդքան անտարբերութեան առաջ կը համբերէ եւ կը մոռնայ զայն, հիւանդութեան վիճակին մէջ իսկ կուզէ դեռ ծառայել դրականութեան։ Պատանի մը, որ քաջ գիտէր տուածը մոռնալու եւ ընդունածը յիշելու առաքինութիւնն. եւ սակայն ի՞նչ ընդունած էր խեղճն. միայն յարգանք մը իր գերեզմանական աւուրց շուրջը։

1870*ին կը մտնէ դերասանական արուեստին մէջ Իւսկիւտարու Պալլար Պաշիի Թատրոնը, հոն կը մնայ ամիս մը՝ գիշերներն անդ անցունելով ինչպէս կ'երեւի իւր վերոյիշեալ Նամակէն։*

Իւր դերերը կը փորձէր տան մէջ բարձր ձայնով եւ դերասանական ձեւերով ճիշդ այնպէս, իբրեւ թէ թատերաբեմին վրայ լինէր։ Տիկին Մարիամ՝ տեսնելու բան էր կ'ըսէր այդ վայրկենին զՊետրոս. այլ յայլմէ եղած էր. աչքի ու ձեռաց, դէմքի այն փոփոխութիւնները կը հիացնէին միտքն ու կը յուզէին սիրտը։ Օր մը, երբ ներկայացման մը փորձը կ'ընէր, տիկին Մարիամ կ'ահաբեկի եւ կը վազէ Պետրոսի մօր քով իրողութիւնն իմացնելու համար, որովհետեւ Պետրոս զգացման բռնութենէն այլագունած՝ բոլորովին կերպարանափոխ եղած էր. դերը բնական կերպով, զգալով կը կատարէր եւ ասոր համար ինկած էր ի գետին իբրեւ նուաղած։

Պետրոս դերասաններուն կը պոռար. «Լաւ սերտեցէք դերերնիդ։»

Դուրեանի հեղինակութեանց ներկայացմանց թատերազդերն (aviso, affiches) *խոշոր գրերով*

եւ 1—2 կանգուն մեծութեամբ կը կարդացուին ճանապարհաց գլխաւոր անկիւններուն վրայ, որոց ճակատը դրոշմուած է ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ, երբեմն ալ ի սորին ոտանաւոր մը տպուած կ'ըլլար, զոր ընդհանրապէս կ'արտասանէր Օր. Վիրգին Գարաղաշ, մեծ դերասանուհին։ Այսպէս 1871ին տպուած էր ոտանաւոր մը Յիշատակ վերնագրով։

Կէտիկ-փաշա եւ Օրթագիւղ ալ կ'երթար Դուրեան, այլ իբր թատերագիր, զի Վարդովեանի խումբն ամէն տեղ էր, «Ո՞ւր երթալնին չը գիտցող», ինչպէս կ'ըսէ Դուրեան։ Վարդ եւ Շուշանը առաջին անգամ կը ներկայացուի 1871 Նոյ. 13ին Սամաթիոյ զբօսարանին մէջ։ (Տես Օրագիր եւ Մասիս 1871 Նոյ. 10. 11. 12)։

Այս թատրոններուն մէջ նախապէս կը տրուէր օթեակ մը, ուր կը նստէր եւ դերերը կ'ուսումնասիրէր թատերական արուեստը կատարելագործելու համար։

Իւր հեղինակութեանց ներկայացումներուն շատ անգամ ներկայ կը գտնուէր, եւ ի տես կը կոչուէր՝ պատանի հասակին մէջ հիացում պատճառելով։

Գաղլար պաշի թատրոնին մէջ իբր դերասան ներկայացուցած է նշանաւոր խաղ մը, երբ հիւանդութիւնը բաւական յառաջ գացած էր։ Այս դերն առաջինն եղած է դերասանական կեանքին մէջ։ Տեսնելու արժանի էր վաղամեռիկ բանաստեղծին զգացման ու սրտին՝ խօսող եւ յուզող շարժումներն, բնական ձայնի շեշտերն եւ ուժգնութիւնը, արտասանութեան վեհութիւնն ու կո-

րոպէն, որ կ'ապշեցնէր ամեն հանդիսականներն եւ բուռն ծափահարութիւնք, անընդհատ, երկարատեւ, չորս անգամ կը կրկնուին եւ թատրոնը կը գոռայ ու կ'որոտայ այդ ծափերէն։ Ինքը բանաստեղծ չըլլալով՝ զգալով կը ներկայացնէր իր դերը։

Դուրեան կը սիրէր արդարեւ ծափահարութիւնը, բայց միանգամայն կը խորհէր թէ որչափ ծանր կը կշռէին անոնք հոգւոյն վրայ. իր հանճարի՞ն թէ իր աղքատութեան վրայ կը ծափահարէին. հանճարին ծափերն համակրական ծիծաղ մը կը ցոլացնէին. բայց ինքը կը կարծէր թէ իր դժբախտ կեանքին համար էր այդ ծափահարութիւն, աղքատութիւնը կծանող նենգամիտ ծաղր մ'էր այն։ Այս երկու գաղափարներն իր մտաց մէջ իրարու կը բաղխէին, եւ վերջապէս կը հետեւցնէր թէ չէր սխալած ինքը, զի հանդիսականաց ծափերէն յետոյ ոչ ոք պիտի մտածէր՝ նորա այս դառն կեանքին հեգնութիւնները փարատող սփոփ մը շնորհելու։ Ասոր համա՞ր էր արդեօք որ միշտ կուզէր քաշուիլ այդ ծափերէն, չ'երեւնալ անոր՝ որ շրթամբ եւ ափերովը կուզէր միայն պատուել զինքը, եւ ասոր համար, այո, դալկացած ու վըտիտ ճակատին վրայ ծալք մ'ունէր՝ դեռաբուսիկ վարդի մը վրայ բացուած խայթոցահար ճեղքուածին նման, ուր ծրարուած էին կեանքին դառնութիւններն, եւ այդ ծալքին մէջ՝ բաց նամակի մը պէս, կը կարծէր թէ դրոշմուած էին իր կեանքին եւ յիշատակին մոռացումը . . . այս բանը կը դողացնէր զինքն ամենէն մեծ սարսուռով մը, զի չէր ուզեր մոռցուիլ . . .։

Յակոբ Էֆ. Վարդովեան՝ Թատերական խմբին պետը կը վկայէ թէ խիստ բնական եւ գեղուն զգայնմամբ կատարած է այս դերը։ Եղիշէ Վարդապետ Դուրեան կըսէ. «Պետրոս ըսած է իր բարեկամաց թէ՝ դերասաններն այնպէս մը վրաս ինկան՝ որ կարծեցի թէ իրաւ զիս պիտի խեղդեն եւ ես պաշտպանեցի զիս այնպէս, ինչպէս կ'ընէ մարդ մը այս տեսակ պարագայից մէջ։» Նոյն դերը վերջը Պետրոս Ադամեան, ողբացեալ մեծ դերասանապետն ալ կը կատարէ իր թատրոնին մէջ, բայց չկրնար հաւասարիլ Պետրոսի, եւ մանաւանդ շատ վար կը մնայ անկէ ըստ վկայութեան Վարդովեան Էֆէնտիի։

Այդ գաղղիերէն Թատերական խաղին Թարգմանութիւնն ըրած էր իւր դասակիցներէն Խաչիկ Էֆ. Ուղուրլեան. բայց ինքը գրաբարախառն ոճոյն չհաւնելով ըսած է թէ՝ պէտք է ժողովրդական լեզու մը դնել այդ խաղին մէջ. ժողովուրդին է որ պիտի ներկայացնենք. պէտք է որ իրեն լեզուն խօսինք, որպէս զի հասկնայ. ուստի կը սրբագրէ զայն. այսինքն գրաբար խառնուրդը կը վերցնէ, եւ ժողովրդական բացատրութիւններ կը դնէ հոն։

Բայց խեղճն այս ասպարէզն ալ ապերախտ գտած է, զի չէ վարձատրած զինքը։

Աղքատութիւնն իւր ծանր լախտն իջեցուցած էր այդ մաշած մարմնոյն վրայ։

Իւր հեղինակութեանց ներկայացումները մեծ մասամբ Կէտիկ Փաշայի թատրոնը տեղի ունեցած են եւ քիչ անգամ Իւսկիւտար, Օրթագիւղ եւ

Սամաթիա, որոց յաճախ ինք ներկայ կը գտնուէր։

Օր մը Գալլըար-Գաշիի Օսմանեան Թատրոնին մէջ ներկայացման փորձը կը կատարուէր, արհամարհական ձայնով մը մէկը իրեն կ'ըսէ «Ծօ, շիրագու, աթոռը հոս բեր։» Պետրոս, որ ձայնաւոր եղած էր երբեմն, ծանր կը գտնէ այս նախատինքը, եւ անօթահար՝ դերասան եւ դերասանուհի ընկերներուն քով, թատրոնը կը թողու եւ դուրս կելնէ։

Ուրիշ օր մ'ալ աւելի ծանր թշնամանք մը. ապտակ կը զարնուի ոչինչ պատճառաւ անոր երեսին Կէտիկ Փաշայի Թատրոնին մէջ, անոր՝ որ արդէն բախտէն ապտակուած էր ծանրապէս։ Պետրոս տեսնելով որ դերասանական ասպարէզին մէջ ալ, շատ անգամ առանց դրամի կը մնայ, զի կը զլացուէր իր աշխատութեան վարձքը, ալ անտանելի կը համարէ այս արուեստն եւ «անկողինն առնելով թատրոնէն ի տուն կը փոխադրէ։» Եւ ասկէ վերջին խապառ կը թողու դերասանական արուեստն։

Սակայն այդ անհունապէս անյիշաչար ու վեհ հոգին կ'ըսէ. «Ներենք որ ներուինք»։ Եւ երբ հնգցլ. Յակոբ Էֆէնտի, Ազգային Մատենադարանին Հիմնադիրը, Ս. Խաչ վարժարանի Թատրոնը կը շինէ եւ ասոր մեծ պարտք մը կը գոյանայ, ժողովուրդն հանգանակութեան կոչմի, եւ ներկայացում մ'ալ տալ կը ձեռնարկէ այդ նորաշէն Թատրոնին մէջ, որ վերջերը մանկապարտէզի վերածուած էր։ Պետրոս անձնուիրաբար դեր մը կ'ստանձնէ այս ներկայացման մէջ եւ ժողովրդեան

ծափերուն մէջ վարագոյրը կը գոցուի ։ Ժողովրդեան աչքն անյագ, վերստին ի բեմ կը կոչէ զինքը մինչեւ երեք անգամ։

Կը պատմուի թէ իւր տոհմային թատերգութենէն միայն ներկայացման ատեն ժողովուրդն այնչափ կը յուզուի որ մէկը կ'ելնէ կը պոռայ. « Պէ աղբար, մեզի լացնելո՞ւ բերիք հոս »։ Ուրիշ անգամ մ'ալ ներկայացումէն յետոյ ժողովուրդն՝ հեղինա՛կը, հեղինա՛կը, կը պոռայ։

Այս ատեն Պետրոս եւ Վարդան օթեակի մը մէջ նստած են. Պետրոս կ'ամաչէ, կ'ուզէ ծածկուիլ անկիւն մը. այնքան համեստ էր իւր փառաց մէջ իսկ։ Այժմեան սնապարծ ու յաւակնոտ գրչակներու ոմանց նման աղմուկ չի յարուցաներ եւ փառք չի մուրար, այլ համբաւն ու փառքն անոր ոտքը կու գան խոնարհութեամբ եւ յարգանօք։ Վարդան կը դրդէ զԴուրեան բեմն ելնել, եւ երբ Պետրոս կը տընտընայ, Վարդան բարկացայտ կ'ըսէ. «Պիտի ելնե՞ս, ապա թէ ոչ ես պիտի երեւիմ իբր հեղինակ։» Պետրոս դարձեալ կը տատամսի մինչեւ որ Վարդան կը բռնադատէ զնա օթեակէն դուրս ելնել եւ երեւիլ ժողովրդեան բեմին վրայէն։ Ժողովուրդն այդ խեղճ ու պարկեշտ կերպարանաց տակ կը տեսնէ Դուրեանի մեծ կարողութիւնը եւ կը թողու որ տառապի . . . . Այս խաղին մէջ Պետրոս երեք անգամ ի բեմ կը կոչուի ծափահարութեանց մէջ։ Ուրիշ անգամ մ'ալ միեւնոյն պահանջումը տեղի կունենայ. ժողովրդեան մէջէն ամեն ստիպմանց հակառակ՝ Պետրոս չ'ելնէր, եւ Վարդան ի բեմ կ'ելնէ իբր հեղինակ։

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ

Ընկերը կը սիրէր Դուրեան. դպրոցական ընկերներէն զատ՝ զորս յիշեցինք ուսանողական մասին մէջ, ունէր նաեւ մտերիմ բարեկամներ, որոց մին՝ Դուրեանի գործոց առաջին տպագրութեան մեծ աշխատութիւն տուած է, ինչպէս կերեւի 1881 Յունիս 3 եւ 4660 թիւ Մանզումէի մէջ հրատարակած իւր կենսագրական յօդուածէն, զոր կենդանութեան գրած եւ հրատարակած էր։ Այս ամէնքը կը խօսակցէին միմեանց հետ եւ մանաւանդ Պետրոս՝ որ իւր զուարթ եւ զբօսեցուցիչ խօսքերովը կը զուարճացնէր զանոնք։ Պետրոս թէպէտ մելամաղձոտ եւ յաճախ մտազբաղ կերեւէր, բայց իւր տխրութիւնը մեղմելու համար կը խառնէր երբեմն զուարթ բնութիւն մ'ալ, ինչպէս կերեւին իւր քանի մը խօսքերէն։ Թատրոնին մէջ կը գրէ. «Անշուշտ հանդերձավաճառը քնացած ատենը գնեցիր.» «Մովսէսի լուսեղէն եղջիւրներուն վրայ կերդնում որ...», «փողոցի մոլիկր» (տիղմ.) եւ ասոնց նման զուարճաբանութիւններ։ Ընդհանրապէս իւր բարեկամները կը ժողվուէին Պետրոսին քով, եւ անոր շրթունքէն կախուած մտիկ կընէին սրտատրոփ եւ անբարբառ, արգահատանք մը իրենց կերպարանաց վրայ, տրտում՝ իրենց սրտին մէջ, արցունք՝ իրենց աչաց եւտին, զորս չէին ուզեր դուրս տալ։ Ծանիֆէսճեան կ'ըսէ. «Խօսած ատեն ծիգ չէր ըներ, բառերը բնական կերպով կը բղխէին շրթունքէն, բայց այդպէս ան-

դաղար խօսած ատեն, կզգայինք որ ամէն մէկ բառին կը հատնէր։»

Աղամեան կը բնակէր Նոր-Թաղի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն մեծ դրան կարգին ծայրը, երկյարկ տան մը մէջ, ուր շատ անգամ կը յաճախէր Դուրեան իւր սիրելի ընկերօջ հետ մի քանի զուարթ ժամեր ծծելու համար։

Վարդանին տունն էր գերեզմանատան դիմաց. այն տունն ալ շատ այցելութիւններ ընդունած էր Պետրոսէն, ուր Վարդան եւ Պետրոս իրարու ցաւեր կը փոխանակէին եւ այս կերպով կ'սփոփուէին. անոնք էին որ յաճախ կընդունուէին Պետրոսի տունն, արտօնեալ նորա հօրմէն, զի հայրը թոյլ չէր տար որ Պետրոս ամենուն հետ տեսնուի։ Սոքա կը ժողվուէին պարտիզին վրայ նայող վերի յարկի սենեկին մէջ, կը կարդային, կը խօսէին, կը վիճաբանէին եւ ուրիշ ոչ զոք կ'ընդունէին իրենց մէջ։ Ընդհանրապէս Վարդանի հետ էր որ պտոյտի կերթար ի Չամլըճա. լուր օրերը կամ կիրակին հոն կանցնէր, կ'ընկողմանէր, կը պտտէր 3—4 ժամ, կը դիտէր բնութեան հրաշալիքը, Վոսփորն իւր կոհակներովը, եւ իւր մանուածապատ ափերովը, կանաչազարդ բլուրներովն ու թաւուտներով եւ քիչ անգամ կը խօսէր։

«Ո՛հ, կը յիշե՞ս, Չամլըճայի
Սարը նստած լուռ մըխայինք:»

Այո՛, միշտ լուռ կը ծխէր, կը մխար այն, որ կրակ մ'էր անհուն եւ որ խանձող մը դարձած էր ապա եւ մարելու մօտ։

« Չէինք խօսեր, խօսքն մեր հոգւոց
Անհունութիւն կը պղծէր.
Մենք զերթ երկու օձգոյն բոցեր
Իրարու մէջ կայրէինք սօսկ.»

Իւր ընկերոջ բնութեան վրայ նոյն ինքը կը գրէ. նաեւ 1871 Յունիս 30ի նամակին մէջ. « Դուք զիս լաւ նկարագրեր էիք, արտօսրի պէս լալիկ եւ հառաչի պէս մթին. դուք որ լոյսի մը նման խայտալ եւ շանթի մը նման որոտալ գիտէք:» Քիչ մը վար. « Թոյլ տուէք որ բեւեռային երկրի պէս ցուրտ՝ տխուր ու դալկահար ճակտի մը վրայ լոկ ցրուռ խորշոմներ ծալլուին, ցաւոց թերթեր:»

Եւ ինչ կրնար ընել այն, որուն կեանքը կը վերջանար տակաւ, ցաւերը. հիւանդութիւնը կաշկանդած էին լեզուն, շատ կզգայ, շատ կը մտածէ, բայց չկրնար, չուզեր. խօսիլ. վնաս է իրեն համար լոկ ղուել, լոկ դողդոջել:

Պետրոս սովոր էր առաւօտները խիստ կանուխ ելլել եւ ուշ պառկիլ: Կանուխ առաւօտները Վարդանայ հիւանդութեան ատեն կ'այցելէր նմա, առաւօտուն երբ դեռ շատերը կը քնանային, կամաց մը կը զարնէր նորա դուռն եւ մայրը արթննալով կը բանար: Պետրոս մեղմով սանդուխէն վեր կելլէր, Վարդան արթուն էր, կը տեսնէր Պետրոսն իւր քովը: Այսպէս քանի մը առաւօտ կը կրկնուէր: Օր մ'ալ Վարդան կ'ըսէ. « Պետրո՛ս, ինչո՞ւ անհամարձակ կը մտնես մեր տունը, ինչո՞ւ կամաց կը զարնես դուռը, կամաց վեր կելլես:» Պետրոս կը պատասխանէ. « Որով-

հետեւ կը վախնամ որ ձանձրութիւն կու տամ, անհանգիստ կ'ընեմ. բայց ձեռքս չէ, չեմ կրնար համբերել, կուզեմ ժամ առաջ տեսնել զքեզ. սայլը ալ կրնեմ դուռը զարնելու, կամաց կը կոխեմ որ չխռովեմ քունդ։» Վարդան. — «Ո՛չ, եղբայր, ուժգին զարկ, համարձակ էլ. զարնելուդ եւ ոտքիդ քալելու ձայնը լսելով, իմանամ թէ եղբայրս եկած է եւ խնդամ զքեզ տեսնելէ առաջ։»

Օր մը Պետրոս Վարդանի տունը կերթայ, անոր հիւանդութեան տարին, երբ դեռ անկողին չէր մտած։ Երկուքն ալ բազմոցին մէկ մէկ անկիւնը կը նստին դէմ առ դէմ, իրենց խօսակցութիւնն ընդհանրապէս իրար դիտել էր. ինչ կը կարդային արդեօք իրարու դէմքի վրայ։ Անշուշտ Պետրոս կը մտածէր թէ պիտի մեռնէր Վարդան, եւ ինք պիտի զրկուէր սիրելի ընկերէն, կը մտածէր մահուան կոտորածին վրայ, կը մտածէր անոր մտքին վրայ, որ կրնար հանճար մը լինել, կը մտածէր աշխարհի կեանքին երազներուն վրայ։ Եւ Վարդան չէ՞ր խորհեր արդեօք թէ ինք պիտի մեռնէր, եւ իրմէ վերջն ալ պիտի ընդգրկէր հողն իւր սիրելի ընկերն եւ վերնագաւթին մէջ պիտի ապրէին երջանիկ, յաւիտեան խաղաղաւէտ կեանքի մը մէջ։ Այս հայեցողական խօսակցութեան միջոցին թմբիրը կը ծանրանայ իրենց վրայ, աչքերնին կը փակուին ի քուն եւ կը ննջեն այն դիրքին մէջ, ինչպէս նստած էին։ Լռիկ էր սենեակը, Վարդանայ մայրն յանկարծ ներս կը մտնէ. երկուքն ալ քնացած կը գտնէ դէմ առ դէմ եւ

առանց խռովելու իրենց քունն անուշ, դուռը կը գոցէ ու դուրս կելնէ։

Ուրիշ օր մը Պետրոսի այցելութեան միջոցին Վարդանայ մայրը կ'ըսէ. «Տղաս, ա՛լ զքեզ չպիտի թողում որ բժիշկ ըլլաս, (Վարդան արքունի բժշկական վարժարանի աշակերտ էր.) որովհետեւ քու կազմդ չի վերցներ բժիշկ ըլլալ։» Պետրոս կատարելապէս անյոյս անոր կեանքէն, դառնութեամբ եւ սրտի մրմունջով մը կըսէ. «Եթէ Վարդան հիւանդ է եւ չկրնար բժիշկ ըլլալ, յանցանքը քուկդ է. թո՛ղ տղադ առողջ ծնէիր։»

Սակայն Վարդան՝ բարեկեցիկ ըլլալով, ուղեւորութիւն մը կ'ընէ յԵգիպտոս, անոր կլիմային փրկութիւն գտնելու յուսով, եւ այդ ուղեւորութեան օրագիրը կը գրէ. բայց վատառողջ կը վերադառնայ եւ կը մեռնի Իւսկիւտարի վերոյիշեալ տան մէջ։ Անոր հիւանդութեան վայրկեաններուն՝ հիւանդ. Պետրոս՝ շարունակ կ'այցելէ իւր բարեկամին, մինչեւ մահուան օրն անոր օրհասական անկողնոյն քով կը գտնուի, կը սրտապնդէ զնա, կը յուսադրէ, նա, որ ինքը պէտք ունէր քաջալերութեան եւ յուսոյ։

Իր մի ընկերոջը կը գրէ. «Չէի ուզեր հաւատալ թէ պիտի մեռնի, մինչեւ այն ժամանակ, երբ իր վերջին նուաղեալ հայեցուածքներէն մին արձակած ատեն, դեռ ինձ չհասած, երկուքիս մէջ տեղ ինկաւ մարեցաւ, մինչեւ այն ժամը, երբ խեղդուկ ձայնը տխուր «Մնաս բարով»ի մը մէջ կը մարէր։»

Որքա՜ն արտայայտ, հոգեբանական էր իր գորովն, ի՜նչ անհամեմատ սէր ընկերական։ Բնութիւնը սորվեցուցած էր իրեն «Սիրել իւր ընկերը իւր անձին պէս»։ Այնքան վեհ կը գտնէր ընկերական սիրոյ այս օրէնքն, որ իւր քնարին վրայ երգելու հաճոյքն ունեցաւ. «Սիրեցէք զմիմեանս։»

Այս սէրը կ'երեւէր նաեւ փոքրիկ մանկանց վրայ. մանուկներն ալ սիրած եւ անոնց համար գրած էր «Մանուկն առ Խաչ»։ Շատ հաճոյական էր իրեն անոնց հետ խօսակցիլ, անոնց հետ զուարճանալ, անոնց ձեռքերէն եւ մազերէն քաշել եւ ճեղեղ առանց վշտացնելու նպատակի։ Իւր այս սովորութիւնն այնքան առաջ տարած էր որ օր մը Վարդան ա՛լ չկրնար համբերել եւ կ'ըսէ, երբ շատ կխնայ փոքրիկ քրոջ հետ. «Մի իյնար հետը, ձգէ սա, երես կելնէ։»

Կը սիրէր, այո՛, զՎարդան իւր անձին չափ, դուցէ իւր անձէն աւելի. «Ա՛հ, կը սիրէի զինքը, կը սիրէինք. իր յիշատակին վառարանն եմ, իր կսկիծին Ովկէանն եմ, իր սուգին վիհն եմ. իր գերեզմանին վրայ ծաղիկ սփռեմ մի ՛ ՛ ՛ ո՛չ, ծաղիկը պաղ ու անզգայ է, հոգիէս քամուած արցունքը, տա՛ք. վայն կը թափեմ, ափերով կը թափեմ. աչերը կսկիծի մէջ արցունքի Ովկէաններ են, անոնք՝ որ հաճոյքի մէջ լոյսեր են։»

Իւր այս սէրն այնքան կը սաստկանայ, որ մոլեգնութեան կը հասնի եւ իւր զգացման ու գաղափարաց սանձը խորտակելով, խորհելու վայրագութեան մէջ կը գլորի պահ մը. գերմարդկա-

յին Տիտան կանուանէ զԱստուած իւր ցաւոց մէջ։ Եւ օր մը վերջը կը գրէ իւր Զղջում. եւ կը պաղատի առ Աստուած, կը բացագանչէ.

«Ո՛հ, Եերէ ինձ, Ա՛ստուած իմ։»

1871 Մայիս 21ին գիշերը Վարդան կը մեռնէր 20 տարեկան հասակին մէջ եւ 23ին կը թաղուէր, որուն վրայ դամբանական մը գրելու ու կարդալու արիութիւնը չունենար ի սկզբան, յետոյ զիջանելով այլոց խնդրուածին, մատիտով ի գիր կառնու ճամբուն վրայ ափ յափոյ այն դամբանականն, որ հրատարակուած է Տաղերուն Բ. տպագրութեան մէջ, եւ նոյն թղթին վրայէն կարդացած է զայն։ Այս դամբանականը կը գտնուի հիմա Ճանֆէշճեանի քով։ Յետոյ ուրիշ օրինակ մը կը յանձնէ Տաճատ Լութֆեանի, որ կը մնայ դեռ։ Յոյժ գեղեցիկ են դամբանականին սա տողերը. «Մեռաւ մեր սիրելի բարեկամը, Վարդան Լութֆեան, մեռաւ երկրի վրայ գերեզմանաց անշունչ մարմարինէն աւելի, որ կը քրտնի, մեռաւ այն ծաղիկէն աւելի, որ տարուէ տարի կը վերածնի։

Եւ երբ ժամակոչները կը պատրաստուին թիակ ի ձեռին փոսը լեցնելու, կը գոռայ Պետրոս.

«Ցաւելով կը տեսնեմ որ մեռելաթաղներ բրիչ ի ձեռին անհամբեր կ'սպասեն որ սիրելոյն սեւ փոսը վայրկեան մ'առաջ գոցեն. ըսէք իրենց որ սա չթաղուիր. սա դարուս ճառագայթներէն մին է. միթէ կը թաղուի՞ ճառագայթը։»

Իսկ Պետրոս դամբանականը կաւարտէ բացագանչական ձեւով մը.

«Գոցուէ, դու, սեւ գերեզման,
Վարդան մերն է յաւիտեան։»

Եւ ձեռքն՝ երկարելով օդին մէջ կը նետէ թուղթը գերեզմանին, որ թռչտելով կերթայ Վարդանի գերեզմանին վրայ. իւր արցունքն ու զգացումները կը պարունակէր այդ թուղթը՝ կարծես թափանցելու Վարդանի հողէն ներս եւ անոր մինչեւ դիակնացած սրտին մէջ սլացնելու համար։ Վարդանը հողոյ տալէն յետոյ Պետրոս ծառի մը կը կրթնի եւ արիւն կը թքնէ։ Պետրոսի Ե. կարգի ընկերներէն մին՝ Գալուստ Գույումճեան, անոր մօտալուտ մահը գուշակելով կը ցաւի եւ տխրագին կ՚ըսէ իւր բարեկամաց. «Մեղք Պետրոս, քանի մ՚օրէն ուրիշներ ալ իւր գերեզմանին վրայ դամբանական պիտի խօսին։» Գուշակութիւնը կը կատարուի։ Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Տօք. Զայեան։

Վարդանէն վերջը Ճանփէսճեանի, Պօլիկեանի եւ Աղամեանի հետ է որ կը շրջագայի, եւ մանաւանդ Ճանփէսճեանի հետ ի Պալլար Պաշի, ի Զամլըճա եւ ի Մօտա։

«Պալլար պաշի ելած ատեն,
Եւ կամ սարը Զամլըճային՝
Սիրուն վայրեր, ուր միշտ արդէն
Ճեմել նոցին մեր սիրէին.

. . . .

Եւ լուսինը լապտեր մըն էր
Գողդոջ քայլից դէպ ի Մօտա։

Երբեմն առանձինն ալ կ'երթար ի Զամլըճա. հոն Հայ ծերունի խահուէնի մ'ունէր, որուն հետ, յաճախակի երթեւեկութեամբ՝ մենաւոր կեանքին մէջ տեսակ մը մտերմութիւն հաստատած էր. այս ծերունին՝ Դուրեանի ախտաւոր կացութենէն զգածեալ՝ կը մեղքնար զինքն եւ կը սիրէր նորա բարեհամբոյր, հեզ բնաւորութիւնն եւ քաղցր խօսքերը:

Շատ կիւրակէ Զամլըճա էր Պետրոս, եւ այս բարի ծերունին նշմարելով հեռուէն նորա գալուստը, կ'երթար փախաթ մը կը բերէր, կը տարածէր սարաւանդին կանաչ խոտէ գորգին վրայ, եւ խահուէ եփելով զինքը կը մեծարէր: Աղքատիկ էր նա, ասկէ աւելի բան մը չէր կրնար ընել զնա յարգելու համար. բայց Պետրոս շատ գոհ կը մընար եւ շնորհակալ կըլլար նորա այս ընդունելութենէն: Եւ յետոյ քովը նստելով անոր հասկնալի լեզուաւ կը խօսէր Պետրոս անոյշ եւ զմայլելի խօսակցութեամբ մը, որուն մտիկ կ'ընէր սիրով:

Իւր անոյշ խօսքերը, համակրելի կերպարանքն եւ գրաւիչ ընկերականութիւնն նորանոր բարեկամներ կը քաշէին կը բերէին իւր քով: Մարուքէ Յովսէփեան, օրացոյցի հեղինակը, եւ Համբարձում Կարեան կը փափաքին տեսնել Դուրեանը, եւ հանգուցեալ կատակերգակ Գարեգինի եւ Լուսինեանի շնորհիւ Իւսկիւտարի Թատրոնի կազինօյին մէջ կը տեսնեն զայն, ուր թաւլու կը խաղար: Պետրոս զիրենք տեսնելուն պէս՝ անմիջապէս ոտքի կելնէ եւ խնդալով կընդունի զանոնք: Խօսակցութեան մէջ դպրոցի մը անկերպարան

վիճակին վրայ խօսք կը բացուի․ Պետրոս կը պաշտպանէ այդ դպրոցն, ըսելով թէ ինք այցելած էր այդ վարժարանը, գծագրութեան մէջ շատ աղէկ գտած էր օրիորդները եւ մինչեւ իսկ մին յօրինորդաց իւր պատկերը գծած էր։ Խօսակցութեան ձեւերը կը փոխուին եւ զեվզեկ բառին գործածութեան համար Պ. Համբարձում դիտողութիւն կընէ։ «Երբեմն այսպիսի բառերն ալ պէտք կըլլան, կ՚ըսէ Պետրոս. սոխակին տեղ ես ալ բուլբուլն գործածած եմ։»

Ապա խմբագրաց վրայ կը դառնայ խօսքը. Պետրոս կը գովէ Հնգցը. Օգսէն Խօճասարեանը. բայց կատարելապէս համամիտ չգտնուիր անոր ամէն կարծեաց. «Կատեմ զինքը մասամբ մ՚ալ, կըսէր, որովհետեւ եթէ գրասենեակն երթամ, գինի եւ օղի կը հոտի։»

Յետոյ ոտքի ելնելով կըսէ. «Ելէք նայիմ, սանկ քիչ մը պտտինք. եթէ կարենայի, քիչ մը ճնկել կուտայի ձեզ։» «Եթէ կուզէք, կը պատասխանէ Համբարձում, ամենայն սիրով ես ճնկել տամ։» «Ո՛չ, կատակ կ՚ընեմ, ես ո՛չ օղի, ո՛չ գինի կը գործածեմ.» կը յաւելու։

Ահա դժբախտ բանաստեղծ մը, որ չ՚ուզեր մոռնալ իւր տառապանքներն ու ցաւերն օղիի բաժակին մէջ. մինչդեռ հիմա շատեր, եւ որ ցաւալին է, գրական մարդիկներէն ոմանք, սանկ պարագաներու մէջ չեն ուզեր բաժնուիլ օղիէն։ Արդարեւ միշտ հազուագիւտ բնաւորութիւն մը ունեցած է Պետրոս։

Համբարձում Կարեան երկրորդ անգամ դար-

ձեռաւ կուզէ տեսնել Դուրեանը, զի տեսնողն անգամ մ'ալ կուզէ տեսնել զինքը, եւ իւր բարեկամաց հետ կը գտնէ նոյն կազինօյին մէջ։ Այս անգամ հետն ոտանաւոր մ'ունի, զոր սրբագրել տալ կուզէ նմա. կը թօթվէ ձեռքն եւ կ'ըսէ. «Դուրեան, բան մը գրած եմ, կը փափաքիմ որ անգամ մը աչքէ անցնես։» Դուրեան կը կատարէ խնդիրքն եւ կը յաւելու առ այն իւր կարծիքը. «Անկէց աղէկ կրնայ գրուիլ. բայց, չէ, չէ, կրնայ բան մը ըլլալ։» Այս խօսքովը միայն կզգացնէ անոր թէ ոչինչ բան մ'էր գրածը. բայց կը տեսնէ որ աշխատելով հետզհետէ կրնայ օր մը լաւ գրել. չուզեր վհատեցնել։

Իւր հիւանդութեան վայրկեաններուն իսկ չէր դադրեր այցելելու իւր ընկերաց եւ բարեկամաց։

Մատթէոս Եպիսկոպոս Իզմիրլեան 1867 Յունիս 29ին վարդապետ կը ձեռնադրուի Օրթագիւղի Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ մէջ վխճնլ. Յով. Եպիսկոպոս Կապուտիկեան Սրբազանէն, եւ Պետրոս չնորհաւորական գրաբառ նամակ մը կը գրէ հեւ ի հեւ Օրթագեղ վազելէ, եւ ձեռնադրութեան չհասնելէ յետոյ, որ հրատարակուած է Տաղերուն Բ. Տպագրութեան մէջ։

Մատթէոս Սրբազանին հետ առաջին անգամ տեսակցած է Օրթագիւղ, Եւգինէ տուտուին տունը, սարկաւագութեան միջոցին. ընդ ամենն երեք անգամ։

Անգամ մը Ադամեանի եւ ընկերացը հետ Մօտա կերթայ եւ փուռը եփուած միս կուտէ ընկերօքն։ Այն օրը թէ՛ ինք զուարճացած է եւ թէ՛

ընկերները զուարճացուցած՝ իր կատակասէր եւ զուարթ բնաւորութեամբը։

Օր մ'ալ իր ազգականներէն Յ. Ճանփէսճեանը «կուզէ տեսնել, ուզել իրեն համար ծառայել է ; գողդող քայլերը կարգի կը դնէ նորա տուն գնալու, զնա կը հարցնէ, եւ անմիջապէս կօշիկներուն տեղը կը նետէ ակնարկը. մայրն եւ դիտաւորութիւն կը պատասխանեն. «Հոս չէ։»

Պետրոս կը տխրի, կը յուզուի. ինքը դառն հիւանդութիւն մ'ունի. իր ամենէն սրտակիցները խոյս կու տան իրմէն, մինչդեռ նա անյագաբար կը սիրէ զանոնք, կուզէ վայելել անոնց տեսակցութիւնը. սակայն յուսահատ այլ եւս՝ կըսէ.- «Գիտեմ կենաց ներդաշնակութիւնը չներեց անգամ մը գալ տեսնել եղբայրդ, դալկահար ու գողդող հիւրը. սակայն այս ճակատագրոյն սեւութեան ինչ պէտք է ընել որ իմ տկար քայլերս չվարձատրեց. եւ ստիպեց զիս որ յողդողդ ոտնփոխներս դաշնակելով մեկնիմ տխուր ու ցաւած։»

Եւ երբ այս կթոտ քայլերը ներդաշնակելով Իւսկիւտարու բարձանց վրայ տարածուած գերեզմանատան քովէն կ'անցնէր, ինչ կզգար սրտեօք Դուրեան իր մտերմին, Վարդանայ համար։ Երկար ու խորախորհուրդ նայուածք մը չէ՞ր ձգեր սրտեօք իր մարած աչքերէն, որ կերթային կենային Վարդանայ գերեզմանին վրայ. հառաչ մը չէ՞ր թռեր սրտեօք մաշած սրտէն, ուր դեռ կըրնար պահել անոր համար տխուր խորշ մը. այդ հառաչն սրտեօք անոր ոսկերաց վրայէն անցնելով

չէ՞ր սլանար օդոց թեւերուն վրայ, մինչեւ վեր, մինչեւ երկինք, անոր հոգւոյ քով, ուր ժպիտ մը կը փնտռուէր, չէ՞ր կարծեր նշմարել գերեզմանատան թաւուտ ու սաղարթախիտ ծառերուն մէջէն վեր բարձրացող Վարդանայ ստուերն, ինչպէս լուսինը կերեւի աստղազարդ գիշերուան մէջ, տերեւներուն մէջէն։ Այդ ստուերն, ուրուականն Վարդանայ մեղոյշ աչքերով չէ՞ր դիտեր զինքը, լռիկ եւ արգահատական նայուածք մը չէ՞ր նետեր անոր գերեզմանի հակած իրանին. նայուածք մը՝ որ մահուան պէս բան մը տեսնել կու տայ անոր վրայ, ճիշդ այն նայուածքին պէս, ինչպէս բարեկամ մը կունենայ իր մտերմին դիակին վրայ։

ԳՐԱԿԱՆ

Գրելու հուրը կ'արծարծի Դուրեանին մէջ թատերական թարգմանութիւններով եւ ատենաբանութեամբ ի Ճեմարանի, ուր կառաջնորդէր զինքն իր ամենէն արդիւնաւոր ուսուցիչն Սրապիոն, որուն հետ սերտ բարեկամութիւն մը հաստատած էր։

Դուրեան իր հանճարը զարգացնելու եկամուտ միջոցներ չունէր պէտք եղածին չափ. ինչ որ ունէր, ինք իր մէջ ունէր. Ճեմարանի թանգարանէն, մեծ եղբօրմէն, իր աննշան գրադա-

րակէն (ոչ թէ թանգարան) եւ ընկերներէն, Ուղուրիկեանէն կառնէր կը կարդար։

Այլ եւ այլ հեղինակներու, ինչպէս նաեւ Դուրեանի գործոց մասին ըսուած էր թէ՝ Դուրեան քան զամէն շատ բան՝ թատերական կամ քերթողական՝ կարդացած է. ո՛չ. միայն շատ բան, ոչ թէ քան զամեն շատ բան։ Ծանօթ քննադատն՝ որ դիւրութիւն ունի եւրոպական ամենէն թարմ, ամենէն նոր երկերն իսկ կարդալու՝ մեր գրքերն աւարտելէ վերջ, իւր դրամովն եւ հարուստ ընկերացն ու բարեկամացն հետ ունեցած ընտանութեամբն եւ սերտ յարաբերութեամբն՝ անհամեմատ շատ բան կրցած է կարդալ քան զԴուրեան. բայց չէ յաջողած Դուրեանի ոչ հաւասարիլ եւ ոչ գոնէ մերձենալ՝ զայն աղարտել ջանալէ յետոյ, մանաւանդ թատրոնի ներկայացումէն առաջ եւ վերջը։

Դուրեան չմշակեր միտքը, այլ միայն իւր հանճարէն բղխած գաղափարներն ի գիր կառնու, եւ կը գրէ թատերգութիւններ, իւր ցաւերուն մէջ՝ ոտանաւորներ, լրագրաց մէջ յօդուածներ, նամակներ, մինաբանութիւններ, վէպ։ Իւր գրական կեանքը կը բովանդակի 1868, եւ յաջորդ երեք տարիներուն մէջ։ Վարդ եւ Շուշանը, որ 15 տարեկան հասակի փթթում մ'է, գրած է 1868ին։

Թատրոնն առաջին անգամ հիմնեց Յակոբ էֆ. Վարդովեան, բայց Դուրեան եղաւ զայն կենդանացնողը, առաջին վերանորոգիչը։

Գրաբառ թատերախաղերը՝ իբր ժողովրդին անպէտ եւ դժուարամատչելի գործ՝ մերժեց եւ

ժողովրդեան ըմբռնում ու բացատրութեամբ գրեց «Ընտանեկան անցքեր պարունակող բարոյալից թատերախաղեր, որ օգուտ կրնան ընծայել մարդկութեան՝ քան թէ հին գրուածքներէն առնուած նիւթեր որք միշտ միակերպութենէ վրիպած չեն եւ հետեւաբար ունկնդիր թատերասէրներուն տաղտկալի կրնան ըլլալ իրենց միակերպ եւ անընդհատ ներկայացումներով: »

Թէպէտեւ իրեն թատերգութեանց մեծագոյն մասն այդ կարգի նիւթերէ առնուած խաղեր են. սակայն յանցանքն իրենը չէ. ինք իր օրապահիկը ճարելու համար ստիպուած է ակամայ գրել այն խաղն, որ իրմէ կը պահանջուի, զի դեռ ժողովուրդն այդ տեսակ խաղեր կը սիրէր:

Դուրեան ոչ միայն իւր հանճարին, այլ իւր չափազանց պարկեշտութեան համար սիրելի եղած էր. պարկեշտ գրագէտ բանաստեղծ մ'էր:

Իւր բարձր կարողութեամբն իսկ կը վարանի ըսել թէ բան մը կրնայ գրել. «Այն հրատարակութիւն (թատրոնն) ինձ համար նոր է. ուստի դողդոջելով կ'իջնեմ յասպարէզ առաջնորդող աստիճանները, ներողամիտ ժպիտներ ակնկալելով: Թատերգութիւնը դժուարին արհեստ մը լինելն ամէն ոք կը խոստովանի. ես ալ այդէն խիստ բարձր գտած եմ զայն իմ փանաքի կարողութեան եւ մանաւանդ հասակին քով »

Իւր բարեկամներն կը մտադրեն եղանակաւ մը հրատարակել իւր մէկ գործն. բայց չեն յաջողիր: Պետրոս կ'ուզէ Թատրոնը տպագրել եւ թատերգութեանց յառաջաբանը գրել, զի չէին

ուզած ներկայացնել. սորա համար կ'ըսէ. «Իմ այս թատերախաղը տեսարանի վրայ հանդիսացնելէ պաշ՝ տպագրութեան տալս համար գուցէ զարմանան ոմանք:» Այդ թատերախաղ չհրատարակուիր յաջմժամ մինչեւ որ Ընթերցասիրաց ընկերութիւնը. յետ նորա մահուան՝ կը հրատարակէ իւր Տաղերն եւ Քաներգութիւններն, ընդ որս նոյն յառաջաբանը ու նոյն թատերգութիւնը:

Թատրոնը գրած է իւր խեղճ կեանքին վրայ, ինչպէս ինքն իսկ կ'ակնարկէ յառաջաբանին մէջ. «Թատերախաղիս նիւթը թէպէտ ճիշդ դէպքեր կը պարունակէ. սակայն այսու անձնայնիւ պահանջուած յաւելադրութիւնք չեն զլացուած:».

Հնգդ. Մ. Պէշիկթաշլեան օր մը Պետրոսի թատերգութեանց միոյն ներկայացման գտնուած ըլլալով ըսած է. «Այս երիտասարդը պիտի գերազանցէ զիս», եւ հանդիսատեսաց ծափահարութեանց հետ ինքն ալ ծափահարած է եռանդագին:

Բայց այդ քննադատն զՊէշիկթաշլեանն ալ ոչինչ կը համարի, գրական ասպարէզին մէջ պսակը միայն իրեն վերապահելու մտացածին տենչով մը:

Հանդիսի մը առթիւ, որ ի Պէչքօզ կը կատարուէր 1870ին, Պետրոս ալ հոն գացած էր Ճան-Ֆէսճեանի եւ Վարդանի հետ. այդ հանդիսին մէջ կերգուի երգ մը. Պետրոս կ'սքանչանայ այդ երգին վրայ. Վարդան զարմացմամբ կ'ըսէ նմա. «Պետրոս, ինչ տարօրինակ ես, դու ալ Գաղ. գիրք չես կարդար որ հասկնաս այդպիսի մարդոց գրուածքներուն նախատիպն. ամէն լսածիդ կը հաւատաս միամտօրէն. այդ երգը Գաղղիերէնէ

գաղղիացուած է. տեսակ մը թարգմանութիւն։»

Կը պատմուի թէ գաղղիերէնէ թարգմանուած խաղի մը ոճին Վարդովեան չհաւնիր եւ Պետրոսի կառաջարկէ նորէն թարգմանել։ Պետրոս ալ նոր թարգմանութիւն կընէ, որ կը ներկայացուի Աղիզիյէ թատրոնին մէջ յՈւսկիւտար. բայց թէ ուր մնացած է այդ թարգմանութիւն. յայտնի չէ։ Վարդովեան կըսէ թէ Պետրոսի խաղերէն ոչինչ ունի իր քով. Ընթերցասիրաց ընկերութիւնն եւ դերասաններն իրմէ առած են, եւ ալ չեն վերադարձուցած, եւ չյիշեր մինչեւ իսկ թէ որու տուած է։

Պետրոս ընդհանրապէս կ'ուզէր առանձնութեան մէջ աշխատիլ. երբեմն իր երէց եղբօր ներկայութեան, անոր բառեր կը հարցնէր, գաղափարաց փոխանակութիւն կ'ընէր։

Մեծ փափաք ունէր իր գործերը հրատարակուած տեսնել, այնպէս որ իր 1871 Սեպտ. 30 թուական նամակաւը խնդութիւն կը յայտնէ իր փափաքանաց իրագործումը երազելով. բայց երբ կը վրիպի իր ակնկալութեան մէջ, ուրիշ նամակաւ մը կ'ըսէ իր բարեկամին. «Ա՜հ, քանի մը պատառ թուղթերու վրայ տողեր գրեր եմ, անշուշտ բարեկամքս զանոնք պիտի պատռեն։» Եւ յետոյ իր տաղերէն միոյն մէջ.

« Իսկ աննշան եթէ մընայ
Երկրի մէկ խորշն ծաղկակայծն իմ,
Եւ յիշատակս ալ թառամի,
Ա՛հ, այն ատեն ես կը մեռնիմ։ »

Եւ այս խղճը կը մնայ մինչեւ իր մեռած գիշերը, կը յիշէ նոյն տողերը մահտեսի Յարութիւն եզբօրն ալ եւ զոր պիտի կարդաք ի կարգին։ Աւա՜ղ, չկրցաւ այդ միակ երջանկութիւնն իսկ վայելել իր կենդանութեան ժամանակ։ Իր մնացած գործերը կրնան երկու հատոր կազմել քառանական ֆօրմայէ բաղկացեալ։ Պետրոսի գործերէն դեռ անտիպ կը մնան քանի մը ոտանաւորներ, թարգմանութիւններ ու յօդուածներ։

Պետրոս քննադատութիւնը չ'արհամարհէր, կը գրէ եւ իր թատերգութեանց յառաջաբանին մէջ. «Երկ մը բանադատութեան բովէն չանցած չկրնար զտուիլ։»

Ուստի քանի մը դիտողութիւն արժան կը համարիմ ընել աստ, քանի որ կը մտածուի այս օրերս քննադատել զԴուրեան։ Իրաւ, եթէ Դուրեան երբեմն խորթ կամ օտար ասացուածներ գործածած է իր խօսակցութեանց եւ յօդուածոց մէջ. բայց այս աւելի հեգնութեան, ցուարճաբանութեան կամ հակառակորդին բառերը գործածելով աւելի աղդու լինելու համար գործածած է. ինչպէս. կշիռքի զարնել, տարան առնել, ֆէյֆ, եիւխաէֆ ըէվֆի, ճնկել եւն։

Յօդուածներէն միոյն մէջ կը գրէ. «Խմբագիր մ'ալ Ա. վարժարանի տնօրէն եւ դաստիարակ լինելը... հիչպէր չօգ չէրէֆ տէյիլ եա։

Ոտանաւորի մը մէջ տպագրական սխալով մը, արքեցոյց եւ սեւ կար անհամաձայն կը նկատուէր. բայց երբ նկատենք թէ Դուրեան յափրեցոյց գրած էր, այն ատեն պիտի ըսենք թէ սխալած չէր Դուրեան։

Տաղաչափական կանոնաց ուշ դրած չէ․ յանգերն յաճախ տկար կամ միջակ են․ դուն ուրեք ճոխ յանգեր ունեցած է եւ մանաւանդ բանայանգ ոտանաւորի մը մէջ․ հատածներու բաժանումներն անստգիւտ եղած չեն․ ուրեք ուրեք ըերու գործածութիւնները, որ մէկ անգամէն միւս անգամը կ'անցնին, ձայնը կը կտրեն ու երբեմն ամբողջ իմաստ մը առաջին տողէն կ'սկսի եւ կը վերջանայ երրորդ կամ չորրորդ տողին մէջ, որ ներելի է կարճ վանկաւոր ոտանաւորներուն համար․ խրթնութիւնն, որ կերեւի իր գործոց ինչ ինչ մասանց մէջ․ ըերու կրճատումներն երբեմն կերեւին բաղաձայնի մը կամ ը գրէ մը առաջ, թէպէտ հարկեցուցիչ պարագաներու մէջ ներելի կը նկատուի այս։ Երբեմն ալ որ յարաբերական դերանունով կամ շաղկապով մը վերջաւորուած են տողերն, ինչպէս նաեւ ցանցառ թուով անսովոր կրճատումներ ալ եղած են։

Երբեմն ալ նոյն բառերը կամ այլասացիկ կերպով նոյն գաղափարներն յայտնած է․ ինչպէս շող, շաղ, ցող, բոյր․․ իր մահը գուշակող նախադասութիւններ, իրարու նման, իր նամակաց մէջ․ եւ երբեմն հիւանդութեան սաստկութեան մէջ այնպիսի տողեր ունեցած է որ երբէք չեն հաւասարիր իր ներդաշնակ ոճոյն․ բայց այս բանն ինքն ալ կը խոստովանի․ «Ի՞նչ կ'սպասէք կոտրած նուագարանէ մը կամ աւրուած դաշնակէ մը։»

Կ'ըսեն թէ Դուրեան երբեմն նմանողութեամբ գրած է, սակայն ճիշդ է որ Գաղղիացի բանաս-

տեղծներէն կարդացած է ընտիր կտորներ եւ իւր քերթուածները վերայուշքով (réminicence) գրած է առանց զգալու թէ այդ գրածը կը նմանի այս ինչ կամ այն ինչ բանաստեղծին մէկ տաղին կամ տողին։

Դուրեան իւր զուտ հայերէն գրուածներովը, մեծ բանաստեղծ մ'է եղած եւ Մողորակ, շատ իրաւամբ ըսած էր անոր համար մեծ քան զՊէշիկթաշլեան, եւ Եղիա իւր հատընտիր ընթերցուածքին մէջ, ամենէն զգայուն բանաստեղծը կանուանէ զԴուրեան։

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

Մահաշշուկ մտածումն՝ հեռուն գոռացող ամպերու խուլ որոտման նման կու գար, կը խռովէր զինքը, չարագուշակ ախտն ահարկու իւր ցանցերը կը պատրաստէր հիւսել անոր համար, որ շուրթեր «Դեռ չէին այրած ջերմ համբոյրով մը, որ ճակատ դալկահար պիտի հանգչեցնէր, այնքան վաղ, ցուրտ բարձին վրայ։»

1869ին սկիզբները կզգայ այդ հիւանդութեան ճանկերը, ինչպէս կ'երեւի նոյն տարւոյ Դեկտ. 20 թուականաւ նամակէն. «Չեմ ցաւիր վիճակիս խեղճութեանը վրայ, որչափ սաղ. ոչինչ փոյթ է։»

Խորշ մը կար, որ զիս չէր ծայրեր.
Այն յուռ փոսն էր գերեզմանին.

Իւր ամէն ակնարկներ կը փոխանակուէին պատրանքով մը, մինչդեռ ինքն հետզհետէ կը վառէր ու կը հատնէր մեղրամոմի մը նման, վառուած՝ պաշտելի սուրբի մը պատկերին առաջ, որու եզերքէն ջերմութիւնն առու մը բանալով կը վազցնէր լպրծուն ճարպը։ Սիրոյ բոցն, որ կարծարծէր Դուրեանի մէջ, այնքան անհամեմատ էր որ եթէ իւր ըմպակին գոգն ալ թափէին «բոյլքն լուսոյ երկնքին, նմանիլ չ'էր կրնար նա հոգւոյն՝ որ էր բոց անհուն։» Այդ բոցը, ա՛հ, այդ փաղաղիչ հուրը կը հրդեհէ ներսը, կ'աւերէ, կը կործանէ այդ սիրուն մարմինը մինչդեռ ինքն 'ի զուր կը հառաչէ 1869 ին. «Հառաչելով ուշ պիտի ըլլամ ոսկր ու դի։» Ո՛չ, շատ շուտ մորթը կը կցի ոսկորներուն, ցուրտ կըմախք մը կը դառնայ այն կայտառ մարմինը. այն կուարթ դէմքը կը լինի մելամաղձիկ։

Իւր հիւանդութեան մէջ գրիչը կարծես կը փարատէր իւր ցաւերն ու տխուր մտածումները։

Եւ ինք՝ Պետրոս արդարեւ այդ գրչին հեղուկին ծայրը, հառաչանաց տակ, վէրքին խոռոչին մէջ, հոգւոյն տառապանաց խորը կը գինովնար եւ իւր ամենէն գեղեցիկ տողերը կը գրէր, որպիսի էին տաղերն ու նամակներն եւ ոչինչ նուազ իւր թատերգութիւններէն ոմանք, զորս գրած էր, թէպէտ կարօտութենէն բռնադատեալ, իւր կեանքի այլեւայլ երեւոյթներէն, աղքատութենէն, սէրէն ներշնչուած։

Իւր հիւանդութեան սկիզբէն 1871ի վերջերը, անդադար կը յեղյեղէր իւր մահը, որու որ հանդիպէր, որու հետ որ խօսէր, եւ սակայն չէր սոսկար անոր, կը մխիթարէր զինքն ըսելով. «Օր մը չէ օր մը պիտի մեռնիմ, կանուխ կամ ուշ միեւնոյն բանն է։»

Եւ այս սեւ օրն ինքն եւս կը գուշակէ ստէպ իւր տաղերուն, մտերմական խօսակցութեան եւ նամակներուն մէջ։ 1871*ին եւս առ Ճանփէսճեան գրած Յիշատակին մէջ կ'ըսէ. «Երբ տխուր կոչնակը հնչէ, մտերմին մահը յիշէ։»*

1871 *Յուլիս* 5*ին հիւանդութիւնը փոքր ինչ կ'ամոքի, բայց բարուոքում չէ այն. հիւանդութիւնը երկար յոգնութենէ մը վերջ դադար առած է պահ մը, եւ նոյն տարւոյն Յուլին* 6 *եւ Օգոստոս* 13*ին «Մշտնջենաւոր վէրքը դարձեալ շունչ կ'առնէ կուրծքին տակ։ Դուրեան կզգայ զայդ եւ կ'աւաղէ իւր վիճակին վրայ եւ յանկարծ սիրտն յուզուելով տխուր բարկութեամբ մը իւր ախտին կապանքները խորտակել ուզելով կը գոչէ. «Ա՜հ, թողէք որ հոգեբուխ հառաչով մը զԱստուած դղրդեմ, անհունութեան մէջ եմ ընկեր։»*

Այլ եւս ախտը ժանտաժուտ իւր հսկայ քայլերովը դէպ ի յառաջ կը դիմէ, զորս իւր նախածագ ընթացից մէջ կասեցնելու համար ո՛չ մէկ կողմէ օգնութեան ձեռն կը կարկառեն։

Թող որ եւ ինքն ալ եւ ոչ ումեք կը բանար իւր վիշտը, իւր ցաւը, վախնալով որ խիթալի կը լինի. բայց երբ կը պայրանան ցաւերը եւ տխուր մտածումներ կը խռնին իւր մտաց շուրջը, սիրտը

կ'ուտի, կը յուզուի եւ այն ատեն է որ ցաւերու բեռէն թեթեւնալու համար, դուրս կը թափէ զայն եւ միայն իր բարեկամաց, իր արցունքն ալ ի միասին թափելով եւ գոչելով. «Ես պիտի մեռնիմ, կեանքէս յոյս չկայ։» Չի չէր կրնար ալ ծեւս պարփակել իր անձկացած ու մաշած սրտին մէջ, որ շատ նեղ կը գտնէր իւր ծով ցաւերուն։ 1871ին աշնան մէջ, օր մը Դուրեանի մայրը կը հարցնէ նմա. «Ի՞նչպէս ես Պետրոս, ի՞նչ ունիս։» Նա կը պատասխանէ։ «Հօս կրակ մը կայ.» յետոյ ձեռքը կուրծքին դնելով. անանկ կրակ մը որ չի մարիր ու չպիտի մարի մինչեւ որ հատցնէ զիս։»

Եւ օր մը վերջապէս կ'որոշէ երթալ 'ի Բերա, Տօք. Բեաթիլեանին, իրեն հետ առնելով բարեկամներէն Սարգիս Ցինձանձեանն, որ Տօքթէօրին կը ճանչցնէ զԴուրեան, եւ կը խօսի նորա բանաստեղծական տաղանդին վրայ, զի հէք Պետրոսը մինչեւ 1871 դեռ անծանօթ էր մեծահամբաւ Հայ բժիշկէ մ'իսկ, որ գրական մարդոց սիրահար էր, անձնուիրաբար զանոնք կը խնամէր իբր պարտաւորութիւն՝ միշտ բարձր պահելու համար անոնց դիրքը, զի կը հաւատար թէ իրաւունք մ'ունին անոնք մարդոց վրայ իրենց ծառայութեամբը։ Սարգիս Ցինձանձեան կը յաւելու թէ այդ երիտասարդը ընտիր մարդ մը պիտի ըլլայ։ Տօքթօրն, որ գուշակած էր վերահաս մահն անձողոպրելի, ուրախութեամբ կը հաւանի, եւ այնուհետեւ կը խնդրէ Դուրեանէն բարեբար բժիշկն որ իրեն գալու յոգնութիւնը չստանձնէ, ինքը կը խոստանայ սիրայօժար այցելել իրեն անձնուիրաբար։

Եւ արդարեւ Տօքթօրը իւր խոստումը կը կատարէ, եւ կը խնդրէ Տօք. Մանուկ Պէյ Աղասեանէ որ յայնժամ յԻւսկիւտար էր, որպէս զի շաբաթն երկու անգամ այցելէ անոր եւ տագնապեցուցիչ պարագաներուն մէջ միայն զինքը կոչէ։ Տօք. Մանուկ Պէյ կայցելէ Դուրեանին եւ ըստ հրահանգի նորա իւր դարմանները կը շարունակէ։ Նոյնպէս անձնուիրաբար կ՚այցելէ Տօք. Գալիլեան, Իտալացի բժիշկը, եւ այս՝ մինչեւ իւր վերջին վայրկեաններուն մէջ իսկ։

Մահուան գաղափարը կը հաստատուի իւր մտաց մէջ, թէպէտ առաջին օրէն գիտէր, եւ ինք աներկիւղ կը խոստովանէր 1871 Յուլիս 6 ի գրած նամակին մէջ։

Պատանեկութեան մէջ երբ դպրոցէն տուն կը վերադառնար, դուռնէն կը մտնէր զուարթ երգերով, թիթեռնիկի մը նման՝ որ կոստոստէր ծաղկէ ծաղիկ երգելով, տան թռչունն երգեցիկ, որ կը դայլայլէ քաղցր ու անուշիկ. այլ հի՛մա. հիմա պատանեկան զուարթ երգերուն յաջորդած էր տխուր երգ մը, զոր կը յեղյեղէր իւր ազգականաց ու բարեկամաց քով։ Տիկին Զապէլ Տօնէլեան ունեցած է այդ երգը։

Այդ երգին միայն մէկ քանի տողերը կրցած եմ ձեռք բերել, զոր լսած եմ իմ ընկերներէս Սիմէօն Լֆէնտիէ։ Ահաւասիկ այդ տողեր.

ՊԻՏԻ ՄԵՌՆԻՄ ԵՍ

Սիրելիս բոլոր խոյս տուին ինձ.
Պիտի մեռնիմ ես.

Ինչո՞ւ մռնչէք նանիք սեւագլխ.
Պիտի մեռնիմ ես։
Տխո՛ւր գերեզման, որչա՜փ ինձ մօտ ես.
Պիտի մեռնիմ ես։

Իսկ Յովհ. Ճանփէշճեան կ'ըսէ թէ ուրիշ երգ մ'ալ ունէր նա, որուն տխուր եղանակ մը յարմարցուցած էր եւ կերգէր 1871 *ին՝ ամէն անգամ որ զիս կամ ուրիշ բարեկամ մը կը տեսնէր։ Այդ երգին երկու տողն միայն կը յիշէ.*

« Ես մեռնիմ նէ, մի՛ գար, մի՛ լար իմ տապան,
Հողը, լեռը, սարը, ձորք զիս կողբան.

1871 *Յունիս ամսոյն արիւնը կ'սկսի հոսիլ բերնէն, հիւծումն զգալի կերպիւ կը յառաջանայ, եւ զինքը «Նոճեաց տղայ» եւ «գերզմանի որդեգիր» կանուանէ։*

1871 *Սեպտ.* 5 *ին «անհուն մնաք բարովի թելն կը զարնէ իւր ազգականին, Յովհ. Ճանփէշճեանի. յուսահատական է իւր վիճակը, ա՜հ, միշտ գուշակութիւն իւր մահուան։ Ինք այս վիճակին մէջ թէեւ «հանդարտ, բայց քիչ մը տխուր, կը թաղուի իւր սրտին մէջ ամեն մարդկային տենչ, մոխիր կը դառնան իր ամեն յոյսեր, կը կորուսանէ իմացական հրահրումը, իբր մեքենայ կ'ապրի։»*

Մահուանէն չորս ամիս առաջ, 1871 *Հոկտ.* 11 *ին կը գրէ. «Ես ա՛լ առջինը չեմ. (թող այս խօսքը զքեզ չտխրեցնէ) իմ հոգիս յառած է դալկահար ու անհուն աշխարհի մը, զոր երկինք կը*

կոչեն. . . ինչպէս որ ես Վարդանի. դուն ալ իմ ցուրտ ու անթարթ աչերս պիտի փակես . . . մի՛ տխրիր, բարեկամ... ես տխուր-զուարթ մ՚եմ։»

Դուրեան թէպէտ հիւանդ, բայց կը յամառի, չուզեր անկողին մտնել. սակայն վերջապէս կը հնազանդի պէտքին, ճիւաղ ախտը կզգետնէ զայն եւ կը տարածէ անկողնոյն մէջ, գլուխը. որ միշտ վեր բռնել կուզէր, կը դամէ բարձին. մահուանէն երկու ամիս առաջ, այո՛, հազիւ երկու ամիս անկողին կը պառկի։ Իսկ անկէ առաջ նստուկ հիւանդ էր. երբեմն՝ թէպէտ անկարող, իւր սիրելի ընկերները տեսնելու կ՚երթար, որ իրմէ կը փախչէին, երբեմն բազմոցին վրայ պատուհանին առաջ կը նստէր, յետոյ կելնէր կը պտտէր սենեկին մէջ, ապա կանցնէր իւր սնտուկին քով եւ գրիչը ձեռք կ՚առնուր, կը գրէր նամակ մը կամ քերթուած մը, ապա նորէն կը նստէր։ Այնքան բուռն տենչ մը ունէր գրելու իւր բարեկամաց որ երէց եղբայրը շատ անգամ զինքն այդ մխիթարութենէն զրկելու հարկին մէջ կը գտնուէր անոր տագնապագին օրերուն մէջ, վախնալով որ չըլլայ թէ պատասխանելու յոգնութիւնը ծանրանայ եւ աւելի վատթարանայ վիճակը։

Այս հիւանդութեան կը գրէր շատ սիրած բարեկամներուն, բայց այդ նամակներէն շատը կորսուած են այժմ։

1871 Նոյ. 23 ամսաթիւ նամակին մէջ ուղղեալ Տիգրանի, կը գրէ. «Եթէ ցաւ մ՚ունիմ, այն է թէ քեզ վերջին անգամ չպիտի կարենամ տեսնել, քանզի յանկողնի եմ, ալ դուրս ելնելու կարողու-

թիւն չմնաց վրաս սանդուխէն վար իջնելու համար. յենարանին կը կրթնիմ. . ափսոս, շատ հեռու կ'երեւի ինծի փթթնազարդ գարունը, ձմրան ձիւներն իմ սիրած վայրերուս հետ զիս պատանեութեան կսպառնան։ Եթէ քու գալուստդ գարնան մնայ, շատ կը սոսկամ որ ո՛չ քեզ եւ ո՛չ ալ հետեւաբար գարնան փթթումը պիտի տեսնեմ։» Եւ արդարեւ Տիգրան չկրնար տեսնել վերջին անգամ զինքը, զի օտար երկիր կը գտնուէր եւ միայն Թաղման երեկոյին հասած էր յԻւսկիւտար։

Այդ նամակը կը կնքէ «մնաք բարեաւ» ով մը եւ փակագծի մէջ կը յաւելու «չըլլայ յաւէրժական». կաւարտէ նամակը պիտի ստորագրէ, յանկարծ դեռ ապրելու եւ զոյն տեսնելու տենչը կունենայ, դարձեալ փակագիծ մը, ուր կը կարդամք (գթա՛, ո՛վ Աստուած.) եւ կ'ստորագրէ։

Տան մէջ արգելական մ'է ալ եւս, դուրս չկրնար ելնել արփին կը հոսի, հազը կը սաստկանայ այնպէս որ շունչ իսկ չկրնար առնել, կը ջանայ դարման մը գտնել. կը տեսնէ թէ բժիշկները չեն կրցած բան մը ընել իւր ախտին եւ ինք միայն կը կարծէ բուժել այդ հազը, ուստի տասանոց մը կու տայ Միհրանին, որպէս զի երթայ Եկօպէք շէֆէրի առնէ որ հազը դադրի, եւ անհամբեր կ'սպասէ եղբօրը վերադարձին, պատուհանին առջեւ կեցած։

1871 ին Դեկտեմբերի մէջ երբ կը մօտենայ 1872 ի կաղանդը, կ'ըսէր իւր ծնողաց. «Այս տարի աղուոր կաղանդ մը ընենք։» Խեղճը գիտէր թէ այն կաղանդէն վերջը այլ եւս ուրիշ կաղանդ մ'ալ չպիտի կարենար վայելել, եւ ճիշդ եղաւ այս գու-

շակութիւնն ալ։ Կաղանդին մօտ օրերը, Պետրոս իւր այս վիճակին մէջ կ'ուզէ շարժում մ'ընել, իւր կլթոտ ոտունքները կը կանգնեցնէ եւ գաւազանի վրայ կրթնած վար կ'իջնէ, միւս ձեռքովը բարամբունքը բռնելով կերթայ վարի սենեկին բազմոցին անկիւնը կը նստի, եւ նայուածք մը կը ձգէ ամենուն վրայ, որ կը սիրեն զինքն ու կ'արգահատին իր վիճակին վրայ, եւ թէ քիչ ատենէն չպիտի տեսնեն զնա այլ եւս, եւ ոչ ալ ինք անոնց մէջ պիտի լինի։

1871 Դեկտ. 10 ին Ս. Լ. ի կը գրէ. «Կուրծիս տակ հրաբուխ կայ, կրակներ կ'եռան եւ կայրեն զիս, այս կրակը երկնքի կրակի նման է, որ չի մարիր եւ չպիտի մարի մինչեւ որ սպառէ ամեն ինչ։»

«Ալ մարը մտնելու վրայ եղող ճառագայթ մ'եմ, մարում մ'եմ, քայքայում մ'եմ. գիտեմ այս տողերն վերջինն են եւ վերջինը պիտի լինին, բանաստեղծ չեմ. բայց բանաստեղծութիւնը կը սիրեմ։»

«Աշխարհի մէջ ապրեցայ եւ երգելը սիրեցի. ով որ երգ չունի կամ երգել չգիտէր՝ գեղեցիկին ու սիրունին իտէականը չօշափելու քաղցրութիւնը չ'ունի։ Մարդուն նշանաբանը երգն է, բնութիւնը ամբողջ երգ մ'է, ես ալ կ'ըսեմ. «Երիտասարդ ըլլալ՝ երգել, ծեր ըլլալ եւ աղօթել։»

Եւ իւր մահուան օրերուն մօտ լրագրական յէճերը կ'ուզէ թաղել, ու կ'ըսէ. «Անշուշտ պիտի մոռցուին։»

Իւր մաղթանքները ու յարգանաց վերջին

ողջոյնք կուղղէ բարեկամ նորապսակ ամոլի մը նոյն նամակին մէջ. եւ ապա կը յաւելու. «Ախմո՛ս, այո՛, ա՛հ, իմ սկիզբս, վախ ինձ, իմ վախճանս եղաւ։ Երջանիկ էք եւ երջանիկ պիտի ըլլաք եւ երբ երկինքն ալ երթամ, Աստուծոյ հրեշտակաց առջեւ Ձեր երջանկութիւնը պիտի խնդրեմ, վայելեցէք. Ձեզ բարեւ։»

1869 Թուականին երբ Լութֆեան հիւանդութենէ բռնուած Եգիպտոս կերթար դարմանուելու, Պետրոս կը գրէր առ Ադամեան։

«Երբէք պէտք չէ յուսահատիլ մեր ազնիւ բարեկամին կացութեանը վրայ, որու վրայ երեւցածը ոկ բնութեան մէկ ժամանակական ներգործութիւնն է, ասի իրենց մէջ մէկ անվնաս օդերեւոյթն է։ Շատ մեծ յոյս ունիմք որ քաջառողջ կը վերադառնայ։»

Այս մխիթարութիւնն ինքն ալ կընդունէր տարի մը վերջն եւ սակայն չէր վտարեր տխուր մահուան մտածումը։

Իսք այս հիւանդագին վիճակին մէջ երբ Վարդան կը մեռնի 1871 Մայիս 23 ին. ինք նորա դամբանականը կը կարդայ, զորմէ խօսեցանք կանխաւ։

Հնգց Տօք. Քեաթիպեան երբ Պետրոսն դարմանելէ կը դառնար, Տ. Խորէն Աւագ քահանայ Փէհլիվանեան կը հանդիպի անոր եւ Պետրոսի վիճակին վրայ տեղեկութիւն կը հարցնէ։ Քեաթիպեան կը պատասխանէ. «Պիտի մեռնի խեղճ տղայն։»

Եւ արդարեւ օր ըստ օրէ գերեզմանին կը մօտենայ, եւ որքան կը հիւծի, կը կերպարանա-

փոխի մարմինը, իր նկարագիրը կ'այլայլի, հեզ ու երկչոտ, հլու ու համբերող պատանին՝ նեղ սիրտ, խեռ, անհամբոյր կը դառնայ եւ ինչ որ պատուիրեն նմա, հակառակը կ'ուզէ գործել.

Օր մը մայրը կ'աղաչէ արտասուալից որ դուրս չ'ելնէ, բայց Պետրոս միտքը դրած է, յանկարծ մը եղած, մայրը կ'ուզէ կասեցնել զինքն բռնելով. «Պիտի մեռիս, զաւակս։» Պետրոս կը պատասխանէ, կեանքէն դժգոհ զաւկի մը պէս, «Հոգ չէ, թող մեռնիմ...։» Ինչպէս իւր ամբողջ տաղերն նոյնպէս եւ այս վսեմ էր։ Իւր որդւոյն նկատմամբ Որատիոսի առ Յուլիա ուղղած «Թող մեռնէր» ին նման վսեմ ու խորախորհուրդ։

Իւր հիւանդութեան մէջ, երբ օր մը չափիկին օձիկը կ'ուզէ դնել, թել մը դարձած վտիտ պարանոցին շուրջը կը տատանի այն, ալ իրեն վզին չ'էր յարմարեր. զի չ'էր կրնար գրկել նորա պարանոցը նիհար. ուստի Դուրեան դառնութեամբ եւ վշտով զայն 'ի բաց կը նետէ անկողնոյն վրայ, եւ անմիջապէս սիրտը կը փղձկի, իւր կեանքին տառապանաց մէջ միտքն ու հոգին կը ծփայ ու կ'արտասուէ. «Ես ասա՜նկ պիտի ըլլայի...։»

Յետոյ յոգնած կիյնայ բազմոցին մէկ անկիւնը դահկական ու գունաթափ վարագոյրին ետին, եւ ճակատն ամփոփած ափին մէջ կը հեծեծէ։

Պետրոսի մահուանէն 40 օր առաջ Իւսկիւտարու Վէզնէ-Ճ-Յոլէն. Ուստի Քահանայն կոչել կուտայ Պետրոս իւր տունը հաղորդուելու համար, զի Պետրոս ըսած էր. «Լութֆեան չմասնակցեցաւ, ես պիտի մասնակցիմ։» Որովհետեւ Վարդան, չեմք

գիտեր հիւանդութեան եւ մերձենալ մահուան ազդե-ցութեան տակ՝ նիւթապաշտական գաղափարներ ունեցած լինելո՞ւն թէ ուրիշ կանխահաս վարդա-պետութեան մը աշակերտ լինելուն համար չէր ուզած Ս. Հաղորդութիւն առնել։ Երբ քահանայն կուգայ, նախ Պետրոս կ'աղաչէ անոր որ խոստո-վանեցնէ զինքը։

Թէպէտ չենք կրնար գիտնալ թէ ինչ խօսած է Պետրոս այդ խոստովանութեան մէջ. բայց սա գի-տեմք թէ Տ. Յովհաննէս քահանայն Եղիշէ Ծ. Վ. Դուրեանի ըսած է թէ հրաշալի խոստովանութիւն մը լսած ի բերանոյ Պետրոսի եւ ինք մտիկ ըրեր է եւ թէ արձակում շնորհած։

Եւ խեղճ Քահանայն թէեւ իւր երիտասարդու-թեան ժամանակին ուսեալներէն, բայց ինչ կրնար հասկնալ Պետրոսի ոճէն, միայն անշուշտ ապշած եւ սքանչացած մտիկ ըրած էր, եւ եթէ կարենար իսկ իւր պաշտօնի սեղմումէն դուրս ելնել ոչ ինչ պիտի կարենար պատմել այն արցունքոտ ու հա-ւատքի բառերէն, զորս Պետրոս մրմնջած էր անոր ականջին 'ի վար։ Եւ խոստովանութիւնը, ճշմարտը խօսելով, ասկէ լաւագոյն չլինէր Բայց ինչ ըսած էր քահանային. կրնանք մակաբերել զայն կամ մերձեցնել իւր այն խոստովանութենէն, զոր գրած էր բարեկամներէն միոյն, յորմէ կը քաղեմք հե-տեւեալը. «Ամեն ինչ անկեղծութեամբ պիտի ըսեմ (պիտի խոստովանիմ), զի ալ խղճէս կախում եւ նպատակ չունիմ։»

«Ահա ես իջնելու մօտ եմ այն սեւ յատակ անդունդին մէջ, որոյ անունը գերեզման կ'ըսեն

...մահուան սպանդ մ՚եմ, կերթամ առաջի կըտ-րըչի, կը հաւատամ Աստուծոյ, կը հաւատամ այն հանդերձեալ ապառնիին. ով որ կը հաւատայ, երջանիկ է։»

«Աշխարհիս մէջ միայն անհաւատն ապերջանիկ, յուսահատ եւ թշուառ է, թերեւս բարեկամք զիս միստիքական կամ այլաբանական գտնեն տողերուս մէջ, արդէն ես ալ այլաբանութիւն մ՚եմ, խոր-հուրդ մ՚եմ։»

«Գիտեմ քիչ ատենէն պիտի մեռնիմ, արցունքի տեղ դագաղիս վրայ երկու խօսք, հառաչանքի տեղ երկու չունչ աղօթք հոգւոյս համար, եւ վշտի տեղ երկու փունջ ծաղիկ գերեզմանիս վրայ, ես ալ մեռած պիտի չ՚ըլլամ, միշտ դալար ու կենդանի պիտի մնամ։»

Իր խոստովանութենէն վերջը կ՚ընդունի նաեւ Ս. Խորհուրդն Հաղորդութեան, կատարեալ ջերմեռանդութեամբ, ձեռքերը բազկատարած, կարծես դէմ յանդիման նկատելով խաչեալ Յիսուսը, որ իր մարմինը ու արիւնը կու տայ իր իսկ ձեռօքն իր դողդոջ շրթանց։

Կը պատրաստէ նաեւ իր կտակը նամակի մը, տաղի մը եւ խօսակցութեանց մէջ, ուր պաշտօնական ոչ մէկ հանգամանք կայ. իր մեզ կտակածները են իր գործերը, կտակատարք իր հրատարակիչները. վաւերացումը կու գայ բուն իսկ իրմէ իր ստորագրութեամբը։ Կը խնդրէ որ «Մի քանի պատառ թղթերու վրայ գրուած արցունքոտ տողերն իր բարեկամք տպեն։»

Իր հիւանդագին ու վերջին օրերուն մէջ պահ

մը իւր զգայականութիւն կը խանգարի, հոգին կը ցնցի, ամբողջ ջիղերը ու սրտին թելերը կը թրթռան եւ կը դողայ.

«Այլ այն Աստուծոյն, ճանբերու արմատ,
Ցանելուն զէնքերն ու զարդերն հրաս . . .
Այլ ո՜հ, ինչ կըսեմ, ճանբահարէ զիս,
Աստուած, խոկն հսկայ փշրէ հիւլէիս:

Սակայն անմիջապէս կ'սթափի, այն մեղաց փոսէն, ուր թաւալած էր, կը ջանայ դուրս ելնել ու կը մեղադրէ զինքն որ

«Որ ժըպրհի ձգտիլ, սուզիլ խորն երկնի,
Ելնել աստղերու սանդուխն անալի:» (1)

Կզգայ թէ ինք իրաւունք չունի քննել Անոր գաղտնիքը, Անոր գործերը քննադատել. Անոր, որ անըմբռնելի է մարդոց հասողութենէն, Անոր, որ անհունապէս վեր, բարձր է մարդ էակէն, ինչպէս անսահման Ովկէան մը՝ ծովափին աւազներուն վրայ նետուող, փալփլող, թաւալող ջրոյ կաթիլ մը քով:

Թէպէտ հիւանդ, բայց տակաւին կը մտածէ գեղեցիկ սեռին արհամարհանաց վրայ, եւ կուզէ մխիթարութիւն մը գտնել իւր սրդ. կսկիծը փարատելու համար, ու կըսէ. «Եթէ ճակտիս վրայ վարդ ունենայի, կիները զիս պիտի սիրէին. *ա՜հ, աւելի լաւ է որ դալուկն ունիմ եւ բանաստեղծները զիս կը սիրեն*

Մահուանէն շաբաթ մ'առաջ ծանօթ յուշարարը

(1) Փոխանակ ըսելու առանց ալեաց, որ ալիք չունի:

կայցելէ հիւանդին․ Դուրեան թէպէտ վշտացեալ էր անոր համար, բայց աւետարանական հեզութեամբ ներած էր ամենուն ալ։ Ցուշարարը կը մօտենայ անկողնոյն եւ օրհասականին ցաւերը մեղմելու համար կը քաջալերէ զինքն եւ յոյս կուտայ նմա ապրելու։ Այս մխիթարութիւնն ստուերի մը պէս կանցնի վրայէն, այնպէս որ ինքը չզգար, զի ալ բոլորովին իւր դիմացը կը նկատէր մահը, չէր մտածէր անոր կատարածին վրայ, այլ կը խորհէր թէ ինչ պիտի ըլլայ մահուանէն վերջը; կը փափնար թէ գուցէ մոռցուէր եւ մթութեան մէջ թաղուէր իւր յիշատակն ալ իւր ամպոտ կեանքին պէս, որ երբէք ժպտած չէր իրեն։

Պետրոս Ցուշարարին յայտնելէ յետոյ իւր անյուսութիւնը՝ դառնութեամբ մը կը յաւելու. «Իմ յարդս չճանչցան, բայց պիտի փնտռեն զիս։ Ա՜խ, գոնէ գրածներս տպեցէք, չմոռցուիմ։»

Խեղճը իւր մանկութեան օրերէն մինչեւ հիմա ջերմագին փայփայանքի ու սիրալիր գուրգուրանքի մթնոլորտին մէջ չէր կարողացած ապրիլ, զի որքան որ մօրը մէկ ձայնը սէր ու ժպիտ կը փթթեցնէր իւր անմեղունակ դէմքին վրայ այնքան իւր հօր մէկ բառը կը կսկծեցնէր անոր սիրտը, եւ նորա դաժան նայուածքը կ'ահաբեկէր զնա, վայելած չէր նա հարուստի մը պատուասիրութիւնը, ոչ ալ պերճ ցայգահանդէս մը կամ մեծարանաց խնջոյք մը, ուր մոռնար գուցէ իւր տխրանուագ կեանքը, այլ միշտ դուրսէն պատուհանաց ետեւէն դիտած էր ճոխազարդ սենեակներ, ուր երջանկութիւնն ոսկի թեւերու վրայ

կը թաքչէր, խորախճանաց ջահերու փայլփլումները լուսաւորող ապակիներուն ետեւէն դիտած էր, առանց ժպիտ մ'ունենալու այդ խնճոյից մէջ։ Ինքն իր խարխլուլ տնակին մէջ կը դողար ցուրտէն։

1871ին կունենայ այն բուռն եւ յուզիչ բաղձանքները իր մահուան համար, ինչ որ ունեցաւ ուրիշ բանաստեղծ մը իր մահուանէն 22 օր առաջ, որ կը գրէր առ բարեկամ մը. «Ես յոգնած, դադ-րած, զզուած եմ յամենայնէ, այս աշխարհէն ու կեանքէն, այս փորձանք կեանքէն։ Ես այնպէս յուսացի որ այս հիւանդութիւնը պիտի ազատէ զիս. դեռ այնպէս կը յուսամ միայն թէ այլ եւս չչարչարուիմ։»

Իսկ Պետրոս կը գրէ 1871ին. «Ձեզ յի-շեցուցած եմ արդէն որ ես վսեմին առջեւ կը պապանձիմ. պատասխանելու համար բաւական կը համարիմ, երբ արտօսր մը աչքիս ետեւը կայ-րի եւ շունչ մը շրթերուս մէջ կը բեկբեկի. մա-նաւանդ հիմա՝ որ հոգւոյս կենսաբոյր ծաղիկը թօշնած է, եւ նորա տեղ վէրք մը կը մնայ ներսս, երեւակայութեանս մէջ ցուրտ մշուշ մը կայ թանձրացած. վայր ինկան գլխուս լոյսերը, սեւ ամպերը ծանրացած են։»

«Հիւանդութիւն եւ անբուժութիւն. գերեզմա-նի այդ երկու ստինքը կը ծծեմ, յուսահատութիւն, գերեզմանի այն սեւ կաթը կը խմեմ. . . ինձ համար չկայ յոյս, անդունդի մէջ շիւղի մը պլլուած եմ։»

«Ա՛հ, այնչափ մթագնած է երեւակայութիւնս, ա՜հ, ո՞ւր էք, կրակք իմ, մարեցա՞ք, մարեցա՞ք...

եւ ալ չպիտի վերադառնամք. ձեր վրայէն ալ անցաւ այն շունչը, որ երկնքի լոյսերը կրնայ մարել... դեռ կուզեմ գրել, բայց կը տեսնեմ որ անչափ ուժաթափ են այս խօսքերը, որքան գունաթափ է զայն ներշնչող հոգին։»

«Ես արդէն ըսած եմ թէ բնաւ մահուանէ վախ չունիմ, վասն զի տքնեցայ ինքզինքս զզուեցնել աշխարհէս։»

ՇԱԲԱԹ ՄԱՀՈՒԱՆ

ԽՈՍՏՈ՛ՎԱՆԱՆՔ, ՕՐՀԱՍ, ՄԱՀ

Գուցէ կը կասկածէին ոմանք թէ Պետրոս թերեհաւատ մ՚էր, պատճառելով թէ Աւագ Ուրբաթ օր մը պանիր հաց կերած էր, եւ շաբաթական պահքերն լուծած։ Նոյնպէս Վարդան Լութֆեանը (որոյ հաւատքին վրայ խօսեցանք քիչ մ՚առաջ) նորա սիրելի ընկերն եւ ամենօրեայ մտերիմն եղած լինելուն կը հետեւցնէին թէ Պետրոս ալ անոր նման նիւթապաշտ մ՚էր ։

Իւսկիւտարու Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Տէր Խորէն Քահանայ Փեհլիվանեան, որ երկու անգամ այցելութիւն տուած էր անոր հիւանդութեան միջոցին, եւ մխիթարած ու քաջալերած էր զինքն իւր անյուսութեան մէջ, մահուանէն եօթը օր առաջ դարձեալ կայցելէ նմա։

Բայց այս անգամ կուզէ շօշափել Պետրոսի դաւանանքը։ Դուրեան կարհամարհէր նախապաշարումները։ Տ. Խորէն կը ջանայ առաջին անգամ իմանալ նորա կարծիքը ժողովրդեան նախապաշարման համար, եւ իմանալ թէ իրա՞ւ էր որ Դուրեան կը կռուէր նախապաշարմանց դէմ, որ ծանր կուգար ժողովրդեան, եւ ասոր համար պատճառներ կը փնտռէր անհաւատ կոչելու զինքը։ Տէր Խորէն խոստովանութեան պարագայէն օգտուելով

խօսակցութիւն մը կունենայ անոր հետ եւ կըսէ․ «Քիչ մ՚ալ առտնին աւանդական դարմանները տարուին իւր վրայ, գուցէ՜ մեռելկոխ եղած ըլլայ։»

Պետրոս․— Տէր հայր, տգիտութիւնը բոլորովին եղծած է Քրիստոսի քարոզած կրօնքին վեհութիւնը, սրբութիւնը․ ճշմարիտ քրիստոնեայ այն է, որ աւելորդապաշտութիւններ չմտցուներ Անոր կրօնքին մէջ։ Այժմ Հայը Քրիստոսը կը թողու եւ սնապաշտութեան կը հետեւի․ ա՞յս է միթէ քրիստոնէութիւնը։ Թող Անոր կամքն ըլլայ։ Նա եթէ չ՚ուզեր բժշկել իմ մարմնոյ ախտը․ պիտի պահպանէ հոգիս, որ մօտ է երկինք թռչելու, զի իմ միտքս երբէք չարիք խորհած չէ՛․ եւ ձեռքերս անարատ են ո՛ եւ է վնասակարութենէ․ միայն սիրտս սիրած է գեղեցիկը․ եւ այս սէրը միշտ սուրբ մնացած․ սիրած եմ ծնելավայրս, սիրած եմ ծնողքս, Եկեղեցիս, ազգականներս, բարեկամներս, ներած եմ թշնամիներուս աւետարանական հեզութեամբ։

Տ․ Խորէն․— Շատ իրաւամբ խօսեցար․ աւելորդապաշտութիւնը ճշմարիտ Քրիստոնէութիւն չէ․ եւ տակաւ զմեզ կը տանի տգիտութեան խորը․ իսկ քու կեանքդ արդարեւ առաքինի մարդու մը կեանքն եղած է։

Պետրոս․— Սակայն ի՞նչպէս․ ե՞րբ պիտի ըլլայ որ մենք ալ այդ մոլորութենէն զերծանինք․ մեր ընտանիքնե՞րը պիտի ընեն այդ փոփոխումները։

Տ․ Խորէն․— Մեր ընտանիքներն մեծաւ մասամբ նախապաշարմանց անդունդին մէջ ընկղմած են, անոնք աւելի պիտի քաջալերեն զայն, լրագ-

րութիւնը․ մենք պիտի աշխատինք Նոր սերնդեան մտքէն անոր որոմները խլել, եւ յայնժամ պիտի տեսնենք թէ բոլորովին կերպարանափոխ եղած ենք։

Պետրոս․— Ե՞ս ալ, ա՛հ, ինծի համար չէ այդ․ կենացս արեւն իր մարը մտնելու վրայ է, որդը կրծեց, սպառեց թոքերս, ա՛լ գերեզմանի հակած եմ ես, գերեզմանի որդեգիրը պիտի լինիմ քիչ ատենէն, եւ դուք անշուշտ պիտի աղօթէք իմ հոգւոյս համար․ այո՛, դուք աշխատեցէք եւ փրկեցէք զմեզ այդ մոլորութենէն։

Տ․ Խորէն․— Ի՞նչ կ'ըսէք· չէ՞ք հաւատար թէ Աստուած ամեն բանի կարող է, եւ թէ ինչո՞ւ այդքան կը յուսահատիս, երեւակայութիւնդ է որ խօսիլ կ'ուտայ քեզ այդպէս, դու՛ դեռ շատ տարիներ կրնաս ապրիլ եւ ծառայել ազգին։

Պետրոս հառաչ մը կարձակէ, եւ խօսելէն ու նստելէն յոգնած գլուխը կը ձգէ բարձին վրայ, եւ քիչ մը հանգիստ կ'առնու․ պահ մը խոր լռութիւն կը տիրէ երկուքին մէջ, յանկարծ հեղձամղձուկ ձայնով՝ գերեզմանի եւ կեանքի երկու եզերաց վրայ թրթռացող մարած ձայնով մը կ'ըսէ․ «Աստուծոյ քահանայն տարբեր կերպով չկրնար խօսիլ յուսահատ մահամերձի մը անկողնոյն քով։»

Պետրոս բարեպաշտական զգացումէն մղուած կը խնդրէ ապա Տ․ Խորէն հօրմէն որ Ս․ Աւետարան կարդայ իւր վրայ եւ խաչահանգիստ ընէ, «Ճշմարիտ հաւատացեալ մը իր հոգւոյն եւ մարմնոյն բժշկութիւնը անոր մէջ կը գտնէ․» կ'ըսէ։

Տ․ Խորէն հայրն՝ որ պատրաստուած եկած էր,

անմիջապէս սիրայօժար կը կատարէ Պետրոսի խընդիրքը, յորմէ յետոյ Պետրոս կը յաւելու. «Այո՛, զուարթութիւն մը, մխիթարութիւն մը եկած է ներսս, որուն նմանը երբէք զգացած չէի ամենէն սրտակից, ամենէն պերճախօս շրթունքներէ իսկ. Աւետարանը ամենէն մեծ մխիթարութիւնն է։»

Տ. Խորէն.— Դեռ կրնա՞մ ուրիշ պարտաւորութիւն մ'ալ կատարել, ըսել կուզեմ, կուզե՞ս որ Ս. Հաղորդութիւն ալ տամ։

Պետրոս.— Տէր հայր, շատ սիրով, բայց այժմ անկարելի է, որովհետեւ ծոմ պահած չ'եմ. վաղը առաւօտ այդ Ս. Խորհրդոյն կ'արժանանամ. բաւական է որ այժմ խոստովանութիւնս ընեմ։

Տ. Խորէն հայրը կը խոստովանեցնէ զայն, եւ կառաջարկէ նմա հաղորդուիլ, ըսելով թէ հիւանդաց համար ներելի է ծոմը լուծած ատենն իսկ հաղորդուիլ։

Պետրոս.—Ո՛չ, Տէր հայր, ես վախնալու բան չունիմ. նախ՝ որ այնչափ մեղապարտ չեմ, եւ թէ դեռ քառասուն օր չկայ հաղորդուիլս Տ. Յովհաննէս քահանայէն, աճապարելու պէտք չկայ, կ'ուզեմ հաղորդուիլ այնպէս, ինչպէս կը հաղորդուի քաջառողջ մը. ես դեռ շաբաթ մ'ալ կրնամ ապրիլ։

Եւ արդարեւ ճիշդ շաբաթ մը կապրի անկէ վերջը։

Տ. Խորէն հայրը գովելով նորա ջերմեռանդութիւնը կը համակերպի, եւ հետեւեալ առաւօտուն 1872 Յունվր. 15 ին, մահուանէն վեց օր առաջ, վերջին թօշակը կուտայ նմա։

Խոստովանութենէն յետոյ սրտայոյզ է նաեւ

իւր Տրտունջքը, ուր կը թափէ սրտին ամենէն զօրաւոր չեչտերը, դառնութիւնները, ցաւերը, հաւատքը, իւր կեանքին պատկերը, ուր գլխաւոր տեղ մը բռնած է Սէրը, կ՚աւաղէ այդ ոէրը « Զոր 'ի զո՜ւր գրեցին լուսերը, եւ զոր ի զո՜ւր ուսոյց բուլբուլը սիրել. » հոն կը յիշէ նաեւ այն ծաղրը, զոր կրեց ամենէն, լուսերէն ու կոյսերէն, եւ կը վերջացնէ մխիթարելով զինքը.

Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհ ալ արդէն.

Մայրն անվրէպ կը տեսնէր որդւոյն մահը: Պետրոս սեւ մրափ մը կառնէր, մեռելատիպ կերպարանքն ահ ու արցունք կը խլէր մօրմէն. Նա որ կեանքին մէջ չէր արտասուած երբէք, առաջին անգամ անոր անկողնոյն քով կը խոնարհի, կը համբուրէ. թոշնած զոյգ մը վարդեր կայրին այտերուն վրայ, եւ արցունքի խոշոր վոյգ մը կաթիլներ կը սահին, «Ճշմարիտ գորովի մարգարիտներ լոյծ ու կեղծ»: Պետրոս կը զգայ այդ տաք ու սիրաջերմ արտասուքն ցաւոց, կը լսէ մօր հեծեծմունքը... պահ մը «աչքերը կը բանայ» եւ ահա մայրը խոյս կուտայ սենեկէն՝ չցուցնելու համար անոր իւր կարմրած աչքերը. այլ ի զո՜ւր: Պետրոսի աչքերը կը տեսնեն արտօսրը իւր մօր, այո՛, առաջին անգամ կը տեսնեն զայն, եւ երկրորդ արտօսրն ալ պիտի տեսնէր հոգին իւր դագաղին համար:

Ի՜նչ անհուն սէր, ի՜նչ անհուն ցաւ որ մօր մը արտօսրը կը թօթափէր որդւոյն շանթերն դալկահար, իւր անէծքն յուսահատ, իւր բաղձանքներն վաղանցիկ, իւր երազներն ոսկեզօծ,

եւ կը մօտեցնէր Աստուծոյ. գերմարդկային Տիտանը կ՚ըլլար, եւ Աստուած մը, յաւիտենական ու անխմանալի Աստուածը կը կանգնէր Պետրոսի հոգւոյն մէջ, Աստուած մը կը բնակէր եւ հոն։

Պետրոսի փառաւորուելու ժամն հասած էր. խոր, շատ խորունկ հառաչանքով մը, է՛հ... իւր մնաք բարովն կ՚ըսէ իւր Աստուծոյն եւ Արեւին, որ իւր հոգւոյն վրայ կը պլպլան, որոց պիտի հասնէր անհուն միջոց մը կտրելով քիչ առենէն լոյսի մը պէս. որ կը թռչի երկնից ճակատն այրելու։

Մահուան շաբաթուն՝ երկուշաբթի օրը Տօք. Գալիլիա, Իտալացի բժիշկը կայցելէ, Տօք. Քեաթիպեան իւր վճիռը տուած՝ եւ դադրեցուցած էր իւր այցելութիւնը, եւ իրմէ առաջ Տօք. Մանուկ Պէյ Աղասեան։

Վերջինն էր այս այցելութիւն. բժիշկը դուրս կ՚ելնէ աւաղելով, եւ յայտնելով միանգամայն թէ չորս օրէն պիտի մեռնէր հէք Պետրոսը։

Պետրոսի անկողինը ձգուած էր փողոցին վրայ նայող սենեկին բազմոցին դիմաց, ուր ընկողմանած էր, գլխուն տակ բարձի դէզ մը, դալկութիւն մը մեռելական՝ մածուած անոր դէմքին վրայ, յուսահատութիւնն՝ իւր որսը յօշոտած տեսնելով, խուսափուկ հետք մը դեռ ցոյց կուտար, որ յայտնի կը նշմարուէր աչքերուն մէջ, գլուխը՝ մէկ կողմ ծռած՝ չէր կրնար վզին վրայ կանգուն բռնել, նման այն որթին, որուն ճիւղին վրայ ծանրացած ողկոյզը ծանրաբեռն՝ ի կախ կը մնայ հակամէտ յերկիր, աչքերը, աղու ու սեւ աչքերը

նուաղած ու խոռոչացած, դէմքը նիհար ու վտիտ, գերեզմանի մէջ թաղուած կմախք մ'է կարծես, այդ ոսկերք պարեխի նման դուրս ցցուած էին, յօնքերը սեւ ու երկար անեղծ կը մնային, որ նրբենի գծով մը կսկսէին եւ կը յանգէին թաւամազ ունգոսկեր վերի կողմը, եւ ճակտին կը նայէին։ Ակնկառոյց իւր հօրն աչքերուն կը դիտէր զայն, հայրն ալ նոյնպէս բազմոցին վրայ, կռնակը տուած բարձերէ ձեւացած անկիւնին, ոտքերը դէպի ետ քաշած, ընկողմանած էր, եւ ողորմագին նայուածքով մը կը դիտէր իր որդին, եւ զոր քիչ ատենէն պիտի դնէր ի ցուրտ հող։ Գրասէր Գետրոսն ալ բոլորովին մտիկ կընէ սրտին բաբախումներուն, անցեալին բոլոր դիպաց ծխորներուն որ կարծես դեռ ականջին կը հասնէին, մտիկ կ'ընէ ապագային մահու նուագին ու հեծեծմունքին, լացին ու եղերերգին, զորս կը գուշակէր, եւ կողբար. «Պիտի մեռնիմ ես»։

Հինգշաբթիէն ուրբաթ լուսնալու գիշերը, (Յունուար 20) իւր ծնողքը կը կոչէ անկողնոյն քով եւ կ'ըսէ նոցա. «Դուք ալ գիտէք թէ ալ պիտի մեռնիմ, բայց կուզեմ որ զիս երեք օր պահէք, երեք օրէն ետքը պիտի թաղուիմ. մի վախնաք, չեմ հոտիր, ոսկոր մը տերի մը մնացեր եմ. ներսս պարպուած է. կ'ուզեմ որ հանդէսով վերցնէք մեռելս. իրաւ, ես բան պիտի չիմանամ, բայց անանկ կուզեմ որ ըլլայ։ Մեռնելէս վերջը, իրաւ է որ զիս շատ պիտի կարօտնաք, բայց ես ձեր կարօտը երազներով կը լեցնեմ. ով որ զիս տեսնել ուզէ, թող միտքը դնէ որ երազին մէջ ինծի պի-

տի տեսնէ. իմ վրաս մի՛ լաք, ես երկինք պիտի երթամ:»

Իր՝ մեռնողին վրայ չլալու այս գաղափարը յայտնած է նաեւ Վարդան Լութֆեանի դամբանականին մէջ. «Բայց հիմա լա՞նք, մենք մեծ սխալ մը կը գործենք, զոր միշտ կը կրկնեմ. ծնող մարդուն վրայ լալու տեղ, մեռնող մարդուն վրայ կուլանք. նա վշտալից անդունդի մը մէջ կը ծնի, եւ երանութեան կատարը կը մեռնի:»

Այս խօսքերը՝ դառն հառաչանաց հետ կը փրթին սրտէն, եւ դուրս կելլեն հալած մաշած կոկորդէն, եւ մանուածապատ ման կուգան մահաշշունչ սենեկին անձուկ ոլորտին մէջ, որ կը ցնդէին ծուխի թխպայորդ ալիքներուն նման:

Պետրոս կը շարունակէ իւր խօսքերը. «Ես երկինք պիտի երթամ, պիտի աղօթեմ ձեզի համար, բայց դուք չպիտի տեսնէք:»

Այն շաբթուան մէջ տխուր երազ մը տեսած էր. իւր յուղարկաւորութեան հանդիսին գուշակութիւնն էր այն: Երեք քահանայներ կը կոչեն զինքը մեծ հարսանիքի մը:

Պետրոս պատմելով երազը, կը մեկնէ այդ հարսանիքը, որ իւր մահն էր, եւ որ պիտի կատարուէր երկնից մէջ. քահանայներն եկած էին հրաւիրել զինքը, եւ բաժանել զորդին ծնողքէն. զի Պետրոս տուն փեսայ պիտի երթար:

Եւ արդարեւ երեք քահանայ միայն ներկայ կը գտնուին. Իւսկիւտարու Ս. Կարապետ եկեղեցիէն, Տ. Գրիգոր, վխճ. Տ. Սարգիս, եւ Սելամիէէն Տ. Գաբրիէլ, իսկ Տ. Խորէն եւ Տ. Յովհաննէս իբր սգակիր դագաղին կը հետեւին:

Զորեքշաբթի օր՝ իրեն այցելութեան կուգան իր բարեկամներէն այժմ հնգց. Պօղոս Դելփեան. իրեն տապանագիրը ինք իր գրչով գրած ու պահած էր, որ տպուած է Տաղերուն մէջ։ Պետրոս կ'ուզէ որ իր վրայ կարդացուելիք դամբանական մը պատրաստէ, ուստի անկէ կը խնդրէ որ գրէ զայն, որովհետեւ կուզէր լացող մ'իր վրան յետ իր մահուան,

> «Չի մահամերձն ալ կուզէ երկու բան.
> Նախ՝ կեանքը, վերջը՝ լացող մ'իր վրան։»

Սա կը սոսկայ եւ կը խնդրէ որ այդ առաջարկը չի կրկնէ իրեն, որովհետեւ շատ ծանր կը գտնէր այն իրեն տխուր ու փղձկեալ սրտին համար։ Բայց Պետրոս կստիպէ որ գրէ, այն ատեն կը գրէ։

Ի՜նչ սրտայոյզ էր այդ վայրկեան. վայրկեաններ կան, յորս մարդկային եւ ոչ միտք կրնայ տպաւորութիւն մը իւր ամեն գոյներովը նկարագրել. այսպէս էր նաեւ այս վայրկեանը։

Յետոյ Պետրոս անվրդով կուղղուի անկողնոյն մէջ, գրիչը ձեռք կառնու, եւ Դելփեանի դամբանականն ամբողջութեամբ կը կարդայ ու կը սրբագրէ։ Ա. Լ. ինը կը թողու նոյնութեամբ եւ միայն վերջաբան մը կը յաւելու իւր կողմանէ։

Այն օրն իրեն այցելութեան կուգայ նաեւ Տ. Գալէմճեան, եւ կը հարցնէ նմա. «Բանի մը պէտք ունի՞ս։» — «Ի՞նչ բանի պէտք ունենամ... անկողնիս միայն պէտք ունիմ, զիս անով պիտի տանին.» կը պատասխանէ Պետրոս ակնարկել ուզելով թէ

իւր յուղարկաւորութիւնն անշուք պիտի ըլլար, զի կը կարծէր թէ աղքատ լինելով՝ անշուք պիտի թաղէին զինքը, անշուք պիտի անցունէր եւ այն, ինչպէս անշուք անցուցած էր իւր կեանքն ողջոյն։

Եւ ապա կը յաւելու գլուխն երերցնելով. «Պիտի փնտռեմ.... պիտի փնտռեմ զիս....»

Եւ այն որ յառաջ ջանացած էր զզուելի ընել կեանքն, եւ մահուան տենչով կը սնանէր, հիմա երբ մահն հասաւ իւր սեւ թեւերով՝ կարծես արհամարհանք մը կը ձգէ ետին եւ ակամայ կը նետուի մահուան գիրկը ըսելով. «Պիտի փնտռեմ զիս ...»

Հայրն ստիպուած էր փակուիլ մնալ տունը, հիւանդ որդւոյն սենեկին մէջ՝ մինչեւ երեկոյ, այդ տխուր անկիւնը, զի Պետրոս ըսած էր նմա. «Աղապա՛, այս շաբթու դուրս չպիտի ելնես, քովս պիտի նստիս, որովհետեւ այս շաբթու է որ պիտի մեռնիմ։»

Նա կը հնազանդի այժմ իւր մահամերձ որդւոյն՝ արցունք թափելով, մինչդեռ յառաջ Պետրոս չէր հնազանդեր իւր հօրն հրամանին, եւ թաւորան կերթար՝ արցունք թափելով։ Իւր անկողնոյն մէջ երբեմն աչքերը ձեղունին յառած «Տէր ողորմեա»ին երկարաձիգ եղանակաւը «Մնաք բարով» կ'երգէր, «Անհուն մնաք բարով մը»՝ որ երկար էր Տէր ողորմեային նման։ Այս ալ ինքնահնար երգ մ'էր, զի չ'էր ուզեր որ առանց երգի անցնէին մահամերձ օրերը։

Հինգշաբթի գիշեր, յորում պիտի մեռնէր, իւր անկողնոյն շուրջը նստած էին ծնողքն ու եղբայրները. բայց երբ քնոյ ժամն հասաւ, Պետրոս

չթողուց որ հայրն հեռանայ այն գիշեր իր անկողնոյն քովէն. «Այս գիշեր հոս կեցիր դուն.» ըսաւ անոր։

Զայս երբ կը լսեն փոքրիկ եղբայրները, որոց քով կը պառկէր հայրերնին. կսկսին դժկամակիլ ըսելով որ «Իրենք չեն կրնար պառկիլ առանց իրենց հօր, մուկերէն կը վախնան։»

Նոյն գիշերը, երբ ամէնքը կը քնանային, իր կրտսեր եղբայրը երազ մը կը տեսնէր։ Պետրոս փողոցէն կուգար դանդաչելով, շալ մը առած ուսերուն վրայ, եւ պզտիկ փոսի մը մէջ կիյնար անզգուշութեամբ։ Պետրոսի այս տատանումները տեսնելով Միհրան՝ քար մը կը նետէ եւ կըսէ. «Ինչո՞ւ գինովի պէս կը քալես։» Նոյն միջոցին Պետրոս կը լինի կապոյտ աչերով կին մը։ Միհրան այս երազին վրայ երբ կարթննայ, կը լսէ Պետրոսին ձայնը, որ «Աղապա՛....» կը կանչէր։ Նոյն միջոցին հայրը, որ դուրս ելած էր սենեակէն, կը հասնի անմիջապէս Պետրոսի քով, եւ անոր ուշելովը կր դարձնէ գինքը անկողնոյն մէջ մէկ կողմէն միւս կողմ, կը հանգստանայ վայրկեան մը մահամերձը, եւ կըսէ. «Օ՛խ, աաանկ աղէկ եղաւ, անդիի աշխարհքը գացի, եկայ։»

Այդչափ ցանկալի կը գտնէ մահամերձն այդ անդիի աշխարհը, ուր ժամանել կը փափաքի, թաղելով մոռացութեան մէջ ամէն յոյսերը, ամէն փափաքներն աշխարհի.

Զմոռնանք ըսելու թէ նոյն գիշերը Պետրոս արդէն սովորականէն դուրս այլայլում մը կրած էր, մտազբաղ վիճակ մ՚ունէր, երբ իր չուրջը կը խօսէին ատոր անտի։

Յետոյ իւր ակնարկներ չեն յագենար, կը դիտէ ծնողքն ու ազգականները, որ ժողվուած են իւր շուրջը, եւ կըսէ անոնց. «Ամէնքնիդ ալ աչքիս աղուոր կերեւնաք կոր, շատ աղուոր կերեւնաք կոր։»

Եւ յետոյ ձեռքը գրպանը տանելով դրամները դուրս կը նետէ դողդոջ ձեռօքը եւ կըսէ. «Թո՛ղ չտեսնամ այսուհետեւ աշխարհիս բաները։»

Այս միջոցին մօրաքոյրը Երուսաղէմէն բերած կնդրուկէն կտոր մը կը ծխէ. Դուրեան այս հոտուն վրայ կը հարցնէ. «Այս ի՞նչ հոտ է, ո՞վ ծխեց. ձգեցէք, ձգեցէք, ես կը սիրեմ այդ հոտերը։»

Ապա կը խնդրէ հօրմէն որ երէց եղբայրը, Մահտեսի Յարութիւնը քովը գայ. բայց մօրաքոյրը, Օր. Էֆտիկ, որ այն ատեն նոր դարձած էր Երուսաղէմէն, չուզեր արթնցնել զայն, եւ ինք կը փութայ երթալ անոր քով։

Պետրոս զայն տեսնելով կըսէ. «Ես Մահտեսին ուզեցի. բայց հոգ չէ, դուն ալ Երուսաղէմ գացեր ես. ես ալ վերին Երուսաղէմ կերթամ, դուն Փրկչին պտտած տեղերը տեսար, ես զինքը պիտի տեսնեմ։»

Ասկէ վերջը բոլորն ալ կելնեն, կը շարուին, իւր շուրջը, Պետրոս անոնց վրայ մարած ակնարկներ կը դարձնէ, եւ Մահտեսի Յարութիւնի ձայնը լսելով կը կոչէ իւր քով եւ անոր ալ կը կրկնէ իւր գրական կտակը. «Եղբա՛յրս, քանի մը կտոր բան գրեր եմ, նայէ որ հրատարակուին. չեմ ուզեր որ կորսուի յիշատակս։»

Քիչ մը լռութիւն կը տիրէ, երկրորդ մնաս բարեաւն է որ կուտայ, սրտերը կը գալարին, տաք եւ թաքուն արցունքներ կը թափին, Մահտեսի Յարութիւն չկրնար ծածկել սրտին մէջ մղուած ցաւոց պայքարը համբերութեան դէմ, հեծեծմունքը կը խեղդէ շրթանց ու ատամանց պրկումներուն տակ. բայց արցունքը կը սահի, զոր կը ծածկէ Պետրոսի աչքերէն։

Պետրոս ընդհանուր տխրութիւնը տեսնելով կուզէ քիչ մը զուարթութիւն պատճառել եւ կատակ մ՚ալ թողուլ Մահտեսիին. ուստի կըսէ նմա խընդալով. «Կարգուէ՛, եղբայր, թոմպուլ թոմպուլ զաւակներ ունեցիր, ու անոնց ըսէ՛ որ մէկ ասանկ հօրեղբայր մ՚ունէին, ես ալ երկինքէն ձեր վրայ նայիմ ու խնդամ։»

Սակայն, աւա՜ղ, Մահտեսի Յարութիւն ալ բռնուած էր այդ անբուժելի ախտէն, եւ ոչ ոք կրնար մտածել թէ նոյն տարին իրենց տունն այրելէն յետոյ, նա ալ պիտի ապրէր միայն քիչ մը ժամանակ, պիտի իյնար անկողին, եւ երկարատեւ հիւանդութեամբ տառապելէն յետոյ՝ պիտի մեռնէր 1873 Հոկտեմբեր 25. հինգշաբթի առաւօտ, 25 տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ։

Աւագ հինգշաբթի գիշեր, խաւարման գիշերը, երբ քարոզիչը բեմին վրայ կը կանգնի քարոզելու, երկար խոր լռութիւն մը կը տիրէ հազալու ձայներէն վերջ, մթութեան մէջէն կը պլպլայ կանթեղ մը միայն, որ իւր նուաղ ու աղօտ լոյսը կը տարածէ ջերմեռանդն հաւատացեալին վրայ. Նոյն տխրութիւնը, նոյն լռութիւնն է որ կը տիրէ

հիմա ալ։ Վերջին խօսակցութիւն մը հատկլեալ ձայներէն յետոյ. կեանքի մթութեան մէջ պլպլըլուն այդ կանթեղը, այդ դժբաղդը իւր չրթունքը կը բանայ վերստին, եւ կը խնդրէ որ երթան կոչեն Ճանֆէսճեանը։ Գիշեր է, հայրն ու մայրը չեն կրնար հեռանալ հիւանդին քովէն, ուստի Միհրան եւ Ագրիպպաս եղբայրները, որ մուկերէն կը վախնային, հիմա կը գօտեպնդին, եւ աներկիւղ վար կիջնեն եւ լապտեր ի ձեռին կը հանին Ճանֆէսճեանի տունը, կարթնցնեն զայն, եւ անոր հետ ի միասին կը դառնան Պետրոսի քով։

Պետրոս իւր եղբայրներուն չափ կը սիրէր զայն. երբ կը տեսնէ ու կը ճանչնայ, տխուր ժպտով մը կըսէ նմա. «Եկուր, քեզի կսպասեմ կոր մեռնելու համար...» եւ ապա տխրութեամբ լեցուն դարձեալ կենաց ներդաշնակութեան զգացումը կը ծնանի հոգւոյն մէջ, եւ նա, որ կանխաւ յայտնած էր թէ շատ մօտ կը նկատէ իւր մահը, եւ մինչեւ իսկ մահուան օրը դուշակած էր, հիմա շատ վաղահաս կը համարի մահը, իրեններէն բաժնուելու վիշտը հակասութեան մէջ կը թողու զինքն ակամայ, ու կըսէ Ճանֆէսճեանի. «Ես չէի գիտեր թէ մահը ասանկ.շուտ պիտի գայ։»

Դարձեալ լռութիւն, դարձեալ մելամաղձիկ ակնարկներ այն ամենուն վրայ, որ իւր անկողնոյն մօտ էին, Մնաք բարովի թել մ'ալ, գաղափարաց շարք մը մէկզմէկու ետեւէ կը կապէ, խօսելու անյագ տենչ մը կզգայ իւր տկարութեան մէջ եւ կըսէ. «Ա՛լ Պետրոս չկայ, Պետրոսը ա-

տիկայ է ասկէ վերջը.» եւ իր մօրը կը ցուցնէ Ճանփէսճեանը։

Իսկ մօրաքոյրը, Օր. Էֆտիկ, մոռցնելու համար օրհասին տպաւորութիւնները, մրգեղէններ կը բերէ անոր։

Դուրեան ճիշդ այս ատեն այլ եւս հոգեւարքին մէջ էր. աչքերը տարբեր էակներ կը տեսնեն, այլ եւս կը մոռնայ իրեններըը, այդ էակաց հետ կը խօսի, եւ յանկարծ սա բառերը լսելի կը լինին. «Հերիք է ալ, հերիք է ալ, առէք.» եւ աչքը անքթիթ ու անշարժ պատին կը յառէ. հոն մէկը, գերմարդկային էակ մը կերեւակայեն, որուն հետ կը խօսէր Պետրոս։

Գիշերը կամփոփուէր հետզհետէ, առաւօտը կը մօտենար, երբ հիւանդին սենեակէն ներս կը մտնէր Մահտեսի Կարապետ, իր հօրեղբայրը. դրան ճռնչիւնէն Պետրոս դժուարաւ ակնարկը կը դարձնէ դէպի այն ձայնը, բայց չճանչնար զայն, մինչեւ որ նա կուգայ բազմոցին վրայ կը նստի։ Պետրոս ակնարկը չվերցնէր անոր վրայէն, մինչեւ որ կը ճանչնայ եւ կը ժպտի։

Բայց անողոք հեւքը չթողուր բառ մ՚իսկ մըրմընջել. հօրեղբայրը տրտմութենէն շուարած կըսէ թէ ձայնը չլսեց. մայրը կիմացնէ Պետրոսի թէ Աղամունեան կուզէ լսել իր ձայնը. «Ժամանակ չունիմ.» կը պատասխանէ Պետրոս մեծ ճիգ մ՚ընելով։

Այս կ՚ըլլայ վերջին խօսքը։ Գլուխը, որ քիչ մը վեր առած էր, բարձին վրայ կիյնայ, եւ երեք անգամ ձեռքը ճակտին տանելով վերջին մնաք բա-

րովը կուտայ ձեռքովը, աչքերը կը գոցուին, եւ երրորդ շարժումը չհասնիր ճակտին, այլ կուրծքին ու ճակտին մէջտեղ կը մնայ:

Այսպէս մեռած էր Պետրոս յաւիտեան ապրելու համար իւր յիշատակաւը այս աշխարհիս մէջ ալ փառաւոր, ուր այնքան տառապած, կքուած ու անարգուած էր իւր կենդանութեանը:

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Քսան տարի առաջ դեռ ընդհանրացած չէր մեռելոյն մարմինը փոխադրել եկեղեցի: Մահուան հետեւեալ առաւօտուն, ուրբաթ օր, Մահտեսի Յարութիւն չ'ուզեր մեռեալը փոխադրել տալ եկեղեցի. այլ կը պահէ տան մէջ եւ կը ջանայ անշուք ընել Պետրոսի յուղարկաւորութիւնը. բայց ինչ կրնար ընել, առ առաւելն Պետրոսի թերթին, Օրագրին *մէջ ծանուցում մը տալ նամակի ձեւով, եւ քանի մը քահանայով հանդէսը կատարել: Այս նպատակաւ ուրբաթ առաւօտուն,* 1872 *Յունվար* 21, *սոյն նամակը կ'ուղղէ* Օրագրի *ի հրատարակութիւն.*

. . . Խմբագիր

Հետեւեալը այս օրուան թերթերնուդ մէջ հրատարակել բարեհաճեցէք:

Պետրոս Դուրեան իւր քսան տարեկան ծաղիկ հասակին մէջ՝ երկարատեւ հիւանդութենէ մը վեր-

ջը, այս առաւօտ իւր մահկանացուն կնքեց եւ վաղը շաբաթ օր իւր յուղարկաւորութեան հանդէսը, Նէշնի Մահալլէի Ս. Կարապետ եկեղեցին ժամը իննի միջոցները պիտի կատարուի:

1872 Յունվար 21. Յ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Այս ծանուցումը կը լինի առանց սեւ շրջանակի, առանց մահուան յատուկ պատկերի մը, պարզ անշուք կը տպագրուի եւ մի միայն Օրագրի մէջ:

Իւսկիւտարու Ընթերցասիրաց ընկերութիւնը, Դուրեանի համակրողք եւ Վարդովեան էֆէնտիի խումբն մեծ ցաւ ու յուզում կունենան, եւ անոնք որ կանուխէն իմացած էին Պետրոսի՝ անշուք չը թաղուելու փափաքը, որպիսի է Աւետիս էֆ. Գռանեան, որուն ստէպ կ'ըսէր «Փառաւոր կերպով թաղել զինքն», կ'աճապարեն գործել եւ ամենէն առաջ կը կոչեն Մահտեսի Յարութիւնը եւ կը խնդրեն որ ինքն հրաժարի հանդիսի հոգէն, եւ իրենց թողու զայդ: Կը խնդրեն նաեւ որ յուղարկաւորութեան հանդէսն յետաձգուի Կիրակի օրուան՝ փոխանակ շաբաթի, որպէս զի արժանավայել հանդիսիւ մը վերցնելու կարգադրութիւններն ընելու միջոցն ունենան:

Մահտեսի Յարութիւն կը հաւանի, եւ այսպէս Պետրոսի մէկ փափաքն ալ գրեթէ կը կատարուի. այսինքն մարմինն երեք օրէն, ուրբաթէն մինչեւ Կիրակէ երեկոյ ժամը 11 ին կը դրուի ի հող:

Շաբաթ օր յուղարկաւորութեան կարգադիր մարմնոյ անդամները կը շատնան, անոնց մէջ

խնդիր մը կըծագի. Վարդումեան Հ. Փ. կուզէ որ յուղարկաւորութեան ամէն ծախքերն եւ կազմակերպութիւնն ինք ստանձնէ, այլք անոր հակառակը: Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը, որ բաղկացեալ էր զարգացած երիտասարդութենէ մը, նախ մինչեւ նոյն պահանջումը կընէ, եւ յետոյ համաձայնութիւն մը կը գոյացնէ, որով Վարդումեան Հ. Փ. եւ Ընթերցասիրաց Ընկերութիւն կը միանան յուղարկաւորութեան կազմակերպիչ մարմինը լինելու, որոյ մէջ Վարդումեանի կողմէ ներկայացուցիչ կը լինի դերասան Սիրակ Հ. Փ. եւ Ընթերցասիրաց ընկերութեան կողմանէ՝ Գ. Ջօպանեան եւ Աւետիս Գոււանեան:

Այն կարգադիր մարմինը հանդիսին կազմակերպութեան վրայ կը խորհի, կը ծրագրէ, բայց գլխաւոր մէկ դժուարութեան մը կը հանդիպի: Ըստ փափագանաց Դուրեանի նուագով կուզէ վերցնել, զի Դուրեան ըսած էր. «Ես աշխարհի վրայ միայն երգերը շատ սիրեցի, կուզեմ որ իմ վերջին շունչս ալ երգ մ'ըլլայ.» բայց Տաներէց քահանայն կընդդիմանայ առ այս, ըսելով թէ հայ եկեղեցւոյ սովորութեան հակառակ է նուագածութեամբ յուղարկաւորութիւնը, եւ կը յաջողի նոյն եկեղեցւոյ քահանայներն, ինչպէս նաեւ Թարգիչ Տ. Արիստակէս Սրբազանն համոզել, (յայնժամ հիւանդ Սելամիոյ Պատրիարքարանին մէջ, որպէս զի հաւանութիւն չտան:

Այս դիտողութեան վրայ Յովհաննէս Ճանփէսճեան եւ Աւետիս Գոււանեան Ընթերցասիրաց Ընկերութեան կողմանէ կերթան Արիստակէս Սըր-

քաղաքին քով, եւ կը խնդրեն որ արտօնութիւն տայ համգէսը նուագածութեամբ կատարել. բայց նա կ'զգուշանայ ըսելով թէ ինք յայսմ հեղինակութիւն չունի. Ազգ. Պատրիարքարանի անկ է տալ այս հրաման մը տալ: Ուստի Իւսկիւտարու Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ Տ. Խորէն Քահանայ Փէշ-գիւլեանեան, Ընթերցատրաց ընկերութեան խընդրանօք, հրաման կը խնդրէ նամակաւ մը Ազգ. Պատրիարքարանէն Պետրոսի յուղարկաւորութիւնը նուագածութեամբ կատարելու, եւ հրաման կառնէ պայմանաւ որ նուագածուք թափորէն հեռի քալեն, եւ նախ եկեղեցականք երգեն, եւ ապա նուագածուք նուագեն, եւ այսպէս յաջորդաբար:

Իսկ անոր տան մէջ ազգականք եւ բարեկամք խռնուած էին վարն ու վերը, դրան առջեւ, փողոցին երկայնութեամբը, մինչեւ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ առաջը: Պետրոսի մարմինը դրուած էր գնտուկի մը մէջ եւ վերի յարկի փողոցին վրայ նայող սենեակը դրուած, Երբ զայն մեծ սենեակը պիտի փոխադրէին, մայրը դրան առաջ կը կենայ, եւ իւր ամենէն ողորմագին ու ցաւալի ակնարկն կը նետէ Պետրոսի դիակին վրայ, այդ ակնարկն՝ այնքան ազդեցիկ, հազիւ մեկնած իրմէ՝ աչքերը կը խոնարհին ի գետին, եւ իսկոյն արտասուաց խոշոր զոյգ մը կաթիլներ կիյնան:

Գուցէ ընթերցողք զմայրն անզգայ նկատեն, սակայն ոչ. իւր բնաւորութիւնն է այս, իւր եղբարց ու քերց դագաղին վրայ ալ չէ արտասուած, լալկան աչեր չէ ունեցած երբէք, ցաւագին զգացումն չէ պոռթկացած արցունքին հետ աչքերէն

դուրս, այլ Թաղուած մնացած է սրտին մէջ, սրտին մէջ կաթած է արցունքը, եւ առաւել՝ ցաւելու այս եղանակն՝ սաստկացուցած է վիշտը. ցաւոց մեծութիւնը արգիլած էր արցունքն աչքին ետեւը։

Մայրը կսպասէ դրան առաջը մէկ կողմը կեցած, ազգականները կուգան. սնտուկն կը փոխադրեն փողոցին վրայի միւս մեծ սենեակը, եւ մայրը նստած անքթիթ կը նայի իրեն քով երկնցող դիակին վրայ, կերեւակայէ անոր մանկութիւնը ու պատանեկութիւնը, կրած տառապանքները, ցուրտը ու քաղցն, անարգանքն ու արտասուքն, եւ ապա կը դիտէ այս դիակը՝ ուր մահն իր դրոշմը դրած էր։

Այս ատեն հանդիսականաց մէջ փափաք մը կը ծնանի. կուզեն որ Պետրոսի պատկերն ունենան, եւ ոմանք կը դիմեն նկարիչ Հնգցլ. Աբրահամ Սաքեանին՝ (որոյ քանի մը ձեռակերտ պատկերները կը մնան Ս. Խաչի Եկեղեցւոյ մէջ.) սակայն Սաքայեան անկարելի կը համարի բաց աչքով գծել նորա պատկերը, ըստ որում առաջուց չէր յիշեր թէ տեսած ըլլայ զՊետրոս։

Ժամը 8ին եկեղեցականք կը մտնեն ննջեցելոյն տունը եւ 8 ½ին հանդէսն կ'սկսի։ Տան արարողութիւնը կատարուելէ յետոյ մեծահանդէս Թափորը կը շարուի տան դրան առջեւ։ Ամենէն առաջ նուագածուաց երկու խումբեր, մին Վարդովեանին եւ միւսն ուրիշ խումբ մը, որ Խոտլացիներէ կը բաղկանար, անոնց կը հետեւէին, բաւական հեռի միջոցաւ մը, նախ Ս. Խաչի եւ Նոր Թաղի եասախճիները, ասոնց ետեւէն Թաւշա-

պատ եւ արծաթազօծ դագաղին կափարիչը, որուն վրայ քառաթեւ մեծ Խաչ մը կար, կը կրէին իւր բարեկամները. երկու մոմակալներ՝ երկու եզերաց վրայ, մէջտեղը Խաչկալը, որ կը բարձրացնէին իրենց գլուխէն դէպ ի վեր, ասոնց կը յաջորդէին Ս. Կարապետի երգեցիկ տղայքները եւ մեծ դպիրները՝ ծանրագին զգեստներ հագած, զոր կառաջնորդէր դպրապետ Ռէթէոս էֆ. Փափազեան, ծանօթ երաժիշտը, ընդամենը 80 դպիր, որ շղարշապատ մոմ եւ սպիտակ ձեռնոց կը կրէին։ Ս. Խաչի դպրապետ, հնգցլ. Տիրացու Գրիգորն ալ ներկայ կը գտնուէր։ Ասոնցմէ ետքը Տ. Գրիգոր Քհնյ. (Նոր Թաղի) եւ Տ. Սարգիս, Քհնյ. այժմ վխճնլ. Ս. Կարապետէն, եւ Տ. Գաբրիէլ Քահանայ Խանճեան, Ս. Խաչէն կու գային, որ ընտրելագոյն շուրջառներ հագած էին, որովհետեւ այն ատեն փոքուրար հագնելու սովորութիւնը մուտք գտած չէր դեռ։ Հանդէսին կը նախագահէր Գուզկունճուքի Քարոզիչ, վախճանեալ Տ. Յովհաննէս Եպիսկոպոս Սէթեան, որ թաղուած է նոյն գիւղի եկեղեցւոյ պարտիզին մէջ։ Եկեղեցականաց շարքէն յետոյ Պետրոսի մարմինը պարունակող դագաղը, որուն վրայ ձգուած էր Ս. Խաչի Ա. Աստիճանի ծածկոցը, որուն ծոպերէն կը բռնէին իւր բարեկամներն ու ազգականները՝ թեւերնին կապած սեւ շղարշներ։ Սնտուկն այնքան ընդհանրացած չէր այն ատեն, միայն հարուստներու մասնելի էր։ Դուրեան արժանի կըլլայ այդ յարգանաց։ Դագաղին ետեւէն կերթար 4000էն աւելի ժողովուրդ որ Իւսկիւտարէն, Պօլսէն եւ ուրիշ թաղերէ ե-

կած էին։ Ս. Ծածկոցը, եկեղեցական զգեստները, գաւազան, բուրվառ, խաչ, մոմ, ամէնքն ալ Ս. Խաչի Թաղական Խորհուրդը տուած էր ձրիաբար։

Թափորին մէկ ծայրն երբ կը հասնէր Ս. Կարապետ եկեղեցին, միւս ծայրն՝ սաղին անդին, Նոր Թաղի բոլոր փողոցները գրաւած էին մինչեւ Լեֆմանի օղլու փողոցին վերի կողմը, ուրկից կ'ելնէր Գաղլար պաշիի պողոտային։ Պետրոսի տան դրան առջեւէն նախ քահանայք կսկսին Նշանաւոր երգել մէկ տուն, հաստոլոր ու ռնգական տխուր համանուագ մը, եւ յաւարտին նուագածուաց խումբերը մեղմ ու տխուր մեռելական երգ մը կը նուագեն, յետոյ դպիրք կսկսին երգել երկրորդ տունը, եւ այսպէս յաջորդաբար երգելով Թափորը կը յառաջանայ յամրաքայլ մինչեւ որ կը հասնի Ս. Կարապետի եկեղեցին։

Դագաղը կը դրուի՝ եկեղեցւոյն մէջտեղ պատրաստուած բարձր պատուանդանի մը վրայ, որուն երկու կողմերն հսկայ աշտանակներ կը վառէին։ Մեծ ու փոքր խորանները լոյսերու մէջ ողողուած էին, եւ քահանայք կը նաւաափոխէին խունկ ու աղօթք, հանգստեան շարականները կերգուէին, որոց աւարտմանէն յետոյ կը տիրէ լռութիւն մը։

Այսմիջոցին վախճանեալ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Աքթեան կը յառաջանայ քահանայից եւ դպրաց մէջէն եւ բեմն ելնելով կը խօսի հակիրճ դամբանական մը, զոր շատ լաւ կը յիշէ Գրիգոր Աղայն։ Ահաւասիկ այդ դամբանականին ամփոփումը. «Ես իմ կեանքիս մէջ լսած ու տեսած էի բանաստեղծ-

ներ, որ մեծ մարդեր եղած էին. բայց առնք իրենց երեսուն տարեկան հասակէն սկսած էին կամաց կամաց անուն վաստկիլ եւ 40—50 տարեկան եղած ատեննին իրենց անունն հանած էին։ Տեսած չունէի 15 տարեկան պատանի մը, որ բանաստեղծ մ'ըլլայ, այսքան աղուոր գործեր ունենայ եւ 15 տարեկանին մէջ այսչափ մեծ անուն հանած ըլլայ։ Մէկ հատ մը միայն տեսայ, այն ալ Պետրոսն էր. բայց մեզ որ մեր ձեռքէն չուտով ելաւ։

Դուրեան բարեպաշտ եւ աստուածասէր էր, ինչպէս որ կը վկայեն իւր խոստովանահայրերը. ուստի հիմա երկնքի երջանկութեան մէջ կը հանգչի։»

Յետ աւարտման դամբանականին՝ դագաղը մեծ դժուարութեամբ բազմամբոխ ժողովրդեան մէջէն, մեծ դանէն դուրս կը հանեն, եւ եկեղեցւոյն դրան առջեւէն նախ քահանայք կերգեն Նշանաւի Միացորդ տուներէն մէկ տունը, յետոյ նուագածուք կերդեն մահանուագ մը, եւ յաջորդ տունը՝ դպիրք։ Այսպէս յաջորդաբար։ Թափորը կընթանայ ծանրաքայլ, եւ Պետրոսի դրան առջեւէն անցնելով Հաճի Գաբրիէլի պարտիզին առջեւէն կուղղուի Լօֆմանի օղլու փողոցը, ուրկէ կելնէ Պալլար պաշիի մեծ ու լայն պողոտային։

Թափորը կը հասնի Պանպասաղ փողոցին ծայրը. մինչդեռ քահանայից խումբն հազիւ հասած էր Լօֆմանի օղլու փողոցին վերի ծայրը։

Այս տեղէն Նշանաւը կընդհատի, եւ անոր կը յաջորդէ Աշխարհ ամենայնը։

Այս ատեն յոյն կին մը կանցնէր, որ այս բազմութիւնը տեսնելով կապշի ու կ՚ըսէ «Երանի՜ իր մօրը, որ այսպէս զաւակ մ՚ունեցեր է։»

Երբ Թափօրը գերեզմանատան վերի դուռը կը հասնի Պոլիսյ Պաշիի ուղղութեամբ, Աշխարհ ամենայնն ա՛լ կընդհատի, հանգստեան քարին վրայ հօգոցը կը կարդացուի, եւ քահանայք կսկսին երգել «Մերձեցայ ես ի դուռն գերեզմանի։ Այս ատեն Թափօրին մէկ ծայրը Թէպէտ գերեզմանին մօտեցած, բայց միւս ծայրը Լօֆմանի օղլու փողոցէն դէպ ի վար, Նուհ գույուսիի մօտ կը գտնուէր, լեցնելով այդ լայն ու երկայն ճանապարհը, որուն՝ մարդկային իրաններու տխրամած եռուզեռ հոսանքը կընթանայր յամրաքայլ, երբեմն կը յորձանապտուտէր իր առաջին Թողուած միջոցը գրաւելու համար, եւ իր հետ կը քաշէր կը տանէր հեծեծմանց եւ աւաղմանց վէտվէտումներուն հետ ոտից խլացուցիչ գարգափը։

Դագաղը կը մտցնեն գերեզմանատան վերի դռնէն եւ կը դնեն նորափոր գերեզմանին առընթեր։

Մարմինն հողոյ տալէն յետոյ, գերեզմանին վրայ ալ դամբանական ճառեր կը խօսին։ Նախ՝ Արժ. Տ. Խորէն Քահանայ Փէհլիվանեան, եւ հետըզհետէ Պօղոս Դելփեան, Ա. Լ. եւ Մկրտիչ Մէլիքեան, եւ ապա յուղարկաւորք իրենց մտաց առաջ ունենալով միշտ Դուրեանի դիմագծերն եւ աւաղելով անոր տարաժամ մահը, կը դառնան ծանրաԹախիծ մահուան դաշտէն, ընկճուած կարծես խղճի խայԹի մը ծանր հարուածոց տակ Դուրեա-

նի գերեզմանին առաջ, որուն կենդանութեանը այնքան արհամարհանք ու անտարբերութիւն ցոյց տուած էին, եւ հիմա գերեզմանին վրայ արցունք կը թափէին։

Իւր յուղարկաւորութեան վրայ հետեւեալը կը քաղեմ 1872 տարւոյ Յունվար 22 ամսաթիւ Օրագրէն.

Ազգային Նշանաւոր Երիտասարդ Բանաստեղծի մը՝ այն է Պ. Պ. Դուրեանի Յուղարկաւորութեան շքեղ Հանդէսը.

Կիրակի օր, ցարդ Իսկիւտարի մէջ չտեսնուած յուղարկաւորութեան վսեմ հանդէս մը տեղի ունեցաւ։ Հանդէսն սկսաւ ճիշդ ժամ 8 1/2 ին եւ աւարտեցաւ ժամը 11ի մօտ։

Դագաղին առջեւէն երկու խումբ ընտիր Նուագածուներ կերթային. իսկ դագաղին ետեւէն ու առջեւէն 4000ի մօտ խուռն բազմութիւն մը ծանրաթախիծ ու լռիկ մնջիկ կը քալէր։ Ամէնքն ալ սրտի, մտքի եւ հոգւոյ սիրահար երիտասարդներ էին։ Մեծաշուք պար մ'ալ երգեցիկ մանկունքներ ուղեկից էին։

Մեռեալն ո՛չ հարստութեամբ եւ ոսկեզօծ տիտղոսով նշանաւոր գերդաստանի զաւակ մ'էր, ո՛չ ալ ամիրայի եւ ո՛չ ալ ազնուականի մը որդի էր, այլ պարզ ընտանեաց զաւակ մ'էր, որ իր գրական տաղանդովը նշանաւոր էր։

Այս առաջին անգամն էր որ Պօլսոյ ժողովուրդը իր թղթովն ու գրչովն համբաւ առնող երիտասարդի մը դագաղն՝ այսպիսի համակրական նշանաւոր ցոյցերով պսակեց։ Եւ այս առաջնութեան պատիւն ու փառքը պարծանօք ըսել պարտաւորած եմ, որ Իսկիւտարի ուսումնասէր երիտասարդաց պարտելի էր։

Թէեւ Դուրեանի խանձարուրը աննշան ծնողաց մը գիրկը քակուած է, բայց իւր գեղեցիկ հանճարովն՝ այդ աննշան գրկին մէջ ինքը նոր լոյս մը փայլեցաւ։

Չկայ աննշան եւ անարգ սկիզբ մը, զոր հանճարն ու առաքինութիւնք չ՚ականաւորեն ու չբարձրացնեն արդարեւ։

Հանդիսին այս մեծ շքեղութիւնը աւելի պայծառացնելու համար, Իւսկիւտարի Ընթերցասիրաց ընկերութիւնը անձնուիրաբար զոհողութիւն ըրած է։ Նշանաւոր են Մեծ. Գէորգ Գոռանեանի եւ իւր եղբօր, նաեւ Սիսակ էֆէնտիի անձնուէր ջանքերը, որք հանդիսին ուղղիչներն էին գրեթէ։

Ննջեցելոյն դագաղը նուագարանով տունէն եկեղեցի, եկեղեցիէն ալ դարձեալ իրենց տան առջեւէն անցնելով Պաղլար պաշիի ճամբով ուղղակի գերեզմանատուն տարուեցաւ, ուր Վարդ եւ Շուշանի քսանամեայ հեղինակը երկու թիզ հողու տակ հանգեաւ եւ 4000ի մօտ ժողովուրդներէ իրեն մնացորդին նուիրուած համակրանքն ալ իրեն հետ իբր անմահ «պատանդ» մը յերկին տուաւ։ Գերեզմանին վրայ սրտառուչ դամբանականներ խօսուեցան։

Ուսկիւտարու Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը Դուրեանի յիշատակին աւելի անմահացնելու համար, նորա հեղինակած բոլոր թատերգութիւնները ու ուրիշ այլեւայլ գրած հեղինակութիւնները ի մի մատենի հաւաքելով ի լոյս ընծայէ պիտի։

Ուստի ուրախ եմ ց'անհունս Պ. Դուրեանի հանճարը կրկին թուղթի ու մելանի տակ մարդեղանելով, ուրիշ անմահ կեանքով աւելի վսեմ պատկերացութեամբ մը արեւ պիտի տեսնէ, կը փափաքիմ որ շուտ ի գլուխ ելնէր այն գործը։

Եւ դարձեալ Իսկիւտարի երիտասարդք գեղեցիկ խորհուրդ մը յղացած են իրենց բանաստեղծն աւելի վսեմաբար անմահացնելու համար, արձան մը կանգնելու համար հանգանակութիւն մը պիտի բանան։ Եւ ո՞ր զգայուն սիրտ անձնուիրաբար չը մասնակցի պիտի այն հանգանակութեան։ Այդ հանգանակութեան մէջ ոսկի եւ արծաթ նետել փունջ մը ծաղիկ նետել է բանաստեղծի մը շիրմին, եւ ո՞ր ձեռք լի բուռմբ գլանայ պիտի ծաղիկ նուիրել բանաստեղծի մը շիրմին։

Հանդիսական մը

1872 Յունվ. 22-30ի Եփրատ թերթին ալ Պետրոսի վրայ խօսուած ճառերն հրատարակած էր, որոց օրինակներն հակառակ ջանիցս չկարողացայ ձեռք անցնել։

Եւ այս հանդէսին՝ շատերուն, մանաւանդ ոչ Իւսկիւտարցւոց անտեղեակ մնացած լինելով, չէին կարողացած մասնակցիլ։ Թող որ մեծահանդէս եղած էր յուղարկաւորութիւնը։

Ասկէ վերջը քանի մը անգամ միայն Դուրեանի գերեզմանին վրայ աղօթք ու մաղթանք կատարուած են. ամենէն ուշագրաւն էր 1893 Յունիս 28ին աղօթքն։ 1893 Յունիս 28ին իրեն Թատրոնին ներկայացման առթիւ Կեդրոնական վարժարանի ուսանողք ծաղկեփունջ մը կը նուիրեն անոր շիրմին եւ հանգստեան աղօթք կատարել կուտան Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Լուսարարապետ, Տ. Սերովբէ Քահանայ Գօյաճեանի։ Եւ Պետրոս առաջին անգամ ծաղկեփունջ կ՚ընդունի գերեզմանին վրայ անոնցմէ, որք դեռ չէին ծնած, երբ ինքն ի հող իջած էր։

Պետրոս այսպէս իրաւունք կ՚ունենար անշուշտ ըսել Թասսօյի պէս. «Թո՛ղ այդ պսակը գերեզմանիս վրայ դնեն։»

Նոյնպէս վխճն. Նար Պէյ Սրբազան, Գեր Տ. Մատթէոս Ս. Արքեպիսկոպոս եւ Գեր. Տ. Գրիգորիս Ս. Արքեպիսկոպոս Ննջեցելոց առթիւ իրենց հոգեհանգստեան աղօթքները կատարած են միայնակ, եւ փրկութիւն խնդրած նորա հոգւոյն։ Տարւոյս Նոյեմբեր 13ին ալ Գեր. Տ. Մատթէոս Ս. Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան յատուկ Ս. Պատարագ մատուցած է Դուրեանի սիրոյն եւ անոր նկատմամբ ունեցած մասնաւոր համակրութեան համար Իւսկիւտարու Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ, ուր յետ Ս. Պատարագին յատուկ պաշտօն եւ հոգեհանգստեան աղօթք կատարուած են նորա հոգոյն։

ՅԻՇԱՏԱԿ

Պետրոս Դուրեանի փափաքն, ամենամեծ փափաքն՝ իր գրուածոց հրատարակութիւնն էր, զոր կը յիշէր անդադար իր տաղերուն, նամակներուն, բարեկամական եւ օրհասի ժամերուն խօսակցութեանց մէջ։ Այդ փափաքը կը ձեռնարկէ կատարել մահուանէն գրեթէ շաբաթ մը վերջը, Իւսկիւտարու Ընթերցասիրաց ընկերութիւնը, որոյ գլխաւոր գործիչ անդամները կը լինին հանգուցեալ Գէորգ Զօպանեան եւ Աւետիս Գոռանեան։

Ձեռագրերն՝ Վարդովեանի եւ Յարութիւն Դուրեանի քովէն կ'առնուին տպագրուելու համար Արամեան Տպարանին մէջ, բայց կը տեսնեն որ պիտի դժուարանայ գործը դրամական անձկութեան պատճառաւ՝ կը խորհին հրատարակիչ մասնաժողով մը կազմել 14 անդամներէ, որոց ոմանց անուններն են. Գէորգ Զօպանեան, Աւետիս Գոռանեան, Թովմաս Աւետիսեան, Սիմոն Ֆէլէկեան, Յովհաննէս Ճանֆէսճեան, Բեդրաք Խամէրեան եւն։

Այսպէս Մասնաժողովն թէ գործերը կը հրատարակէ, անդադար աշխատելով, թէ կը խնամէ Պետրոսի ընտանեկան տունը եւ թէ սիրուն ու համեստ շիրիմ մը կը կանգնէ Դուրեանի գերեզմանին վրայ. Իւսկիւտարու գերեզմանատան մէջ, որուն տապանագիրը կը գրէ Միհրան՝ կրտսեր եղբայրը, (Գեր. Տ. Եղիշէ Ծ. Վ. Դուրեան) եւ կը սրբագրէ հանգուցեալ Խաչատուր Պ. Միսաքեան, որոյ օրինակն է հետեւեալը.

ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ

ՔԵՐԹՈՂ

Աստ հանգչի մարմին Պետրոսի Դուրեան,
Որ խանձարեայ էջ ի գերեզման:
Երկաքապարծի սա ծընաւ որդի,
Բանաստեղծ քընեաւ ի կենաց աստի։
Ի տարաժամ Յունվար խանի,
Հազար ութ հարիւր եօթանասնէրկի.
Արեւուն իւր էր դեռ առաւօտին,
Օրհասին սեաւ ամպք ըզնա ծածկեցին:
Մահ նորա քնաւից իւրոց սիրելեաց,
Յուզ անմխիթար եւ կսկիծ էած:
Վըշտըմբեր կենաց իւրոց սոսկ վըկայ,
Կնեայ մանարձանս աւասիկ աստ կայ:

Ծնեալ ի 1852

Դուրեանի մահուան վրայ փոքրիկ տետրակաւ մը եղերերգ մը կը գրէ Եղիազար Տէվլէթեան, որ կը հիանայ Պետրոսի հանճարին վերայ, եւ կաւաղէ անոր կորուստը։

Այս տետրակը, որ տպուած է 1872ին, հիմա սպառած է, մէկ օրինակ միայն պահած էր Մարգարեան գրատունը։

Իւր մահուանէն 21 տարի վերջը իւր կենդանութեան մէկ փափաքն ալ կ'իրագործուի։

Իւր Թատրոնին *թատերգութիւնը, որ չէին ու-*

զած ներկայացնել իւր կենդանութեանը, կը ներկայացուի 1893 Յուլիս 11ին կիւրակէ, ի ժամ 7, Իւսկիւտարու Ամերիկեան Թատրոնին մէջ, Մնակեան խմբին կողմանէ, որուն համար երեք շաբաթէ ի վեր կը պատրաստուի ժողովուրդը լրագրական յայտարարութեամբ։ Արեւելք, Մասիս, Սաղիկ եւ Ճէրիտէի Շարգիյէ նպաստաւոր յօդուածներ կը գրեն։ Այս խաղին դերակատարներն եղան, Մնակեան, Տէր եւ Տիկին Պիննէմէճեան, Ալիքսանեան, Եալտըզճեան, Զափրաստճեան, Պէնլեան, Պալթազարեան, Սիսակ եւն։

Յոյժ նպաստաւոր գրած է Արեւելք այդ ներկայացման առթիւ 2331 թուոյն մէջ։

Նա որ մոռցուելու երկիւղէն կը տանջուէր, չէր կարողացած իւր լուսանկար պատկերն ունենալ, որպէս զի գոնէ իւր կենդանութեան չմոռցուելու մխիթարութիւնը վայելէր։

Նորա պատկերը գրասիրաց ներկայացնելու համար հետս առի նկարիչ մը, Հնգց. Պ. Մկրտիչ Պարսամեանց, եւ եղբարց, մօր, մօրաքրոջ, ազգականաց եւ բարեկամաց տեղեկութեանց եւ Ագրիպպաս եղբօրն ու ազգականաց ոմանց եւ ուրիշ երկու դէմքերու եւ լուսանկարներու վրայ, մին ի Զմիւռնիա եւ միւսն ի Կէտիք Փաշա, պատկերը գծել տուի, եւ ապա զայն նոցա դիտողութեանց ենթարկեցի, քանիցս սրբագրել տուի, մինչեւ որ նմանութիւն մը ձեռք բերելու յաջողեցայ երկու տարի աշխատելէս վերջը՝ վկայութեամբ իւր ազգականաց եւ բարեկամաց։

Դուրեանի գործոց երկրորդ տպագրութեան առթիւ գրեցին՝ հիացում եւ յարգանք ընծայելով

անոր լեզուին ու յիշատակին, Տիգրան Արփիար 1892—93 ամաց Արեւելքի մէջ, Հրանտ Ասատուր եւ Գրիգոր Զօհրապ 1893 տարւոյ Մասիսի մէջ, Լեւոն Փաշալեան 1892—93 տարւոյ Հայրենիքի մէջ, Աւետիս Կէզիւրեան եւ Հայկ Խօճասարեան 1893 տարւոյ Ճէրիտէյի Շարգիյէի մէջ, Յովհաննէս Փալաքաշեան 1893 տարւոյ Ծաղիկի մէջ, եւ այսպէս վերակենդանացաւ Պետրոսի յիշատակը մահուանէն 22 տարի վերջը։

Աստ պարտ անձին կը համարիմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել Տիգրան էֆէնտի Արփիարեանի, որ իւր բարեսրտութեամբ ամէն քաջալերութիւն տուաւ ինձ սիրայօժար Տաղերուն հրատարակութեան ատեն Արեւելքի եւ Մասիսի մէջ թէ հրատարակելով իմ կողմէ տրուած գրուածներ եւ թէ իւր կողմէ խմբագրական յօդուածներ։

ՎԵՐՋ

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՔ

Էջ	Սխալ	Ուղիղ	Էջ	Սխալ	Ուղիղ
11	բէբռուացնելով	բրբռուացնելով	75	անտանելը	անտանելի
43	մեռնող	ծնող	97	ինէ	ինք
24	շեշտերով	շեշտերով	105	ոկ	մի՛կ
26	գծերով	գծելով	110	կայցեէ	կայցելէ
69	կը ճառտասեմ	կը ճառհասեմ	113	կարհամարէր	կարհամարհէր

243

12 Հոկտ. 1910

ԳՐԻԳՈՐ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԱՔԵԱՆ

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԱՆԻԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ
ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

10 կր.

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ
Բ. ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ
Գ. ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ
Դ. ԳԻՏԱԿԱՆ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ Ա[illegible]ԱՆԻ
Կարգաթիւ 243

Կ. ՊՈԼԻՍ
ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
1910

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԻՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ
Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Թիւ 27, Ֆինճանճըլար Եօգուշու, Կ. Պոլիս

Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

ՎԵՀ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ Ծ. ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱԼԱՔԵԱՆ

Գրիգորիս Պալաքեան

1910 [illegible] 12

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անին որքան սիրելի և մօտ է զգայուն ամէն Հայու սրտին, նոյնքան և անծանօթ մնացած է Հայ ժողովրդեան։ Հայ ժողովուրդը շատ քիչ բան գիտէ իր Ազգային հնութեան այս ճոխ թանգարանին մասին, որ միանգամայն կենդանի և անհերքելի վկան է Հայուն դարաւոր և փառաւոր անցեալ քաղաքակրթութեան:

Հայ, մանաւանդ Եւրոպացի պատմաբան քննադատներ թէև յաճախ կ'աշխատին հերքել հին դարերու Հայ պատմագիրներու գրուածքներն և Խորենացիի՝ Հայոց ծագման պատմութեան մասին գրուածներն ևս կը համարեն առասպելներ, սակայն ո՛չ ոք պիտի կրնայ ժխտել կամ հերքել Բագրատունեաց Շրջանի գրեթէ հինգ դարու պատմութիւնը, ոչ թէ անոր համար միայն որ աւելի վերջին դարերու պատմուածքն ըլլալով՝ անժխտելի իրականութեան պատմական դրոշմը կը կրէ, այլ որովհետև Բագրատունեաց թագաւորական շրջանն իրեն յաւերժական փառաց կոթող ունի իր հռչակաւոր մայրաքաղաքն Անին: Ասոր աւերակներուն և փլատակներուն մէջ հնագէտ խուզարկու գիտնականն ուսումնասիրութեան առատ նիւթ կը գտնէ Թ—ԺԳ դարերու Հայոց քաղաքակրթութեան պատմական վիճակի մասին։ Մինչ այս նկատմամբ նոյն դարերուն Հայ պատմիչներ ա՜յնքան հարեւանցի անցած են որ առաւելապէս զբաղած են մանրամասնօրէն նկարագրելու Հայրենեաց արտաքին և ներքին քաղաքական պատերազմները դիւցազներգական երանգով մը, որով ստուգիւ այնքան հարուստ եղած է Հայ պատմութիւնը։

Ապաքէն ո՛վ որ Հայը ճանչնալ կ'ուզէ, պէտք է Անի՝ երթայ։ Հո՛ն շատ բան կրնայ սորվիլ և ուսումնասիրել՝ Հայ կեանքի անցեալ փուլերը։ Դիտելու և դատելու իրապէս կարող հնախոյզ գիտնականին համար առատ նիւթ կայ Անիի մէջ, որ անշուք իր այս տխուր վիճակին մէջ իսկ՝ անխօս կերպով շատ բան կը պատմէ հետաքրքիր այցելուին։ Թէպէտ ամէն այցելող-

ները առաջին տպաւորութիւնը յուսախաբութիւն է, բայց երբ խուզարկու աչքով դիտուի և մանրազննին քննութիւն մը կատարուի այս աւերակներուն մէջ, մասնագէտը դիւրաւ կրնայ հասկնալ Միջին դարու Հայոց քաղաքակրթութեան մէջ ունեցած զարգացման անհամեմատ բարձր աստիճանը՝ բաղդատմամբ դրացի ազգերուն։

Թէպէտ Անիի մասին մասնաւոր լուրջ ուսումնասիրութիւններ անցելոյն մէջ հրատարակուած են, որոնց մէջ պատկերազարդներ ալ չեն պակսեր, սակայն անոնք մեծ մասամբ Եւրոպացի ճամբորդներու կողմէ օտար լեզուով հրատարակուած ըլլալով՝ Հայ ժողովրդեան մեծագոյն մասին համար անծանօթ մնացած են և միայն քիչեր առիթ ունեցած են հետաքրքրուելու և ձեռք ձգելու ատոնցմէ գոնէ գլխաւորները։

Այս կարգի Եւրոպական պատկերազարդ հրատարակութիւններէն կրնանք յիշել հետեւեալները. 1. Tournefort—Relation d'un Voyage du Levant 1717. 2. Boré Rugène—Aspect des Ruines d'Ani 1843. 3. Homilton—Researches in Asia Minor, Pontus, Armenia ect. 1842 London. 4. Texier Charles—Description de l'Armenie la Perse et la Mésopotamie 1843 Parrs — 5. Les Ruines d'Ani, par M. Brosset 1860 St. Pétersbourg։ Ասոնցմէ զատ ուրիշ Գերման և Ռուս գիտնական ճանապարհորդներ ևս Անիի մասին ունին զանազան հրատարակութիւններ որ սակայն Բրոֆ. Մառի նոր պեղումներուն պատճառով իրենց այժմէութիւնը կորսնցուցած են։

Իսկ Հայոց մէջ մեզի ծանօթ է Վենետիկի բազմաբեղուն միաբաններէն Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի Շիրակը 1881ին որ բաւական խնամեալ գործ մըն է, սակայն այս ևս իր այժմէութիւնը կորսնցուցած է նոր պեղումներուն պատճառով։ Ասկէ զատ իր նկարները Պրոսէի պատկերներն են. ամէնքն ալ ձեռքով գծուած՝ ինչ որ լուսանկարներու յատուկ կենդանութիւնը չունի։ Հ. Ալիշան ևս անձնապէս Անի այցելած չըլլալով՝ աւելի Եւրոպացի հեղինակներէ (Պրոսէ ևայլն) օգտուած է։ Անիի մասին հրատարակուած են նաև Շահխաթունեանի և Ջալալեանց Արքեպիսկոպոսի երկասիրութիւնները գրեթէ կէս դար առաջ, որոնք նորու-

թենէ աւելի հնութիւն մըն են, թէպէտև արձանագրութեանց մասին իբր աւելի հնագոյն երկասիրութիւնք կրնան օգտակար ըլլալ, քանի որ հեռզհետէ նոր փլուզումներու պատճառով արձանագրութիւնք կորսուեան մատնուելու վիճակին մէջ են։ Հրապարակի վրայ կը գտնուի Կ. Գասմաճեանի և Արշակ Ֆէթվաճեանի Անիի Աւերակներու ալպումները։

Նկատելով որ Բրոֆ. Մառի վերջին պեղումներէն ետք դեռ նոր գործ մը երեւան եկած չէ, որով Հայ ժողովուրդը կարող ըլլար ծանօթանալ Անիի արդի իսկական վիճակին, հարկ դատեցինք մերովսանն այդ ստիպողական պահանջը գոհացնել։ Իմ նպատակս է Ա. Ուղեցոյց մը տալ Անի այցելողներու ձեռքը և Բ. Անի այցելելու բախտը չունեցողներուն զայն ծանօթացնել, որչափ կարելի է։ Ասով կ'ուզեմ Հայ ժողովրդին մէջ հետաքրքրութիւն և փափաք արթնցնել Անին այցելելու և կենդանի աչքով տեսնելու Հայոց Արհեստի ու Արուեստի հնութեան այս մեծ թանգարանը։

Որպէսզի երկասիրութիւնս ժողովրդին դիւրամատչելի ըլլայ, նիւթս յստակ և մեկին կերպով լուսաբանելու համար բաժնեցի չորս մասնաւոր գլուխներու։

Ա. Անիի Պատմականը. այս գլխուն մէջ յիշած եմ Բագրատունեաց շրջանի պատմական այն բոլոր գլխաւոր իրադարձութիւններն որ սերտ առնչութիւն ունին Անիի հիմնարկութեան, բարգաւաճման և կործանման օրերու հետ։ Այս մասին գլխաւորաբար օգտուած եմ բազմահատոր Չամչեան Պատմութենէն։

Բ. Անիի Տեղագրականը. այս գլխուն մէջ ճշտած ենք Անիի դիրքը, մօտակայ գլխաւոր քաղաքներէ ունեցած հեռաւորութիւնը, Անիի տարածութեան մեծութիւնը մեդրի հաշուով։ Այս ծանօթութիւններն որպէսզի աւելի տպաւորիչ ըլլան, կցած եմ նաև Անիի յատակագիծը՝ Լինչի պատրաստածէն օգտուելով։ Այս գլուխը պատրաստած ենք իբր ականատես մեր կատարած հետազօտութեամբ և Լինչի թուերը նկատի ունենալով։

Գ. Անիի Նկարագրականը. հոս մանրամասնօրէն մի առ մի նկարագրած եմ Անիի բոլոր աւերակներն իրենց արձանագրութիւններով, զորս քաղած ենք գլխաւորաբար Ծալալեանց Սարգե-

պիսկոպոսի «Ճանապարհորդութիւն ի Հայս» գործէն։ Նկարագրական մասն ամբողջապէս մենք գրած ենք իբր ականատես վկայ, երբ Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետին հետ իբր ուղեկից մինչև Բեդերսպուրկ և Կովկաս ուղեւորելու առթիւ՝ բախտ ունեցայ այցելելու Անին ալ՝ յագուրդ տալով մանկութենէս ի վեր ունեցած բուռն հետաքրքրութեան տենչանքիս, որ այլեւս տանջանքի փոխուած էր։ Այս Նկարագրական մասը համառօտ կերպով հրատարակութեան տուած եմ «Հիւսիսային ուղեւոր և Հրայր» ծածկանուամբ անցեալ տարի Բիւզանդիոն Հայաթերթի մէջ։

Դ. Անիի Գիտականը. այս գլխուն մէջ առանձին բաժանումով խօսած ենք Հայ Ճարտարապետութեան վրայ, մէջ բերելով Եւրոպացի նշանաւոր մասնագէտ գիտուններու կարծիքները Հայ արուեստի և արհեստի մասին, իրենց անուններով. ասկէ դիւրաւ կարելի է հասկնալ թէ այս գլուխը պատրաստելու համար մասնաւորաբար որո՞նցմէ օգտուած ենք։ Իսկ այս գլխուն Բ. բաժանման մէջ խօսած ենք Բրօֆ. Մառի պեղումներուն վրայ, որ գրքիս այժմէութիւն ունեցող մասը կրնայ համարուիլ։ Այս մասն ալ պատրաստելու համար գլխաւորաբար օգտուած ենք մեր հազարաւոր մղոն կատարած պատմական ուղեւորութեան յատուկ նոթատետրէս։

Որպէս զի մեր այս երկասիրութիւնն աւելի ժողովրդական ընծայենք և կենդանի ըլլայ տպաւորութիւնը, զարդարեցինք անցեալ տարի նկարուած 33 յաջող լուսանկարներով զորոնք Եւրոպա պատրաստել տուինք մեծ խնամով՝ գերազանցելու համար ցարդ հրապարակ ելած Անիի պատկերները, թէ՛ բաց-նամակ, ըլլան թէ ալպոմ։

Այսպէս անդրանիկ երկասիրութիւնս իր յաջող բազմաթիւ նկարներով կը կարծենք թէ եղած պահանջին առ այժմ կրնայ գոհացնել ու գտնուիլ ամէն Հայու տան մէջ։

Անիի և Հայոցս արդի վիճակն ինձի յիշել կու տայ Տանդէի մ՚ա խօսքը. «Աւելի ի՞նչ կայ մորմոքիչ եւ սրտի ցաւ առթող, քան դժբախտ օրերու մէջ վերյիշել փառքի եւ յաջողութեան անցեալ օրերը:» Եթէ ձախորդ և տառապանքի օրերու մէջ

մորմոքիչ է յիշել փառքի հին օրերը, կ'ըսենք թէ միայն մորմոքիչ չէ, այլ ընդհակառակը՝ մխիթարիչ: Արդարև յոյժ մխիթարական է վերյիշել Հայուն փառքի և մեծութեան հին օրերը, որոնց կենդանի և յաւերժական կոթողներէն մէկն է Անին, որով իրաւամբ կրնան պանծալ Հայ Աշխարհն և Հայ հանճարը։

Պատմական իրողութիւն մըն է թէ Հայն անհատաբար որքան հանճարեղ, հնարամիտ և ձեռներէց, հաւաքաբար նոյնքան անարժէք է. աստ մէջ պէտք է փնտռել մեր ազգային ճակատագրական դժբախտութիւնները....։ Չի անհատական այնքան բարձր ձիրքերով օժտուած Հայն երբ իրարու քով կուգայ, իրար կը չեզոքացնէ, որով արդիւնքը ժխտական կ'ըլլայ....։

Եթէ փոքր ակնարկ մը գոնէ ձգենք վերջին դարու Հայ պատմութեան վրայ, դիւրաւ համոզում կը գոյացնենք այս մասին։

Արդեօք մեծահռչակ Հայ մը չէ՞ր որ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ Ռուսիոյ մեծազօր Կայսրութիւնը փրկեց աննախընթաց անիշխանութենէ մը Աղեքսանդր Բ.ի վերջին օրերուն։

Արդեօք հռչակաւոր Հայ զօրապետներ չէ՞ին որ գրաւեցին Կովկասեան անառիկ սարերն և սանձեցին անզուսպ ցեղերը՝ գոհար երկիր մը աւելցնելով Ռուսիոյ մեծազօր Կայսրութեան վրայ։

Արդեօք Հայ մեծահարուստ վաճառականներ չէի՞ն որ առհավիրան եղան Անգլիացւոց Հնդկաստանի տիրապետութեան, որ մեծագոյն գոհարն է Անգլիական թագին։

Արդեօք Եւրոպական պետութեանց մէջ Հայեր չկա՞ն որ այժմ իսկ իբր նախարար, ծերակուտական և բարձր պաշտօնատարներ գործօն կեանք մը ունին Ռուսիոյ, Աւստրիոյ-Հունգարիոյ, Ռումանիոյ, Պարսկաստանի և մանաւանդ Թուրքիոյ մէջ, ուր վերջին դարուս մէջ այնքան համբաւաւոր Ամիրաներ մեծ ծառայութիւններ մատուցած են Օսմանեան Պետութեան նեղ և անտանապէս քայքայուած օրերուն։

Արդեօք չե՞նք յիշեր թէ հին դարերու մէջ ևս Բիւզանդական գահուն վրայ տասնէ աւելի Հայ Արշակունի կայսրեր բազմած են և Հայ պատերազմատենչ 2 թագաւորներ ևս՝ Պուլկարիոյ գահուն վրայ։

Վերջապէս Հայն ուր որ եղած է, արդեօ՞ք առաջնակարգ դիրք գրաւած չէ իբր կարող պաշտօնատար, քաջամարտիկ և յանդուգն զօրավար, իբր նրբամիտ դիւանագէտ և դեսպան, իբր հնարամիտ վաճառական, իբր ճարտար արհեստագէտ և արուեստագէտ, գիտական բոլոր ճիւղերու մէջ և վերջապէս իբր ազատութեան ռահվիրայ արեւելքի, ի գին ամէն զոհողութեան։ Զոհողութիւններ՝ որ Հայը բերին, հասուցին մահուան դուռը....։

Եթէ Հայն այսքան մեծահանճար զաւակներ ունի, ուրեմն ինչո՞ւ դժբախտ է Հայը....։

Ըստ մեզ Հայուն այժմու դժբախտութեան երկու գլխաւոր պատճառ կայ։ Նախ շատ ցրուած է Հայութիւնը, հազիւ $3^1/_2$ միլիոն ժողովուրդ մը՝ որ սփռուած է Թուրքիոյ, Ռուսիոյ, Պարսկաստանի, Եւրոպայի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի և այլ տեղեր, այսինքն՝ Երկրագնդիս բոլոր ցամաքամասերուն մէջ, այնպէս որ բաց ի Արարատեան (Երեւանի) նահանգէն, ուր Հայերը մեծամասնութիւն են և աւելի քան 650,000 կը հաշուին, ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն կը կազմէ՝ անօրինակ կերպով ցրուած ըլլալուն: Երկրորդ պատճառն այն է որ Ազգային որոշ քաղաքականութիւն չունինք:

Ամէն Հայ իրեն համար յատուկ քաղաքականութիւն մը ունի ըստ իր մտածելակերպին։ Ուղղութիւնը կը փոխուի, երբ Կաթողիկոս մը, Պատրիարք մը, կամ ազգային պաշտօնական մարմին մը կը փոխուի, ազգային ապագային համար ամէն Հայ տարբեր մեկնակէտ ունի. և տարբեր ճամբաներու կը հետեւի։

Նոյն տարբեր և երբեմն հակառակ ուղղութեան կը հետեւին նաև. մեր քաղաքական կուսակցութիւններն ալ։

Այս պատճառով է որ հազիւ ազատած Հայաջինջ բռնակալութեան մը սարքած արտաքին հալածանքներէն, այժմ ներքին աղետաբեր երկպառակութեամբ իրար կը հալածենք և արդէն սպառած ուժերն ալ կը ցրուենք և նոր վէրքեր բանալով՝ Ազգային անձնապահութեան և Ազգային կազմակերպութեան ճամբան կը մոռնենք, մինչ երկար սպասումներէ ետք Սահմանադրական վերանորոգիչ ժամանակն եկած հասած է հին վէրքերը դարմանելու։

Մաղթենք որ Օսմ. Սահմանադրութեան այս երկու վերջին

տարիներուն մէջ մեր ունեցած ազգային ներքին ծիւրիչ պառակտումները փոխանցման շրջանի մը վերապրելով՝ շուտով մտնենք կազդուրիչ նոր շրջան մը, Հայութեան ապագան փնտռելով միայն Կրթական եւ Տնտեսական խաղաղ զարգացման եւ անձնուէր ու անշփոթ յառաջդիմութեան մէջ: Աս է մեր փրկութեան միակ ճամբան:

Անդրանիկ երկասիրութիւնս ինձի առիթ մը կ'ընծայէ անգամ մըն ալ որդիական խորին երախտագիտութիւն յայտնել առ սիրեցեալ Հայրապետն Ամենայն Հայոց Վեհ. Տ. Տ. Մատթէոս Բ. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսն, որ յանուն Թուրքիոյ եկեղեցականութեան՝ զիս ընտրելով իբր ուղեկից Իր Պատմական փառաւոր ուղեւորութեան, բարեբախտութիւն ունեցայ ի մէջ այլոց կենդանի աչքով տեսնելու Հայկական հնութեան փառաց տաճարը՝ Անին և յագուրդ տալու ի տղայ տիոց ունեցած հետաքրքրութեան անզուսպ փափաքիս և պապակիս: Իբր որդիական դուզնաքեայ փոխարինութիւն Իր Ժողովրդական մեծ Անուան կը ձօնեմ սոյն այս համեստ երկասիրութիւնս որդիական յաւերժական երախտագիտութեամբ:

Կ. Պոլիս, 2 Ապրիլ 1910 — Գ. Ծ. ՎԱՐԴ. ՊԱԼԱՔԵԱՆ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

էջ
Յառաջաբան . . . . է
Ցանկ Նիւթոց . . . . ժԳ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ.—Անիի Հիմնարկութիւնն ու Բարգաւաճումը 1
Բ. ՄԱՍ. — Անիի Վաճառումը 4
Գ. ՄԱՍ. — Սելճուկներու արշաւանքներն ու Անիի կործանումը 12

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ 17

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆԸ

Արտաքին պարիսպները 21
Աւագ կամ Մայր Եկեղեցին 27
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Եկեղեցին 34
Ս. Փրկիչ Եկեղեցին 38
Ս. Առաքելոց Եկեղեցին 41
Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր Եկեղեցին 44
Գագկաշէն Ս. Գրիգոր Եկեղեցին 47
Վրաց Եկեղեցին 49
Բագրատունեաց Պալատը 50
Անիի Կաթողիկոսարանը 53
Գագիկ Ա.ի Արձանը 56

	էջ
Անիի Միջնաբերդը	57
Աղջկայ Բերդը	59
Երկյարկանի Կամուրջը եւ Բեխենց Վանքը . . .	60
Արքայազուն Մանկանց Դամբարանը	61
Արքունական Բաղնիքի Փլատակները	62
Ախուրեան Գետ Տանող Արքայական Ճանապարհը .	63
Անիի Մօտակայ Ղօշավանքը	64
Ղօշավանքի մէջ Արքունի Խորհրդարանի Կամարակապ եւ Սիւնազարդ Ներքին Մասը	68
Ս. Մինաս եւ Ս. Գէորգ Մատուռները Ղօշավանքի Ձորին մէջ	69
Աշոտ Ողորմած Թագաւորի Դամբարանը	70

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ԳԻՏԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ. — Հայկական Ճարտարապետական Ոճը . .	72
Անիի Յատակագիծը	72
Բ. ՄԱՍ. — Անիի Այժմու Պեղումները	81

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Ուղեւորութիւն Դէպ ի Անի Վեհ. Ս. Հայրապետի .	91
Անիի Ոտանաւորը	103

ՄԵԾ ԱՐԱՐԱՏ 5157 ՄԵՏՐ, ՓՈՔՐ ԱՐԱՐԱՏ 3914 ՄԵՏՐ
(ՄԱՍԻՍ)

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՆԻԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒՆ

Ա. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ

ԱՆԻԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ԲԱՐԳԱՒԱՃՈՒՄԸ

Բագրատունիներու Արքայական Տան մեծագոյն փառքերէն մէկն եղաւ Անի մայրաքաղաքի շինութիւնը, *որ իր ժամանակին կոչուեցաւ* Հազար եւ մէկ եկեղեցիներու *քաղաք։ Անշուշտ ո՛չ թէ անոր համար որ թուական ճշտութեամբ հազար և մէկ եկեղեցի ունէր իրաւամբ, այլ, որովհետև Անին իր շրջակայ Շիրակ գաւառով հարիւրաւոր եկեղեցիներ, տաճարներ և մատուռներ ունէր ցրուած հոս և հոն։ «Հազար և մէկ եկեղեցիներու քաղաք» կոչուեցաւ միայն՝ ցոյց տալու համար մեծ ու փոքր աղօթատեղիներու չափէն աւելի բազմութիւնը։*

Ազգային Պատմութենէն գիտենք թէ Տրդատ թագաւորը Շիրակ գաւառը նուիրեց Կամսարական *իշխանական ցեղին, որ ծաղկեցուց և հարստացուց այս արգասաբեր գաւառը։ Պատմութեան մէջ Շիրակի արգասաբերութիւնն և Շարայի որկորն առածի կարգ անցած՝ յիշուած են մասնաւորաբար։*

Ութերորդ Դարու վերջերը Բագրատունեաց թագաւորու-

թեան հիմնադրի պապը՝ Աշոտ Մսակեր Շիրակայ ա՛յնքան համբաւոր արգասաբերութենէն հրապուրուած՝ այս գաւառը Կամսարականներէն գնելով՝ ընտանեօք բնակեցաւ Անի, որ այն ատեն դեռ փոքրիկ և աննշան աւան մ'էր։

Հետզհետէ Անի ընդարձակեցաւ և շէնցաւ, շրջակայ գաւառին բարեբերութեան և իր բնական դիրքին ամրութեան ու անմերձենալիութեան շնորհիւ, այնպէս որ Սմբատ Բ.ի և Գագիկ Ա.ի օրով հասաւ ամենամեծ համբաւի ու փառքի։ Անին իր ամրաշէն պարիսպներով, հոյակերտ արքայական պալատներով և գեղեցկաշէն իշխանական ապարանքներով, նրբաքանդակ եկեղեցիներով և անմերձենալի բարձրակառոյց Միջնաբերդով հարևան ազգերու նախանձն և ընչաքաղցութիւնը գրգռեց մանաւանդ որ իբր հարուստ և վաճառաշահ մայրաքաղաք մեծ համբաւ ունէր։

Ազգային և օտար պատմիչներ մեծ գովեստով կը խօսին Անիի հարստութեան, արքայական և իշխանական պալատներու ճոխութեան, ինչպէս և մայրաքաղաքին բազմամարդութեան վրայ, այնպէս որ մինչև մէկ միլիոնի կը հասցնեն Անիի բնակչութեան թիւը, ինչ որ ըստ մեզ չափազանցութիւն է։ Ասոր վրայ ընդարձակօրէն պիտի խօսուի արդէն՝ Անիի Տեղագրութեան մէջ։

Բագրատունի թագաւորութեան հիմնադիր Աշոտ Ա., *երբ Դուինի Յիսէ Սելճուք ոստիկանի միջնորդութեամբ՝ Պաղտատի Ամիրայէն թագաւորական իշխանութիւն և զգեստներ ստացաւ, Անիի մէջ* 885*ին Հայ նախարարներու, իշխաններու և խուռն բազմութեան ներկայութեան* թագաւոր օծուեցաւ *հանդիսաւոր կերպով Գէորգ Բ. Կաթողիկոսէն։ Այսպէս Անի եղաւ Բագրատունի թագաւորներու մայրաքաղաք ըստ ազգային պատմիչներու։ Նոյն տարին էր որ Յունաց Վասիլ Արշակունի կայսրն ևս արքայական թագ և մական ղրկեց Աշոտ թագաւորի։*

Բայց ոմանք կը կարծեն թէ Բագրատունեաց Աբաս թագաւորի անդրանիկ որդին Աշոտ Գ. Ողորմած (952—977) *էր որ առաջին անգամ իր գահը հաստատեց Անի և իր օրով միայն Անի մայրաքաղաք դարձաւ Բագրատունի թագաւորներու։ Այս-*

պէս գրեթէ դարու մը տարբերութիւն առաջ կուգայ ասկէ։ Սակայն մենք կը կարծենք թէ անուններու շփոթութենէ առաջ եկած է այս տարբերութիւնը և Աշոտ Ա. է որ առաջին անգամ Անիի մէջ օծուեցաւ Գէորգ կաթողիկոսէն, որով կ՚ենթադրենք թէ այն ատենէն մայրաքաղաք եղած ըլլայ Անին։

Ստոյգ է սակայն որ Աշոտ Գ. Ողորմածի երկարամեայ թագաւորութեան օրով Անին ամրացաւ և հաստատացաւ։ Ասիկա էր որ շինեց Անիի համբաւաւոր միջնաբերդն որ իր անմերձենալի բնական և արհեստական դիրքին շնորհիւ՝ իրաւամբ անառիկ համարուած է իր ժամանակին մէջ։

Աշոտ Ողորմածի կինը՝ Խոսրովանուշ թագուհին որ կառուցած է Հաղբատի և Սանահինի հոյակապ վանքերը՝ մանաւորապէս իր յիշատակներն և շինութիւններն ունի Անիի մէջ։

Պատմութենէն գիտենք նաև որ Անիի նշանաւոր շինութիւններու մեծ մասը կառուցուած է Սմբատ Բ.ի թագաւորութեան օրով։ Այս շինարար և մեծագործ Բագրատունի թագաւորն է որ կառուցած է Անիի հիւսիսային կողմի ամրակուռ պարիսպները, իրենց կիսաբոլոր և բարձրակառոյց աշտարակներով ու ամբարտակներով, զորոնք հազիւ ութը տարուան մէջ կրցաւ լրացնել։ Սմբատ Բ. շինել տուաւ նոյնպէս նշանաւոր Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ՝ Անիի համբաւաւոր Մայր կամ Աւագ Եկեղեցին, որ իր նրբնապէս պարապ կամարներով ու երկնաբերձ կաթողիկէով Անի այցելող Հայ և Եւրոպացի ճարտարապետներու և առհասարակ այցելուներու մանաւոր հիացման առարկայ եղած է։ Բայց Սմբատ թագաւորի վաղահաս մահուամբ՝ Անիի այս Մայր եկեղեցիին շինութիւնը լրացուց Գագիկ Ա.ի ամուսինը Կատրամիտէ թագուհին, որու շինութեան յատուկ արձանագրութիւնը յիշուած է Մայր եկեղեցւոյ մեր նկարագրութեան ընթացքին մէջ։

Յայտնի է նաև Ազգային պատմութենէն թէ Աշոտ Գ. Ողորմած — Բագրատունի թագաւորներու շարքին մէջ իրաւամբ մեծ տեղ մը գրաւող այս առաքինի ու մեծագործ թագաւորը — Անիի մէջ մեծ հանդիսաւորութեամբ թագաւոր օծուած է Աղուանից Փիլիպպոս թագաւորի և անոնց Յովհաննէս

կաթողիկոսի ներկայութեամբ՝ Հայոց Անանիա Կաթողիկոսէն 961ին։

Բաց ի ասոր կը յիշուի նաև պատմութեան մէջ Գագիկ Ա. թագաւորի օծումը Բագրատունեաց մայրաքաղաք Անիի մէջ։

Սմբատ Բ.ի եղբայր և յաջորդ Գագիկ Ա. թագաւորի օրով Անին ա՛լ աւելի շէնցաւ, զօրացաւ և հարստացաւ, այնպէս որ իբր վաճառաշահ և մեծափարթամ մայրաքաղաք դրացի ազգերու, մանաւանդ Յոյներու նախանձը գրգռեց, որոնք սկզբնապատճառ եղան Անիի կործանման և անշքութեան։

Բ. ՄԱՍ

ԱՆԻԻ ՎԱՃԱՌՈՒՄԸ

Գագիկ Ա. թագաւորի անդրանիկ որդին՝ Յովհաննէս-Սմբատ 1020ին յաջորդեց իր մեծանուն հօր։ Սա անկարող թագաւոր մը ըլլալով՝ ոչ միայն չկրցաւ Անիի զօրացման և ճոխացման աւելի աշխատիլ, այլ իր թուլութեամբ և անհեռատեսութեամբ պատճառ եղաւ Անիի վաճառման և Յունաց կայսեր յանձնման։

Այս ժամանակներուն էր որ Հայաստանի վրայ հետզհետէ քաղաքական սև և չարագուշ ամպեր կ'սկսէին կուտակուիլ, և Հայաստանի հեռաւոր սահմաններէն արշաւանքներու և հալածանքներու նորանոր բօթաբեր լուրեր կը հասնէին Անի։ Այդ օրերուն էր որ Սելճուկները Տուղրիլ-պէկի առաջնորդութեամբ Տիգրիս գետէն անցան ու հասան Միջագետք՝ աւեր ու աւար սփռելով ամէն կողմ։

Սելճուկներու այս արիւնարբու և խառնիճաղանճ բազմութիւնը մտաւ Հայաստան՝ հուրի ու սուրի մատնելով նախ Վասպուրականն ուր Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորն ի զուր կ'աշխատէր մարդկային այս աւերիչ հոսանքին առաջքն առնել և իր երկիրը պաշտպանել իր Շապուհ զօրավարին ու Դաւիթ արքայորդուն միջոցաւ։ Տուղրիլ-պէկ չարաչար խորտակելով Սենեքերիմ թագաւորի ընդդիմութիւնը՝ յաղթական արշաւեց Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի վրայ։ Յովհաննէս-Սմբատ դէմ ղրկեց իր բանակով Վասակ Պահլաւունի սպարապետը։ Սակայն

ատիկա դաւաճանութեան մը զոհ երթալով՝ սպաննուեցաւ ու Հայերը պարտուեցան։

Սելճուկներու պետը Տուղրիլ իր առաջին արշաւանքէն յաղթական՝ դարձաւ Պարսկաստան, նուաճեց երկիրը, վերականգնեց Պարսից թագաւորութիւնը, և նոր ուժեր ժողովելով՝ պատրաստուեցաւ իր երկրորդ արշաւանքին։

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը սարսափած Սելճուկներէն՝ Յունաց Վասիլ Բ. կայսեր հետ բանակցելով իր երկիրը Յունաց թողուց, և ինք Սեբաստիան ստացաւ բնակութեան համար 1021*ին։*

Այս թուականին էր որ Յունաց Վասիլ կայսրը Վրաց Գիորգի թագաւորին ապստամբութիւնը զսպելու համար, մեծ բանակով արշաւեց Վրաց վրայ, նուաճեց զանոնք և սկսաւ մօտենալ Հայաստանի սահմաններուն 1023*ին։*

Հայոց թագաւորը՝ Յովհաննէս-Սմբատ որ գաղտնապէս օգնած էր Վրաց ապստամբ թագաւորին՝ զուրկ Հայ թագաւորներու բնածին քաջութենէն, վախնալով Յոյն կայսեր վրէժխնդրութենէն՝ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսն իբր հաշտարար միջնորդ ղրկեց կայսեր, գրաւոր կերպով խոստանալով իր մահէն վերջ թագաւորութեան մայրաքաղաքը Անին Կայսեր տալ:

Բագրատունեաց համբաւաւոր և հարուստ մայրաքաղաքը վատաբար վաճառող թագաւորին այս անակնկալ մեծ խոստումէն չափազանց գոհ և ուրախ՝ Յունաց Վասիլ Բ. կայսրը բանակն առնելով հեռացաւ Հայաստանի սահմաններէն ու դարձաւ իր երկիրը, սակայն և այնպէս Անիի սև բախտն ալ վճռուած էր։

Յունաց Վասիլ կայսրը շուտով մեռնելով՝ չկրցաւ իր փափաքին հասնիլ։ Իր յաջորդը Կոստանդին կայսրն աւելի խղճամիտ թագաւոր՝ քան իր նախորդը, մահուան իր անկողնին մէջ (1029) *կանչել տալով իր արքունիքին հետ յարաբերութիւն ունեցող Կիրակոս անուն անարժան քահանայ մը՝ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի ինքնագիր նամակը յանձնեց անոր ըսելով.* «Տա՛ր տո՛ւր այս նամակը քու թագաւորիդ եւ ըսէ անոր թէ ինչպէս ամէն մահկանացու, ես ալ Յաւիտենականութեան սեմին վրայ կանգնած ըլլալով այժմ՝ չեմ ուզեր ուրիշին սեփականութիւնը

յափշտակել. թող ես առնէ իր թագաւորութիւնը եւ իր մայրաքաղաքը տայ իր որդիներուն»։

Այս ա՛նիծեալ Կիրակոս քահանան փոխանակ յոյն բարի կայսեր մահուան անկողնին մէջ յայտնած վերջին կամքը գործադրելու, և իր հայրենիքը ապագայ դժբախտութիւններէ փրկելու, պահեց իր մօտ Անիի յանձնման արքայական Նամակը և Կոստանդին կայսեր յաջորդ՝ Միքայէլ Ե. կայսեր վաճառեց սուղ գնով 1034ին։ Ասով պատճառ եղաւ հոյակապ Անիի անկման ու կործանման:

Մեռաւ իր անձը և գերդաստանը փրկելու համար՝ իր թագաւորութիւնն և իր հարուստ մայրաքաղաքը՝ Անին Վասիլ Բ. կայսեր նուիրող ապիկար թագաւորը Յովհաննէս-Սմբատ (1040)։ *Ասոր յաջորդեց իր Աշոտ եղբօր որդին Գագիկ Բ. որ եղաւ Բագրատունի թագաւորութեան վերջին գահակալը։*

Գագիկ Բ. թագաւորը թէ՛պէտ լաւ ձիրքերով օժտուած, բայց հազիւ 17 *տարեկան անչափահաս պատանի մը և խնամակալի կարօտ՝ Հայաստան մատնուեցաւ անիշխանութեան։ Հայ նախարարները սկսան իրարու դէմ թշնամանալ։ Այս պառակտումներէն քաջալերուած՝ Յունաց Միքայէլ Ե. կայսրը դեսպաններ ղրկեց Հայաստան՝ պահանջելով որ Անին իրեն յանձնուի ըստ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորի խոստման։ Թէպէտ Հայ նախարարներն և իշխանները միաբան մերժեցին կայսեր անիրաւ այս պահանջը, սակայն իրենց մէջ հետզհետէ ճարակ գտած երկպառակութեան պատճառով չկրցան ընդդիմութիւնը շարունակել։*

Դժբախտ զուգադիպութեամբ մը այդ միջոցներուն. Անիի մէջ ևս երկու կուսակցութիւն ծագում առաւ Վեստ-Սարգիս Սիւնիի փառամոլութեամբ որ նենգութեամբ իբր խնամակալ իշխան Գագիկ Բ. անչափահաս թագաւորի՝ տէրութեան գանձերը և շատ քաղաքներ ու բերդեր ձեռք ձգած ու իր կուսակից զօրքերով գրաւած պահելով, կ'երազէր Հայաստանի թագը օր մը իր գլուխը դնել, իսկ չյաջողելու պարագային յանձնել Անին Յունաց կայսեր։

Մինչ Վասակ Պահլաւունիի եղբայրը Վահրամ սպարապետ՝ հաւատարիմ հայրենեաց թագին ու թագաւորին՝ կ'ուզէր ի գին ա՛մէն զոհողութեան՝ պաշտպանել թագաւորութեան օրինաւոր

ժառանգորդին դառն ու իրաւունքը, և արգելք ըլլալ Վեստ-Սարգիսի փառատենչ ձգտումներուն ու գաղտնի դաւադրող նպատակներուն:

Յունաց Միքայէլ կայսրն երբ տեսաւ թէ յօժարակամ չեն ուզեր Անին իրեն յանձնել, զայրացած՝ ուզեց զէնքի ուժով իր ապօրէն կամքը գործադրել: Այս նպատակով հետզհետէ երեք զօրաբանակ ղրկեց Հայաստան: Ասոնք թէպէտ շատ աւեր ու աւար գործեցին, սակայն չկրցան չար նպատակնին իրագործել: Միքայէլ կայսրն այս պատճառով սաստիկ բարկացած՝ չորրորդ զօրաբանակ մը ղրկեց 100,000 *հոգիէ բաղկացած, որոնք գալով Անին պաշարեցին:*

Միեւնոյն ատեն Աղուանից Դաւիթ Անհողին թագաւորը Յունաց կայսեր դրդմամբ մտաւ Հայաստան ու գրաւեց Հայաստանի հիւսիսային արեւմտեան գաւառները:

Անիի պարիսպներու առջին բանակող Յոյները անհամեմատ աւելի զօրաւոր իրենց բանակին վրայ վստահ՝ ամէն օր ծանր նախատինք ու հայհոյանք կը տեղային քաղաքացւոց գլխուն: Վահրամ սպարապետ ո՛գեւորուած հայրենիքի պաշտպանութեան սուրբ սիրով և ուխտով՝ իր 30,000 *զօրքով դուրս ելաւ Անիի պարիսպներէն, ուժգին սա՛ստկութեամբ ինկաւ իրենց ուժերուն անձնապաստան Յոյներուն վրայ: Ասոնք անտարբեր գտնուելով՝ այնպէս անակնկալ խուճապի մը մատնուած և Հայոց կատաղութենէն սարսափած՝ այնքան մեծ ա՛նկարգապահութեամբ փախուստ տուին Անիի շրջականերէն որ աւելի քան* 20,000 *վիրաւոր և մեռեալ թողին պատերազմի դաշտի վրայ:*

Այս փա՛ռաւոր յաղթութենէն վերջ՝ սպարապետ Վահրամ Պահլաւունիի կուսակիցները Անի բերին Աշոտի որդին Գագիկ, *որ գահի միակ օրինաւոր ժառանգորդն էր, և Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսի ձեռքով Անիի մայր եկեղեցիին մէջ թագաւոր օծել տուին* (1042) *Գագիկ Բ. անունով: Գագիկ Բ. թէև Բագրատունի թագաւորներու վերջինը եղաւ, սակայն նշանաւոր հանդիսացաւ իր իմաստութեամբ ու քաջութեամբ:*

Վեստ-Սարգիս տեսնելով որ չյաջողեցաւ իր չար խորհուրդը գործադրել՝ փախաւ և ամրացաւ Անիի միջնաբերդը: Նորապսակ

և քաջարի Թագաւորը՝ Գագիկ առանց նոյնիսկ Թիկնապահի գնաց մտաւ միայնակ միջնաբերդը և համոզեց Վեստ-Սարգիսն որ հեռանայ միջնաբերդէն և Անիէն։ Սարգիս ստիպեալ՝ քաշուեցաւ Սուրմառի բերդաքաղաքը, առա՛նց սակայն հրաժարելու իր օրինաւոր Թագաւորի դէմ դաւելէ։ Գագիկ Թագաւորը փոքրիկ խումբով մը կրկին այս դաւաճանին վրայ քալեց, առաւ անոր ձեռքէն արքունի գանձերն ու բերդերը, և զինքն ալ բերաւ ու բանտարկեց Անիի մէջ։

Բայց Վեստ-Սարգիս պահ մը Թագաւորին բարեկամ ձեւանալով՝ շատ կուսակիցներ շահեցաւ, ինչպէս սպարապետին եղբօրորդին Գրիգոր Մագիստրոսը և Թագաւորին անձնուէր բարեկամները հետզհետէ հեռացնելով՝ ինք եղաւ անոր մտերիմ խորհրդականը։

Այդ միջոցներուն գաղտնօրէն դրդեց Յունաց Միքայէլ կայսեր յաջորդ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրն, որ կրկին սկսաւ պահանջել Անին։

Երբ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրը տեսաւ որ Գագիկ Թագաւորն ուժգնօրէն կը մերժէ իր անիրաւ պահանջը, Միխայէլ Ասիդ զօրապետը մեծ բանակով Հայաստան ղրկեց Անին բռնի գրաւելու։ Գագիկ արիաբար դիմադրելով Յոյն զօրավարին՝ պարտութեան մատնեց Թշնամի բանակն և յաղթութեամբ Անի դարձաւ։

Յոյն կայսրն իր կրած պարտութենէն սրտմտած՝ մէկ կողմէն Նիկողայոս զօրավարն աւելի մեծ բանակով և պատրաստութեամբ ղրկեց Հայոց Թագաւորին վրայ և միւս կողմէ՝ դրդեց Դուինի Աբուլ-Սուար ամիրայն որ արեւելեան կողմէն յարձակի Հայոց վրայ։

Սակայն Գագիկ առանց վհատելու և չփոթելու, Թանկագին ընծաներով իր կողմը շահեցաւ Աբուլ-Սուար ամիրան, և իր ամբողջ բանակով յարձակեցաւ Յունաց զօրավար Նիկողայոսին վրայ, որ կը յաւակնէր տէր դառնալ գոնէ այս անգամ Անիին։ Երկար չտեւեց կռիւը, Հայերը իրենց հռչակաւոր մայրաքաղաքի պաշտպանութեամբ ոգեւորուած՝ յաղթեցին Յոյներուն որոնք անմիջապէս հեռացան Հայաստանի սահմաններէն։

Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրը տեսնելով որ չպիտի կրնայ

զէնքով ու զօրքով գրաւել Անին, դիմեց Յունական յատուկ նենգամտութեան և յաջողեցաւ ալ Վեստ-Սարգիսի տիրանենգութեամբ։

Կայսրը բարեկամական թուղթ գրեց Գագիկին և զայն հրաւիրեց Կոստանդնուպոլիս՝ խաղաղութեան դաշինք հաստատելու պատրուակաւ։ Ու որպէսզի անխափան հասնի իր չար նպատակին, Հայոց Թագաւորին պատգամաւորներու ներկայութեան՝ Կոստանդին կայսրը Խաչի ու Աւետարանի վրայ երդուընցաւ հաւատարի՛մ մնալ իր խոստումին։ Բայց Գագիկ դաւադրութիւն մը կռահելով՝ չուզեց ընդունիլ կայսեր հրաւէրը։

Վեստ-Սարգիս և իր համախոհները Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսի հետ միաբանած՝ սկսան համոզել Թագաւորն որ ընդունի Յունաց կայսեր պատուաբեր հրաւէրը և Պոլիս երթայ աներկիւղ, խոստանալով որ մինչև վերջին շունչ հաւատարի՛մ պիտի մնան իրեն և պիտի պաշտպանեն իր գահն ու մայրաքաղաքը։ Որպէսզի Թագաւորն առ այս ապահովցնեն և իրենց դաւադրութիւնը ի գլուխ հանել յաջողին, Վեստ-Սարգիսեանք Կաթողիկոսին հետ երդման թուղթ գրեցին ու Թագաւորին մատուցին։

Թէպէտ Վահրամեանք ամէն ջանք ի գործ դրին՝ Թագաւորը զգուշացնել Յունական դաւադրութենէն և Վեստ-Սարգիսեանց տիրանենգ խոստումներէն, սակայն Գագիկ Թագաւորը մանաւանդ հաւատալով Պետրոս Կաթողիկոսի կեղծ խոստումներուն՝ չուզեց անսալ Վահրամեաններուն հայրենասէր յորդորներուն և արքայական շքով գնաց Կոստանդնուպոլիս՝ իրեն հետ տանելով իր Թագաւորութիւնն ալ։

Յունաց կայսրը՝ Կոստանդին Մոնոմախոս իսկզբան Թագաւորական պատուով ընդունեց Հայոց Գագիկ Թագաւորն իր մեծաշուք մայրաքաղաքին մէջ, և քանի մը օր ետք սկսաւ քաղցրութեամբ պահանջել Անին։ Երբ Գագիկ բացարձակապէս ընդդիմացաւ և չուզեց յանձնել իր շքեղ մայրաքաղաքը, կայսրը բարկացած՝ Հայոց Թագաւորն արգելափակեց Մարմարայի կղզիներէն մէկին մէջ։

Հայոց Թագաւորի գերութեան գուժկանն երբ հասաւ Հայաստան, Նախարարները Պետրոս Կաթողիկոսի հետ հաւաքուեցան խորհուրդ ընելու։ Իշխաններէն ոմանք կ'ուզէին Աղ-

ուանից Դաւիթ Անհողինի յանձնել, մինչ ուրիշ իշխաններ՝ Վրաց և Աբխազաց Բագարատ Թագաւորին։

Բագրատունիներու հռչակաւոր մայրաքաղաքը փոխանակ թշնամիին դէմ պաշտպանելու և պահպանելու միջոցներուն վրայ խորհելու ու զանոնք գործադրելու, ազգադաւ այս իշխանները Անին յանձնելու միջոցներուն վրայ կը խորհէին։ Հայոց Կաթողիկոսը Պետրոս Գետադարձն ալ փոխանակ արքայական գահն ու թագն փրկելու, իր ընչաքաղցութիւնը յագեցնելու պատեհ առիթը չուզելով ձեռքէ հանել, Սամուսատի Յոյն իշխանին միջոցաւ կայսեր լուր ղրկեց թէ պատրաստ է Անին յանձնելու կայսեր, եթէ յարմար հատուցում ընէ իրեն:

Հայոց դժբախտ Թագաւորը՝ Գագիկ միայն վստահելով Աստուծոյ բարձրագոյն պաշտօնէին՝ Անիի քառասուն բանալիները յանձնած էր Պետրոս Կաթողիկոսին, մինչ սա անարժան իր հայրենասէր և մեծագործ նախորդներուն՝ կ՚ըլլար առաջին դաւաճանողը Հայրենիքին՝ ոսկիի և արծաթի հետ փոխելով Հայաստանի թագն, գահն ու Անի մայրաքաղաքը։ Որովհետև Հայաստանի թագն ու գահը մինակ իրը չէր, այլ ընդհանուրին, մինչ ոսկին ու արծաթն իր սեփականութիւնը դարձան, անշուշտ մինչև իր մահը։

Յոյն կայսրն երբ գոհացուց Պետրոսի ընչաքաղցութիւնը, անարժան այս Կաթողիկոսն Անիի քառասուն բանալիները կայսեր ղրկեց նամակով, որուն մէջ նախարարներն և Կաթողիկոսը կը գրէին. «Անին եւ բոլոր արեւելեան հայրենի երկիրները կայսեր կը յանձնենք:»

Հայոց տարաբախտ Թագաւորը հակառակ իր նախարարներու, իշխաններու և Կաթողիկոսի դաւաճանութեան, չարունակեց ընդդիմանալ. բայց ճարահատ՝ հարկադրուեցաւ ապա կայսեր ապօրինի կամքը կատարել։ Հրաժարեցաւ իր արքայական գահէն ու թագէն 1045 թուին՝ փոխարէն ստանալով Կապադովկիայի Պիզու քաղաքը, ուր ամուսնացաւ Սեբաստիոյ Դաւիթ Թագաւորի աղջկան հետ։ Բագրատունեաց այս վերջին թագաւորն եղերական վախճան մը ունեցաւ հոն՝ զոհ երթալով Յունական դաւադրութեան մը։

Կոստանդին Մոնոմախոս կայսրը Պարակամանոս ներքինին բանակով մը Հայաստան ղրկեց, որպէս զի իր նոր ժառանգութիւնը՝ Անին առնայ։ Բայց սա երբ Անիի պարիսպներուն առջև հասաւ, դռներն ամրապէս փակուած գտաւ։ Որովհետև քաղաքապահ զօրքերը միացած մայրաքաղաքին հաւատարիմ քաղաքացիներուն հետ, պատրաստ էին զէն ի ձեռին պաշտպանելու իրենց թագաւորական թաղն ու գահն և իրենց սիրական չէն ու շող Անին։

Հազիւ Ցունական այս պաշարումը վերսկսած՝ Հայոց զօրքերը քաղաքացիներու հետ գրոհ տալով պարիսպներէն դուրս, ցան ու ցիր փախցուցին թշնամին Անիի սահմաններէն։

Այդ օրերուն գուժ հասաւ սակայն Պոլսէն թէ Գագիկ բռնադատեալ, հրաժարած է թագաւորական գահէն և թէ այլևս չպի՛տի կրնայ դառնալ Հայաստան։

Այս բօթաբեր լուրէն Անիի բերդապահ զօրքն ու բնակիչներն անբացատրելի սուգի մատնուեցան, իրենք զիրենք գտան բոլորովին լքուած և ներքին ու արտաքին թշնամիներէ շրջապատուած։ Ուրիշ միջոց չգտան, եթէ ոչ անձնատուր ըլլալ և Պարակամանոսն եւ կանչելով՝ Անին յանձնել անոր:

Այսպէս Բագրատունիներու համբաւաւոր արքայանիստ ոստանն որ իր ժամանակին մէջ իբր վաճառաշահ, զօրաւոր և հարուստ մայրաքաղաք մեծ համբաւ ունէր՝ իր տիրանենգ իշխաններուն դաւաճանութեամբ անփառունակ վախճան մը ունեցաւ՝ թշնամիին ձեռք իյնալով։

Այսպէս անգամ մըն ալ հաստատուեցաւ պատմական այն մեծ, բայց աղիտաբեր ճշմարտութիւնը թէ Հայուն թշնամին օտարէն աւելի, միշտ Հայն է եղած: Ազգային պատմութեան էջերը լի՛ են այս կարգի օրինակներով։ Միթէ Արշակունեաց թագաւորութիւնն ևս չկործանեցա՞ւ Հայ նախարարներու տիրանենգութեամբ. ասոնք հակառակ Սահակ Պարթև մեծ հայրապետի բուռն ընդդիմութեան՝ վերջին թագաւորը Արտաշէսը յանձնեցին Պարսից՝ առարկելով թէ շատ երիտասարդ է և անփորձ՝ թագաւորական իշխանութիւնը վարելու։ Չուզեցի՛ն անսալ երջանկայիշատակ հայրապետին իմաստուն յորդորներուն

եւ արհամարհեցին անոր սա խօսքը թէ «հայրենեաց հիւանդ ոչխարը աւելի լաւ է քան օտարին առողջ գայլը»։ *Մինչեւ հիմայ ալ մեր ազգին գլխուն եկած դժբախտութիւններուն մեծ մասին սկզբնապատճառը արդեօք մենք չե՞նք եւ մեր մէջ փնտռելու չե՞նք։*

Այսպէս Յոյները հազիւ տիրացած Անիին եւ շրջակայ գաւառներուն՝ իրենց զօրքերով երկրին բոլոր քաղաքներն եւ բերդերը գրաւեցին, մեծ անգթութիւններ գործելով։ Հայ իշխանները հեռացուցին իրենց հայրենի երկիրներէն եւ ոմանք Թունաւորեցին։ Պօլիս տարին ու գերի պահեցին նոյն իսկ Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոսն եւ անոր ալ չխնայեցին որ Անիի բանալիները յանձնելով անփոխարինելի ծառայութիւն մը մատուցած էր իրենց։ Վերջապէս՝ երեւակայելի ամէն միջոցներով աշխատեցան կազմալուծել Հայ ազգը, նպատակ ունենալով նաեւ ձուլել Հայութիւնը իրենց մէջ։

Գ. ՄԱՍ

ՍԵԼՃՈՒԿՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱՒԱՆՔՆԵՐՆ ՈՒ ԱՆԻԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ

Տուղրիլ-պէկ Սելճուկներու գլուխն անցած՝ կրկին արշաւեց Հայաստան՝ արիւն ու արցունք հոսեցնելով իր անցած բոլոր գաւառներուն մէջ։

Մարդախոշոշ Տուղրիլի մահէն վերջ իր եղբայրը՝ Ալփասլան իր բոլոր զօրքով եւ տրամադրելի ուժով մտաւ Հայաստան՝ հեղեղի եւ հրդեհի լափլիզող աւերիչ հոսանքի մը պէս, եւ անարգել յառաջանալով՝ եկաւ պաշարեց Անին, մայրաքաղաքին հարստութեան տիրանալու յոյսովն ու տենչովը։ Երկար տեւեց պաշարումը որու միջոցին թէպէտ իր մեծազանգուած եւ ահռելի քաբաններով պարսպի մէկ մասը խորտակեց Ալփասլան, սակայն չկրցաւ քաղաքէն ներս մտնել։

Ալփասլան յուսահատ Անիի պարիսպներէն՝ իր բանակով հեռանալու վրայ էր, երբ մայրաքաղաքին մէջ գտնուող իշխաններն եւ աւագանին կարծելով թէ թշնամին նոր յարձակում գործելու պատրաստութիւն կը տեսնէ, միջնաբերդը քաշուեցան։ Ժողովուրդն անպաշտպան մնալով՝ խուճապի մատնուած, սկսաւ

աղաղակ բարձրացնել։ Այն ատեն Սելճուկները վերադառնալով՝ սաստկութեամբ ինկան քաղաքին վրայ, մտան ներս և անխնայ սկսան կոտորել անմեղ բնակիչները, առանց խնայելու ծերին ու երախան, կոյսին ու երիտասարդը, այնպէս որ Ախուրեանի ջրերը Հայու արեամբ ներկուեցան։ Այնպի՛սի անգթութիւններ և աննախընթաց գազանական վայրագութիւններ գործեցին որ պատմութեան մէջ հազիւ կը գտնենք անոնց օրինակները և որ յատուկ են ընդհանրապէս Թաթարներու միայն։

Ալփասլանի ձեռամբ Անիի այս ահռելի կործանումը կատարուեցաւ 1064ին, որմէ վերջ Անին միշտ ոտից կոխան եղաւ ամէն կողմէ Հայաստան խուժող թշնամիներուն՝ մինչև վերջնական հիմնայատակ կործանումը, ինչպէս պիտի տեսնենք մեր պատմութեան ընթացքին մէջ։

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը կործանելէ վերջ, Հայաստան ինկաւ թշնամիներու ձեռքն և բաժան բաժան եղաւ. այսպէս առանձին մեծ կուսակալութիւններ եղան Անի, Դուին և Կարս։ Ասոնց մէջ մէյ մէկ Ամիրա նստելով՝ կ'իշխէր իրեն հարկատու ժողովրդեան վրայ։

Արդարև Հայաստանի քաղաքներուն մէջ ամէնէն աւելի փոփոխական բախտ ունեցաւ Անին որ իր ճոխութեան և փարթամութեան պատճառով՝ աշխարհակալ իշխաններու միշտ ագահութիւնը կը գրգռէր։

Անին Ալփասլանի կատաղութեան մատնուելէն վերջ՝ եղաւ Մանուչէ անուն Թուրք ամիրայի մը կուսակալութիւն. բայց Ալփասլանի յաջորդը՝ Մելիքշահ կրկին նուաճեց Մանուչէ ամիրան, և Անին վերստին առաւ իր իշխանութեան տակ։ Ասոր յաջորդը թուլամորթ Աբուլ-Սուար տեսնելով որ չպիտի կրնայ իր իշխանութիւնը պահել ասպատակներու դէմ՝ ուզեց Անին վաճառել Կարսի ամիրային։ Երբ Անեցիք իմացան Աբուլ-Սուարի այս մտադրութիւնը, Վրաց Դաւիթ թագաւորի պաշտպանութեանը դիմեցին։ Դաւիթ զօրքով եկաւ և գրաւեց Անին։ Մայր եկեղեցին զոր Պարսիկները մզկիթի փոխած էին՝ կրկին Հայոց յանձնեց և Աբուլ-Սուարը հետն առնելով՝ տարաւ Վրաստան և բանտարկեց (1124)։

Քիչ ժամանակ վերջ՝ Վրաց Դաւիթ թագաւորը մեռաւ, և Աբուլ-Սուարի երէց որդին ու յաջորդը՝ Փադլուն շրջակայ ամիրաներէն օգնութիւն գտած՝ եկաւ և զօրքով Անին պաշարեց։

Անեցիք իրենց Վրացի քաղաքապետի առաջնորդութեամբ արիաբար պաշտպանեցին իրենց հին մայրաքաղաքը։ Այս գործին մասնակցեցան նաև Հայ կանայք, որոնցմէ պատմութիւնը կը յիշէ Այծեամն անուն քաջասիրտ Հայ կինը, որ երբեք չէր վախնար թշնամիին նետերէն։ Պաշարումն երկար տևեց. Փատլուն բանակցութեան մէջ մտաւ Անիի իշխաններուն և մեծամեծներուն հետ՝ խոստանալով որ եթէ յօժարակամ անձնատուր ըլլան, քաղաքը խաղաղութեան մէջ կը պահէ և արիւնհեղութեան առաջքը պիտի առնէ։ Որովհետև քաղաքին մէջ պաշարի նուազութիւն կար և Վրացիներէն ալ օգնութիւն չէր հասներ, Անեցիք ընդունեցին իրենց նախորդ իշխողը (1126)։

Այնուհետև Փատլուն ամբողջ Շիրակը իր իշխանութեան տակ առնելով՝ խաղաղութեամբ կառավարեց մինչև իր մահը (1132)։

Սակայն Վրացիք կրկին զօրանալով Գիորգի թագաւորի օրով արշաւեցին Շիրակ գաւառն և գրաւեցին Անին Փատլունի եղբօրորդի՝ համանուն Փատլունի ձեռքէն։ Մանազկերտի Ամիրան որ զօրքով օգնութեան եկած էր Անիի Ամիրային՝ չարաչար յաղթուեցաւ Վրացիներէն (1161)։

Վրաց թագաւորը Գիորգին քաջալերուած իր յաղթութենէն՝ Դուինի վրայ քալեց և յաղթելով՝ շատ անգթօրէն վարուեցաւ պարտուած իր զոհերուն հետ։ Ասոր վրայ Պարսից թագաւորն անձամբ եկաւ Վրացիներուն վրայ. չորս տարի շարունակ Շիրակը և Վրաց սահմանները ասպատակեց, որով և Գիորգին ստիպուեցաւ Անին Պարսիկներուն թողուլ, մինչև որ նոր ուժեր հաւաքելով՝ կրկին Անին խլեց Պարսիկներուն ձեռքէն և Օրբէլեան իշխաններուն յանձնեց Անիի կառավարութիւնը (1174)։

Հեռաւոր արևելքէն Ճինկիզխան հարիւր հազարաւոր թաթարներու բազմութեան մը գլուխն անցած՝ Չինաստան, Հնդկաստան և Պարսկաստան նուաճելէ վերջ, ահեղ թափով մը մտաւ Հայաստան՝ թշուառութեան և դժբախտութեան նոր

Թուականն մը բանալով արդէն մինչեւ այն ատեն Թաթարներէն բազմիցս ցան ու ցիր եղած և իշխանազուրկ մնացած Հայութեան։ Ազգային պատմութեան էջերն աւելի սեւ և անագորոյն արձանագրութիւն մը ունեցած չեն, քան Ճենկիզխանի Թաթարական այս արշաւանքները։ Ճենկիզխանի յաջորդն իր Չարմաղան զօրապետը մեծ բանակով ղրկեց կրկին Անին գրաւելու։

Անիի շրջակայ ժողովուրդն երբ լսեց թէ Չարմաղան կը մօտենայ Անիին, ահաբեկած՝ իրենց ինչքերով շտապեց ապաստանել Անի, վստահելով որ թշնամին չիկրնար դրոհ տալ ամրաշէն պարիսպներէն ներս։ Թաթար զօրապետն իր մարախանման բազմութեամբ երբ մօտեցաւ Անիի, դեսպան ղրկեց Անեցւոց և պահանջեց որ անմիջապէս և ա՛նպայման անձնատուր ըլլան։ Բայց ժողովուրդն ինկաւ դեսպաններուն վրայ և կոտորեց զանոնք։ Չարմաղան սաստիկ զայրացած՝ քաղաքը հիմնայատակ կործանելու հաստատ մտադրութեամբ եկաւ, և իր ահեղ բանակով Անին պաշարեց։ Մեծամեծներէ ոմանց դաւադրութեամբ Անիի պաշարումն երկար չտեւեց և Չարմաղան պարիսպներէն ներս մտնելով՝ անխնայ կոտորել տուաւ բնակիչները՝ արեան լճերու մէջ խեղդելով ծծկեր մանուկներն իսկ։ Վանդալութեամբ անխնայ քանդեցին ինչ որ կրնային, պալատները, եկեղեցիներն և ուրիշ հոյակապ շէնքերը։ Իսկ ինչ որ չէին կրնար քանդել, այրեցին՝ Անին մատնելով այնպիսի աննախընթաց աւարի մը, աւերի մը և կոտորածի մը, որպիսին մարդ դուն ուրեք կրնայ երեւակայել իսկ։ Անին իր շրջականներով ծածկուեցաւ դիակներու դէզերով, ողջ մնացողներն ապաստանեցան ձոր ու ծմակ։ Անիի բնակչութիւնը մեծ մասամբ ցան ու ցիր եղաւ, վայրագ խժդըժութեան ենթարկուեցան կիներն ու աղջիկներն, որոնց մեծ մասը գերի տարուեցան 1239ին։

Այս ահռելի արշաւանքէն գրեթէ դար մը վերջ, 1387ին, Ճենկիզխանի շառաւիղներէն Լէնկդիմուր կամ Դիմուրլէնկ=«Կաղ Թիմուր» Ճենկիզխանի քայքայուած պետութիւնը վերականգնելու մտօք, իր շուրջը ժողվեց հարիւր հազարաւոր Թաթարներ և այս գազանական ամբոխին գլուխն անցած՝ Սըմրղանդ մայրաքաղաքէն արշաւեց, անցաւ Հնդկաստան և Պարսկաստան,

արեան հեղեղներ ձգելով իր ետեւը՝ մտաւ Միջագետք, գրաւեց եւ կործանեց Պաղտատը, այրեց Դամասկոսն եւ Սուրիքը Մեմլուքներու ձեռքէն խլելէ վերջ՝ յա՛ղթական մտաւ Հայաստան՝ իր արեան ծարաւը յագեցնելու տենչով կատղած։ Հինգ տարի չարունակ Հայաստան ոտնակոխ եղաւ Լէնկթիմուրի, ամէն կողմ արիւն եւ արցունք հոսեցնելով առատօրէն։

Լէնկթիմուրի այս արեան նախճիրներէն անմասն չմնաց եւ Անին որ վերջապէս հիմնայատակ կործանեցաւ՝ վրայ տալով իր դարեւոր փառքը, որովհետեւ կրկնուեցան այն բոլոր անգութ նախճիրներն որ Ճինկիզ խանի օրով պատահեցան եւ քանի մը ալ աւելի։

Այսպէս Անի երեք անգամ սոսկալի աւարի եւ աւերի մատնուեցաւ, Ա. Ալփասլանի ժամանակ **1064**ին, Բ. Ջարմաղանի ձեռամբ **1239**ին եւ Գ. Լենկթիմուրի օրով **1387**ին։ *Այս վերջին թուականին էր որ Անին վերջնապէս կործանեցաւ եւ անմարդաբնակ դարձաւ։ Գրեթէ* 150 *տարի Անին եղաւ արքայանիստ քաղաք եւ գրեթէ* 450 *տարի ալ պատմական կեանք մը ապրելէ վերջ, դադրեցաւ գործօն դեր մը ունենալէ։*

Այս չարունակական հալածանքներէն յուսահատ՝ Անիի դժբախտ ժողովրդեան խլեակները ցրուեցան աշխարհի ամէն կողմը, ինչպէս Ռուսաստան, Էմիրէթ, Խրիմ, Գազան, Լեհաստան, Ռումանիա, Պուլկարիա եւ Յունաստան։

Այսպէս այդ մեծահռչա՛կ Բագրատունեաց ոստանին մէջ քար քարի վրայ չմնաց։ Կործանած են մեծ մասամբ հին պարիսպները, արքայական պալատները փլփլած, չկան բուրմունք իշխանական պարտէզներու, ուր ո՛չ մէկ ծառ կը գտնենք այժմ, կարծես անապատէ շրջապատուած է եւ ո՛չ մէկ աղբիւր ջուր չխտար Անիին։ Այս պատմական աւերակներն այժմ այցելուին սրտին կը խօսին եւ Հայուն դարաւոր ցաւը կուլան անխօս ու լռին...։

Ահա այս է Անիի պատմականը, զոր հակիրճ՝ իր գլխաւոր գիծերուն մէջ յիշեցինք, ամփոփ գաղափար մը տալու համար մեր ընթերցողին՝ Անիի հաստատութեան, բարգաւաճման եւ կործանման նատմամբ։

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆԸ

Անի կը գտնուի Շիրակ գաւառի հարաւակողմը, Աղեքսանդրապոլ քաղաքէն 50 վերստ հեռու, ինչոր 4—5 ժամուան կառքի ճամբայ մը ըսել է։

Թէպէտ Անին ունի իրմէ հազիւ 2—3 ժամ հեռու իրեն յատուկ համանուն երկաթուղւոյ կայարանն, որ Թիֆլիս—Էջմիածին—Երեւան երկարող երկաթուղւոյ գծին վրայ կ'իյնայ, սակայն որովհետեւ Անիի կայարանը փոխադրութեան միջոցներ (կառք, ձի) միշտ պատրաստ չեն գտնուիր, այցելուներն աւելի կը նախընտրեն Աղեքսանդրապոլի վրայով ուղեւորիլ աւերակները։

Ս. Էջմիածնէն Անի 10 ժամուան ճամբայ մըն է, 5 ժամ երկաթուղիով Էջմիածնէն Աղեքսանդրապոլ եւ 5 ժամ ալ՝ Աղեքսանդրապոլէն Անի։ Մինչ Թիֆլիսէն Անի 15 ժամ է, Թիֆլիսէն երկաթուղիով Աղեքսանդրապոլ 10 ժամ եւ 5 ժամ եւս կառքով անկէ դէպ ի Անի։

Ինչպէս ըսինք, Անին կը գտնուի Շիրակայ, այսինքն՝ Աղեքսանդրապոլէն դէպ ի հարաւ երկարող դաշտագետնին մէջ որ խորտ ու բորտ է Կարս գետի փայտէ կամուրջին մօտ, իսկ երբ Անիի տեղը կը հասնի, կատարեալ հրուանդանի մը ձեւը կ'առնէ եւ շրջապատող խոր ձորերուն պատճառով սարաւանդակ մը կը դառնայ։

Անիի այս հրուանդան-սարաւանդակի հողամասը հիւսիսարեւելեան կողմէն միայն կցուած է դաշտին, եւ որ հսկայ կրկնակ պարիսպներով եւ ամրակուռ աշտարակներով պաշտպանուած է թշնամիին հաւանական յարձակման դէմ։ Հարաւային արեւելեան կողմը՝ անդնդախոր պատռուածքի մը ձորամէջէն Ախուրեան

գետը=Արփա-Չայ հեզասահ կը սուրայ 4—7 և աւելի կանգուն խորութեամբ, մերթ չառա՛չալից կը գալարի օձապտոյտ ձորն ի վայր՝ Թափելով Կարս գետին հետ միացած՝ Երասխ գետը։

Ախուրեանի ձորը սեպաձև և անդնդախոր ըլլալով՝ թէև անմերձենալի է թշնամիին, այսուհանդերձ մեր նախնիք այս կողմէն ևս շրջապատած են Անին ամրաչէն պարիսպներով։ Ասոնք թէև հիմայ փլփլած են, բայց դեռ որոշապէս կ'երևին անոնց հետքերը։

Արևմուտքէն ալ ոլորապտոյտ կ'անցնի Ծաղկոցաձորի Ալաճա գետակն որ նուազ խոր է ու նուազ անմերձենալի՝ բաղդատմամբ Ախուրեանի ձորին։ Ծաղկոցաձորն ալ շրջապատուած է նոյնպէս պարիսպներով, որոնց հետքերն ևս դեռ կը տեսնուին այսօր։

Անիի հարաւ-արևմտեան անկիւնին մօտ Ծաղկոցաձորի Ալաճա գետակը կիսաբոլոր մեծ աղեղ մը ձևացնելով՝ կ'երթայ կը միանայ Ախուրեանի հետ։ Այս խառնարանին մօտ ցամաքը սրածայր եղջիւրի ձև մը առած է, որ այս մեծ հրուանդանին հեռաւորագոյն ծայրն է։ Ասոր անմերձենալի և ապալեր բարձր ապառաժներուն վրայ կառուցուած է Աղջըկայ-բերդը=Ղըզ-Ղալա: Կարելի է դիտել միջնաբերդի բարձունքէն այս բերդին աւերակները, որ իրաւամբ խոր տպաւորութիւն մը կը թողուն բնութեան սիրահար հետաքրքիր այցելուին վրայ։

Ծաղկոցաձորի մէջ կան բնական և արհեստական բազմաթիւ քարայրներ ու անձաւներ։ Ասոնցմէ ոմանք գաղտնի նրբանցքներով իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ եղած են ժամանակին և կան ալ ուրիշներ որ դեռ այս դիրքին մէջ են։

Այցելուն երբ հիւսիսային պարիսպներու մեծ դռնէն ներս մտնէ, իր առջին կը գտնէ գրեթէ հաւասարակողմ եռանկիւնաձև սարաւանդակ մը, որ հետզհետէ կը բարձրանայ և հրուանդանին հեռաւոր ծայրը հասնելուն՝ կատարեալ բլուրի մը ձևն կ'առնէ։ Ասոր վրայ կառուցուած են Անիի հռչակաւոր Միջնաբերդն և Արքայական պալատներն մէկը որ Ախուրեան գետէն 120 մետր բարձր է։

Անիի սարաւանդակը ծովէն գրեթէ 700 մետր բարձր է՝ հա-

ւասար էջմիածնի բարձրութեան։ Միջնաբերդէն մինչև հանդիպակաց մեծ պարիսպները գրեթէ 1400 մեդր է որ եռանկիւնիին ամէնէն երկարաձիգ կողմն է, իսկ խարիսխն աւելի քան 1200 մեդր երկայնութիւն ունի որ մեծ պարիսպներու չափն է։ Եթէ Անին շրջապատող պարիսպներու եզերքէն քալենք, 50 րոպէէն կրնանք ընել Անիի շրջանը։ Այս հաշուով Անիին յատակագիծը կ'ընէ մօտաւորապէս 860,000 քառակուսի մեդր տարածութիւն մը։

Երկար վիճաբանութիւններու նիւթ ընծայած է Անիի բնակչութեան թիւն իր բարգաւաճ օրերուն մէջ։

Ազգային և օտար պատմիչներ մեծ գովեստով նկարագրելով Անիի հարստութիւնը, արքայական և իշխանական պալատներու ներքին և արտաքին ճոխութիւնը՝ մայրաքաղաքին բազմամարդութեան թիւը կը բարձրացնեն մինչև մէկ միլիոն բնակչութեան, ինչ որ ծիծաղելի չափազանցութիւն է։

Ինչպէս որ Լօժէն Պրուկ Ֆրանսացին չ'ուզեր հաւատալ թէ Անին հազար և մէկ եկեղեցի ունեցած ըլլայ, նոյնպէս և մենք երբեք չենք հաւատար թէ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունեցած ըլլայ Անին, իր մեծափարթամ օրերուն մէջ իսկ հազիւ 100,000 բնակիչ կրնայ ունեցած ըլլալ(1)։

Անին այցելողները գիտեն թէ այժմու պարիսպներու շրջապատին մէջ, որ ինչպէս ըսինք, Ախուրեանի և Ծաղկոցաձորի անդնդախոր ձորերով եռանկիւնի հրուանդանի ձև առած է, անկարելի է որ մէկ միլիոն բնակչութիւն ունեցած ըլլայ, երբ մանաւանդ աչքի առջև պատկերացնենք սա կէտը թէ Եւրոպական նոյնչափ բազմամարդ մայրաքաղաքներ քանիպատիկ և աւելի տարածութիւն գրաւած են։

Ոմանք կը կարծեն թէ Անիի պարիսպներէն ներս յատկացուած էր արքայական և իշխանական բնակութեան և միանգամայն քաղաքապահ զօրքերու կեդրոն էր, մինչ ժողովուրդը պարիսպներէն դուրս կ'ապրէր։ Բայց մենք պատմութենէն գիտենք թէ ժողովուրդն ալ քաղաքին պարիսպներուն ներս ապաստանած՝

---

(1) Տես Պատմութիւն Չամչեան, էջ 851։

կը դիմադրէր Անին պաշարող թշնամիին և ամէն կողմէ Անի խուժող ընչաքաղց թշնամիներ ամիսներով կը պաշարէին Անին, առանց տիրանալ կարենալու անոր և կամ առանց կողոպտել կարենալու Անիի հարուստ բնակչութիւնը։

Արդ՝ դիւրին է մեզ ենթադրել որ մայրաքաղաքի ժողովուրդն ևս Անիի պարիսպներէն ներս կ՚ապրէր, ինչպէս այն ատենուան բոլոր պարսպապատ քաղաքներու և բերդերու բնակիչները։ Հետևապէս անպաշտպանելի է մէկ միլիոն բնակչութեան վարկածը. ըստ մեզ 80,000էն աւելի թիւ մը ունենալու չէ Անիի բնակչութիւնը տեղոյն փոքրութեան պատճառաւ։ Ցաւալի է որ Անիի ժամանակակից ազգային պատմիչներն ալ բնակչութեան մասին որոշ թիւ մը ցոյց չեն տար, որով շատ դժուար է, թէև ոչ անկարելի, իրական ենթադրութիւն մը ընել։

Անիի հիւսիսային-արևմտեան կողմը՝ հազիւ քանի մը ժամ հեռու կը գտնուին Աղաճա կոչուած բարձր լեռները, ուր 1878ի Ռուս և Թրքական վերջին պատերազմին, սոսկալի պարտութիւն մը կրեցին Օսմանցիք՝ Հայազգի Լազարեվ զօրապետէն։ Այդ պատմական կոտորածէն միայն հրամանատարը՝ Մուխթար փաշան իր արագավազ ձիուն շնորհիւ ազատեցաւ։

Անիի շրջակայքը քանի մը ժամուան հեռաւորութեան վրայ հիմայ կը գտնուին Ճալա, Արագիլ և Խարկով Հայաբնակ փոքրիկ գիւղերը։ Անի անունով գիւղ մըն ալ կայ՝ որ Թրքաբնակ է, Աղաճա կոչուած գիւղը՝ Քրտաբնակ ու Բալկեան ալ Եզիտաբնակ է։

Այս մօտակայ վեց գլխաւոր գիւղերէն զատ, Անիի շրջականերն ուրիշ բնակութիւն չկայ և ամայութիւն ու մեռելութիւն կը տիրէ ամէն կողմ։

Գ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ԱՒԵՐԱԿՆԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆԸ

ԱՐՏԱՔԻՆ ՊԱՐԻՍՊՆԵՐԸ

Հիւսիսային արեւմտեան պարիսպներն եւ բուրգերը

Արտաքին Պատմական այս պարիսպները հեռուէն կ'երեւին այցելուին ցան և ցիր սև կէտեր։ Այցելուն քանի ասոնց հետզհետէ մօտենայ, այնքան հետաքրքրութիւնը կը վառուի՝ ինքզինք գտնելով սրբատաշ քարերով կառուցուած ամրակուռ պարիսպներու և բարձր կիսաբոլոր աշտարակներու առջև, որու նմանը դուն ուրեք տեսած ըլլայ։

Արտաքին կրկնակ պարիսպներուն մէկ մասը եւ Անիի կարծեցեալ մատենադարանի փլատակները

Ազգային պատմութենէն(1) գիտենք որ Բագրատունի նշանաւոր թագաւորներէն Սմբատ Բ. 8 տարուան մէջ հազիւ շինել տուած է Անիի Հիւսիսային այս պարիսպները։

Եթէ բաղդատենք Անիի պարիսպները Կ. Պոլսոյ Բիւզանդական պարիսպներու հետ, կը տեսնենք որ այս վերջինները տեղ տեղ ո՛չ որմերու լայնութեամբ և ոչ ալ բարձրութեամբ կրնան հաւասարել Անիի պարիսպներուն։ Անի քաղաքին այս պարիսպները շատ աւելի բարձր են նոյնիսկ այժմու վիճակին մէջ, հակառակ անոր որ Կ. Պոլսոյ պարիսպներէն աւելի կորսնցուցած են մեծ մասամբ իրենց սանտրազլուխ ցցուածքները։ Բայց ի Եոտի-Գուլէի պարիսպներէն, Բիւզանդական պարիսպները պարզ քարերով և շաղախով շինուած են, մինչ Անիի պարիսպները թէ՛ արտաքուստ և թէ ներքուստ ամբողջապէս շինուած են սրբատաշ մեծ քարերով, այնպէս որ ներկայ գիրքին մէջ իսկ արհեստական արժէք

(1) Տես Պատմութիւն Չամչեան, էջ 851։

Արտաքին պարիսպի բուրգերէն երկուքին ներքին կամարակապ մասը

մը կը ներկայացնեն, որուն վրայ Եւրոպացի գիտնական համբորդներ միշտ հիացումով նայած ու խօսած են։

Արեւելեան կողմէն սկսեալ՝ Անիի պարիսպները կ'երկարին դէպ ի հիւսիս, և դառնալով դէպ ի արեւմուտք կը շրջապատեն ամբողջապէս քաղաքը թէ՛ Ախուրեան ձորի և թէ Ծաղկոցաձորի կողմէն։ Իսկ հիւսիս-արեւելքը որ ցամաքի կողմը ըլլալուն՝ միւս կողմերուն նման բնականէն ո՛չ գետերով և ոչ խոր ձորերով պաշտպանուած է ու ենթակայ է թշնամիին իրական յարձակման, պարիսպները կրկնակ շինուած են և դուրս ցցուած կիսաբոլոր ամրաշէն պարիսպներով պաշտպանուած են։

Ծաղկոցաձորի և Ախուրեանի ձորերու կողմը պարիսպները գրեթէ ամբողջապէս կործանած են, և հազիւ տեղ տեղ անոնց հետքերը կը նշմարուին։ Այս կարգի պարիսպի մնացորդ հետքեր կը տեսնենք մասնաւորաբար հիւսիսային-արեւմտեան կողմը, Միջնաբերդի մօտերն և Ախուրեանի երկյարկանի կործանած կամուրջի ձորի եզերքները։

Այցելուին վրայ առաջին խոր տպաւորութիւնը կը թողուն

Հիւսիսային արտաքին պարիսպի փլատակներ

հիւսիս-արեւելեան կողմի գրեթէ դեռ ամբողջապէս կանգուն մնացած Անիի արտաքին հսկայ պարիսպներն եւ բազմաթիւ աշտարակները։ Անոնց վրայ դեռ կ'երեւին պատուհանի նման մասնաւոր լուսանցքներ, որոնք երբեմն ծառայած են անշուշտ թշնամին դիտելու ու նետեր արձակելու համար։

Պարիսպներու սրբատաշ քարէ հիւսուածքներուն վրայ շատ տեղեր կ'երեւան սեւ ու ճերմակ քարերու նաշխուն գիծեր եւ խաչեր որոնք ապացոյց են թէ մեր նախնիք ո՛րքան խնամքով շինած են այս պարիսպները. Թերեւս այս պատճառով է որ տասնեակ տարիներ տեւած են պարիսպներու այս շինութիւնները։

Պարիսպներու բարձրութիւնը տեղին համեմատ իր այժմու վիճակին մէջ իսկ առ նուազն 4—6 մեդր է, իսկ աշտարակներու բարձրութիւնն ալ գրեթէ պարիսպներու կրկինը։ Կը կարծուի թէ քաղաքին ծաղկեալ օրերուն, այսինքն՝ պարիսպները դեռ չփլփլած, անոնց իրական բարձրութիւնն ըլլալու էր ենթադրաբար 6—8 մեդր եւ աշտարակներունը 8—12 մեդր, ինչ որ

Արտաքին պարիսպի Աւագ դուռը

արհամարհելի բարձրութիւն մը չէ։ Եթէ պարիսպներու հիմքին մօտ գտնուած և բարձրէն թափած քարերը վերցուին, պարիսպներն աւելի բարձր երեւոյթ մը պիտի ստանան անշուշտ։

Ահա այս հսկայ և ամրաշէն պարիսպներու և աշտարակներու շնորհիւ է որ Անին դիմադրած է աջէն-ձախէն իր վրայ արշաւող զօրաւոր թշնամիներու։ Հարիւր հազար զօրքով յունական և թաթարական մեծ բանակներ ամիսներով Անին պաշարելով հանդերձ՝ չեն կրցած քաղաքն յարձակմամբ գրաւել ու միայն յաղթած և տիրած են քաղքին՝ տիրանենգ իշխաններու դաւաճանութեամբ։

Յիշատակութեան արժանի է նաև սա՛ պարագան թէ Շիրակայ դաշտի կողմն, ուր վտանգը աւելի մեծ է, պարիսպները կրկնակ են՝ անկարելի դարձնելու այդ կողմէն թշնամիին յարձակումը։ Ինչպէս հին բոլոր բերդաքաղաքները, այնպէս ալ Անիի պարիսպներուն առջև լայն խրամներ կամ մեծ հողէ փոսեր կան եղեր ժամանակով։ Ատոնք հիմայ գոցուած են, ինչպէս կը պատմէ Ասողիկ։

Արեւելեան պարիսպի Երեւանեան դուռը

Արտաքին այս մեծ պարիսպներն ունին քանի մը դռներ։ Ասոնց գլխաւորն է Աւագ դուռը, *ուրկէ քիչ հեռու՝ դէպ ի աջ կը գտնուի Դուճայ դուռը։ Աւագ դրան ձախակողմին երկու ամենաբարձր աշտարակներու մէջտեղ է* Կարսայ դուռը *և ուրիշ քանի մը փոքր դռներ ևս կան որոնք ժամանակին շինուած են քաղաքապահ զինուորներու առօրեայ պէտքերուն համար։ Ասոնց մէջ աւելի գեղեցիկ և նաշխուն է* Արեւելեան պարսպի *դուռը՝ որ Կարսայ դուռ կոչուածն է. ասիկայ բարձրակառոյց երկու աշտարակներու մէջ հսկայ կամարներով շինուած, ճարտարապետական մասնաւոր արժէք մը կը ներկայացնէ։ Այս դրան վրայ դեռ կանգուն է պարիսպին շարունակութիւնը, որ սև ու ճերմակ քարերով նաշխուն փոքրիկ քառակուսիներ ձեւացուցուած է սիրուն տեսքով, և առիւծ մը կայ քանդակուած։*

Արեւելեան պարսպի Երեւանի դրան *վրայի որմին վրայ կը գտնենք հետեւեալ արձանագրութիւնը.* Ի թվին ՉԿԹ (1320),

Շնորհիւն եւ ողորմութեամբն Աստուծոյ ես Սարգիս Ծիմենց. բաժրաս թողի զարջուառնս սուրբ Գրիգորի զբաժն մեծ եւ զփոքր վասն հանգստեան պատրոնին մերոյ Շահանշահի եւ Աստուածատուր զաւակացն Զաքարիայի եւ եղբարց նորա երկար կենդանութեանն եթէ ոք զյիշատակս խափանէ նզովեալ եղիցի յամենակալէն Աստուծոյ հաստատուն պահողն աւհրնին յԱստուծոյ :»

Եւրոպացի և Հայ ճարտարապետներ մասնաւորաբար գնահատած են արժէքը այս պարիսպներու մէջ իրարու չատ մօտիկ կառուցուած բազմաթիւ աշտարակներուն կամ բուրգերուն, որոցմէ ոմանք կիսաբոլոր մեծ աղեղ մը ձեւացուցած են արտաքին կողմէն և կան ալ՝ որ հակայ քառանկիւններու ձեւը ունին։ Իսկ ներքին կողմէն որմերը կամարներով ճարտարօրէն իրար ագուցուած են — ինչպէս վերի պատկերին մէջ կը տեսնուի — յաճախ 2—3 արշինէ աւելի հաստ որմերուն մէջ և գաղտնի նրբանցքներ կան բուրգերու ծայրը բարձրացող, որոնք անշուշտ դիտարաններն եղած պէտք է ըլլային պարիսպներուն։ Հոյակապ կերտուածներ՝ որոնք հակառակ երկար դարերու աւերիչ ազդեցութեան՝ դեռ կանգուն են և տիրական դիրք մը ունին այժմու աւերակ վիճակին մէջ իսկ։

ԱՒԱԳ ԿԱՄ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (989—1001) (1)

Վերև նկարագրուած պարիսպներէն ներս՝ դէպ ի արեւելեան կողմը, Ախուրեանի ձորէն քիչ հեռու, կառուցուած է Մայր *կամ* Աւագ եկեղեցին՝ *որ իր հոյակապ ճարտարապետութեամբ այցելուներու մասնաւոր հիացումը գրաւած է միշտ։*

Պատմութեանս ընթացքին մէջ արդէն յիշուած Սմբատ Բ. Թագաւորը դրած է Մայր եկեղեցիին հիմը 989ին հռչակաւոր Տրդատ ճարտարապետի ձեռամբ։ Բայց Սմբատի մահուամբ կիսաւարտ մնալով՝ յետոյ զայն լրացուցած է Գագիկ Ա.ի ամու-

(1) *Տես Պատմութիւն Զամչեան, էջ 851։*

Մայր եկեղեցին հարաւ-արեւելքէն դիտուած, շինուած 989—1001
(32×20 մեդր)

սինը Կատրամիտէ Թագուհին 1001ին, ինչպէս ստորեւ յիշատակուած արձանագրութենէն եւ պիտի հասկցուի։

Մայր եկեղեցին շինող այս հռչակաւոր Տրդատ ճարտարապետն է որ նորոգած է նաեւ Պոլսոյ Այա-Սոֆիայի հրաշակերտ եկեղեցին։

Մայր եկեղեցիին երկայնութիւնն է 32 մեդր, իսկ լայնութիւնը 20, մեդր եւ, ինչպէս նկարին մէջ կը տեսնուի, ամբողջապէս կառուցուած է սրբատաշ քարերով։ Ասոր արտաքին որմերուն վրայ կան դուրս ցցուած քանդակազարդ աղեղնաւոր կամարներ, որոնք կը հանգչին պատերուն մէջ հաստատուած, երկարաձիգ կիսասիւներուն վրայ։ Ասոնք անշուշտ շինուած են թէ՛ արգիլելու համար հսկայ պատերու փլուզումը եւ թէ գեղեցկագիտական փայլ մը ընծայելու որմերուն եւ փրկելու համար զանոնք միօրինակութենէ։

Ինչպէս հնագոյն Հայկական եկեղեցիներու մեծամասնու-

Մայր եկեղեցւոյ կամարակապ եւ սիւնազարդ ներքին մասը

թիւնը, նոյնպէս այս Մայր եկեղեցին Ս. Էջմիածնի տաճարի նման գագաթն ունեցած է ժամանակով փառաւոր կաթողիկէ մը, որ սակայն այժմ կործանած է ամբողջապէս։ Եկեղեցիին կողմնական չորս պատերը թէև ուղիղ վեր կը բարձրանան (Տես պատկերը), բայց տանիքը քառաթեւ է ու սրբատաշ մեծ քարերով ծածկուած, ինչպէս են հնագոյն այս կարգի բոլոր շէնքերու տանիքները։ Որովհետև եկեղեցւոյ տանիքը չորս ներքին սիւներու և չորս կամարներու վրայ հաստատուած է ամրապէս, անիկայ ցարդ կանգուն կը մնայ։

Երբ հարաւակողմը գտնուած քանդակազարդ մեծ դռնէն ներս մտնենք, կը գտնենք հսկայ քարէ չորս սիւներ, որոնց գլուխները կամարներով իրարու հետ կապուած՝ իբրև խարիսխ ծառայած են տաճարի կաթողիկէին։ Այս սիւները նուրբ են, շատ բարձր և գեղեցկատեսիլ՝ իրենց պարզութեան մէջ։

Ինչպէս վերի պատկերին վրայ կը տեսնուի, ներքին մասը սրբատաշ մեծ քարերով շինուած է, որ կարծես արտաքինէն

աւելի տպաւորիչ է։ Այս չորս հսկայ սիւները չորս կամարներով միացած են իրարու հետ ու կը հանգչին պարզ խոյակներու վրայ։ Հակառակ իրենց դարաւոր հնութեան՝ եկեղեցւոյ արտաքին չորս կողմնական որմերը, նոյնպէս ներքին չորս զոյգ սիւները ու չորս կամարները նոյնութեամբ կանգուն կը մնան հիմայ։ Սա՛ պատճառաւ որ հսկայ այս կամարները ներքնապէս պարապ են և ասոնց մէջ մարդոց դիւրութեամբ անցնելու չափ անցքեր կան, սիւներն ալ չափաւոր ծանրութեան մը տակ գտնուելով՝ տոկացած են դարերու աւերիչ ընթացքի կործանարար ազդեցութեան։

Եթէ դարերէ մնացած ուրիշ այս կարգի հին շինութիւններ կործանած են, պատճառը աւելի սա՛ է որ սիւները կամարներուն ու կամարներն ալ իրենց կրած ծանրութեան համապատասխան եղած չեն։ Ահա հոս պէտք է փնտռել համբաւաւոր Տրդատ ճարտարապետի հմտութեան գաղտնիքը։ Այս հռչակաւոր Մայր տաճարին կամարներուն և քարաշէն ծածկոյթի գաղտնի ներքին անցքերուն մէջ կարելի է ուղեւորութիւն մը կատարել, ինչ որ գիտնական այցելուներու մեծ զարմանք առթած է։

Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարն ալ թէպէտ նոյն ոճով շինուած է, սակայն կամարները լեցուն են, սիւները՝ կարճ ու հաստ, մինչ Անիի այս Մայր եկեղեցոյ սիւները թէ՛ աւելի նուրբ և թէ աւելի բարձր ըլլալով՝ քարածածկ և կամարակապ առաստաղը շատ աւելի բարձր ինկած է. ասով տաճարն ինքնին վեհաշուք երեւոյթ մը ունի։

Մայր տաճարն ունի երկու մեծ դուռ, ու վեց խոշոր և ութը փոքր լուսամուտներ։ Մասնաւորաբար պատուհաններու մեծութիւնը կը շեշտենք, որովհետեւ Արարատեան դաշտի և Շիրակ գաւառի, ինչպէս նաև բոլոր այս կողմերուն պատմական աւերակներու լուսամուտները չափազանց նեղ և փոքր են, հազիւ կէս կանգուն լայնութեամբ և մէկ ու կէս կանգուն երկայնութեամբ. հետեւապէս հին բոլոր տաճարները շատ մութ ինկած են, մինչդեռ այս Մայր եկեղեցին՝ սովորականէն եռապատիկ և աւելի մեծ լուսամուտներ ունենալով՝ տաճարի ներքին մասը չափազանց լուսաւոր և պատկառազդու է։

Եկեղեցւոյ աւագ սեղանի բեմը գետնէն մէկ մեդր բարձր է, ինչպէս հին բոլոր եկեղեցիներու սեղաններու բեմերը, և մէկ սեղան ունի միայն որու խորանին մէջ 12 առաքեալներուն յատուկ տեղերը կը տեսնուին։ Դիտելի է որ հնագոյն բոլոր եկեղեցիները, որոնց մեծ մասին աւերակները տեսնելու առիթն ունեցանք, միշտ մէկ աւագ սեղան ունին միայն և կողմնական սեղաններ չունին. բաց աստի՝ ըստ Մայր Մաշտոցի՝ որմերուն և սիւներուն վրայ 14 օծեալ քարերու հետքերը չըլլալուն, կարելի չէ որոշել թէ գոնէ հիմերուն տակ որոշեալ օծեալ քարէ խաչերը կա՞ն։ Դիտելի կէտ մըն է նաև թէ՝ մեր այցելած հին աւերակ եկեղեցիներու ոչ մէկուն մէջ մկրտութեան աւազան տեսանք, հետեւապէս կը կարծուի թէ հին ատեն քարէ շարժական աւազաններ միայն կը գործածէին, որուն նմանը տեսանք Ս. Էջմիածնի մօտակայ Զուարթնոց եկեղեցիի աւերակներուն մէջ։

Տաճարին մէջ դեռ կը տեսնուին հետքերը գաղտնի գանձարանի մը, ուր կը պահուէին անշուշտ եկեղեցւոյ սեփական նուիրական անօթներն և թանկագին զգեստեղէնները։

Ազգային պատմութենէն գիտենք թէ Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը Մայր եկեղեցիի շինութեան ժամանակ, 903ին, փոխադրուեցաւ Անի։

Հետեւեալ արձանագրութիւններէն միայն իսկական լոյս մը կրնայ ծագիլ այս հնացեալ դարաւոր աւերակներուն վրայ։

Այսպէս Մայր Տաճարի հարաւային որմի վրայ կը կարդացուի որոշ կերպով սա արձանագրութիւնը. «Ի թուին Հայոց ՆԾ (1001) եւ Հոռոմոց ՄԺԹ. ի ժամանակս Աստուածապատիւ եւ հոգեւոր Տեառն Սարգսի Հայոց Կաթողիկոսի եւ ի մեծափառ թագաւորութեան Գագկայ ([1]) Հայոց եւ Վրաց Շահան Շահի. ես Կադրատինէ Հայոց թագուհի՝ դուստր Վասակայ Սիւնեաց թագաւորի, յողորմութիւն Աստուծոյ ապաւինեցայ եւ հրամանաւ առն իմոյ Գագկայ Շահան Շահի շինեցի զՍուրբ Կաթողիկէս, զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմբատայ եւ կանգնեցինք Տունն Աստուծոյ նորոգ եւ կենդանի ծնունդ հոգեւոր եւ արժան մշտեն-

([1]) *Գագիկ Ա. է։*

ջանաւոր, զարդարեցի եւ զարդուք պատուականօք, նուէրք ինձ ի Քրիստոս եւ զարմից իմ, եւ որդւոց Սմբատայ, Աբասայ եւ Աշոտոյ, հրամայեալ իմ ես Տէր Սարգիս սպասաւորաց եկեղեցւոյս, յետ ելից բարեպաշտ թագուհւոյս՝ զվարդավառին, յիսնակին, միոջ քառասնիւ կատարել անխափան մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի, եթէ ոք զարձանագրեալդ առեւոյթ առնէ՝ դատապարտեալ եղիցի ի Քրիստոս ի վեց ՌՆԼԳ ամսոյն ադամաւ, ի Ռ եւ ԺԲ (1012) ամի մարմնանալոյ Աստուած դանի....... ժամի հաւատալոյ ի Քրիստոս Հայոց գրեցաւ յիշատակարանս ի ձեռն իմ քնիէ:»

Այս արձանագրութեամբ կը հաստատուի որ Գագիկ Ա.ի կին Կատրամիդէ թագուհին Մայր Տաճարն աւարտած է 1001 թուին, ինչպէս որ պատմութեանս ընթացքին մէջ ալ արդէն յիշեցինք։

Բաց աստի հարաւակողմի դրան որմին վրայ եւս կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թվին ՈԿԲ (1213) (1) կամօքն Աստուծոյ ես Տիգրան ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի շինեցի հալալ ընչիւք իմով զաստիճաններս մեծափառ սրբոյ Կաթողիկէիս զոր ի բազմամաց հետէ խարխալեալ էր եւ ետու նուէրք ի սուրբ կաթողիկէս զիմ գանձանակէն կողպակն(2) որ ի կազդնոցին է երկու տօնական եւ Սուրբ Գրիգոր մին մին եւ երկու սկիհ(3) արծաթի, աւագ խորանին եւ եդի լուծ ի վերայ սպասաւորացս որ ամէն տարին պատարագել յանուն իմ մինչ ցգալուստն Քրիստոսի:»

Այս արձանագրութենէն ալ կը հասկցուի որ Տիգրան անուն հաւատացեալ մեծատուն մը 1213 թուին տեսնելով որ Աւագ եկեղեցին նորոգութեան պէտք ունի, նորոգած է մասնաւորապէս կաթողիկէն ու գրել տուած այս արձանագրութիւնը, իր յիշատակը օրհնել տալու համար ապագայ սերունդին։

Իսկ արեւմտեան կողմի դրան ձախ կողմին վրայ ալ՝ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը.

---

(1) Հայկական Թուականները Փրկչականի վերածուած են։

(2) Կողպակն=խանութ։

(3) Հին ծանրութեան չափ։

«Կամաւք ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ, ես Առօն Մագիստրոս մեծարեալ ի մեծափառ թագաւորութեանցն ի գեղ զարդու եւ ի տես մանկութեան իմոյ եկի յարեւելս ի գեղեցկաշէն բերդս յԱնի. բարձրացուցի բովանդակ պարիսպ սորին կարկառակոյտ արձանօք, եւ հաստահեղոյս ամրութեամբ եւ յիմոց մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդաբուղխ ի մէջ ամրոցիս, յուրախութիւն եւ ի զովացումն ծարաւելոց, բերի ոսկի մասանեալ գերապատուութեան զինքնակալ ծիրանածին թագուհւոյն բաղդից տանց քաղաքիս եւ քաստային, զոր տան յամ ամէ չափուկես լտերգս, այլ եւ ի խնդրոյ իշխանաւորացս խափանեցին եւ զգիւտ երկուց լտերգ զոր տայր Մութայիքն զայս ամէն :»

Ինչպէս վերոյիշեալ արձանագրութիւններէն կը տեսնուի, թագաւորներէ մեծարուած Առօն Մագիստրոս[1] *անուն մեծահարուստ իշխան մը շինել տուած է պարիսպները, միայն կ'երեւի ու Միջնաբերդի մօտակայ պարիսպները ըսել կ'ուզէ, ուր ջուր բերելն ալ կը յիշէ մասնաւորաբար. դժբախտաբար թուականն անընթեռնելի ըլլալով՝ դժուար է ճշտել պատմութեամբ թէ ո՞վ էր յիշեալ Առօն իշխանը։*

Այս արձանագրութիւններէն զատ կան նաեւ ուրիշ փորագրուած արձանագրութիւններ, բայց որովհետեւ նոր լոյս մը չեն սփռեր մեր գիտցածներուն վրայ, զանց կ'ընենք զանոնք առանձին յիշատակել հոս։

Մասնաւոր օրեր Մայր եկեղեցւոյ մէջ Աստուածային պաշտամունք կը կատարուի և Անի այցելողներն իրենց ուխտը հոս կուգան կատարել՝ վերյիշելով անշուշտ այն աղօթքի մրմունջները, ալելուները և սաղմոսերգութիւնները, որով երբեմն մեր նախնիք կը թնդացնէին Մայր Տաճարի հոյակապ և փառայեղ այս կամարները ու երկնաբերձ կաթողիկէն։

(1) *Կամ Առան որ Ահարոն անունին աղաւաղումն է։*

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1215)

(ՆԱԽԸՇԼՈՒ ՔԻԼԻՍԷ)

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին (Նախըշլու քիլիսէ), շինուած 1215ին

Մայր եկեղեցիէն հազիւ հարիւր քայլ դէպ ի Ախուրեանի ձորը՝ դարափին վրայ, կառուցուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի *այս հոյակապ եկեղեցին, որ Անիի բոլոր եկեղեցիներուն մէջ* ամենէն ուշագրաւ տեղը *կը բռնէ իր ներքին և արտաքին հարուստ քանդակներով ու նկարներով։ Շրջակայ Թուրք բնակիչները «Նախըշլու քիլիսէ» կ'անուանեն այս եկեղեցին։*

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին թէև Մայր եկեղեցւոյ չափ մեծ ու բարձր չէ, սակայն աւելի անաղարտ մնացած և կործանումէ զերծ եղած է, թերևս շնորհիւ իր դիրքին՝ որ աւելի ձորին մէջ գտնուելով՝ պահուած մնացած է աւերիչ թշնամիին խուզարկու աչքերէն։

Հիմայ գոյութիւն ունեցող արձանագրութեան մը համե-

մաստ այս Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին 1215ին շինուած է Սուլիմայի որդի Սմբատէն, որ ըստ հնոց կը կոչուէր Հոնենց:

Այս եկեղեցին թէև փոքր է Մայր Տաճարէն և հազիւ հարիւր հոգի կ'առնէ իրեն մէջ, բայց աւելի գրաւիչ է անով որ ատոր սիւնազարդ և քանդակազարդ սիրուն կաթողիկէն դեռ կանգուն է ամբողջապէս, որ շատ չքեղ երեւոյթ մը կ'ընծայէ թէ՛ արտաքին և թէ ներքին կողմէն։

Եկեղեցիին ճարտարապետական ձեւը նոյնն է, ինչ որ Մայր եկեղեցւոյն է։ Ամբողջապէս իր չորս որմերը կանգուն են և քարածածկ տանիքն անվնաս է, միայն կամարակապ նախագաւիթը փլած է։ Ինչպէս պատկերին մէջ կը տեսնուի, հարաւային և հիւսիսային որմերը զարդարուած են Մայր եկեղեցիին նման նրբակերտ 11 կիսասիւներով և քանդակազարդ կամարներով՝ իրարու հետ միացած. սիւներու իւրաքանչիւր խոյակը տարբեր կենդանիներու պատկերներ կը ներկայացնէ, ինչպէս առիւծ, փիղ, վագր, գայլ, արջ, ոչխար, այծ, եղջերու ևայլն։ Ասոնք այնքան ճարտարօրէն քանդակուած են, որ մէկ ակնարկով կարելի է ճշտել կենդանիին տեսակը։

Սրբատաշ և միաչափ քարերէ շինուած այս եկեղեցիին իւրաքանչիւր քանդակուած քարերը Ա. Բ. Գ. Դ. Ե. ևայլն... տառերը կը կրեն, որով կ'ենթադրուի թէ այդ քարերու քանդակները զատ զատ քանդակուած են և քարակոփներու շփոթութիւն չառթելու համար՝ նշանագիրեր դրած են և ապա զետեղուած իրենց այժմու տեղերը։ Այլապէս դժուար պիտի ըլլար որմերու այդ բարձրութեամբ քարերուն վրայ այդքան նուրբ կերպով ծաղկանկար և կենդանակար քանդակել։

Այս տաճարին լուսամուտները չափազանց նեղ են, հազիւ 20 *սանթիմ լայնք և* 80 *սանթիմ երկայնութիւն ունին։ Կաթողիկէին* 8 *լուսամուտները ձուաձև և փոքր են որով բոլոր հին շէնքերու նման տաճարին ներքին մասը շատ մութ ինկած է։ Այսուհանդերձ հիանալի է այս տաճարի ներքին տեսարանը, կամ ըստ տեղացիներուն «նախըշ»ները։*

Տաճարի ներքին որմերուն և կաթողիկէին մէջ ճարտարօրէն նկարուած են կենդանի և սիրուն գոյներով՝ Ս. Լուսաւորչի

Եկեղեցւոյ մը արտաքին քանդակներէն օրինակ մը

կրած զանազան չարչարանքները։ Նաև կը տեսնենք Տրդատ Թագաւորը ձիու վրայ խոշոր ապարանջաններով, որ ըստ բրոֆ. Մառի իշխանութեան նշան է եղեր՝ հին իշխանաւորներու յատուկ։ Կամարներուն և ներքին յիշեալ պատերուն վրայ գեղեցկօրէն նկարուած են անդրանիկ նահատակներէն Նունէ կոյսի պատկերը, Լուսաւորչի հրաշալի տեսիլքը, թէ ի՛նչպէս Յիսուս Միածին լոյսէ ճառագայթներու մէջէն Արարատեան դաշտն իջած՝ այժմու Մայր Տաճարին տեղը կը բաղխէ, ոսկի ուռով դղրդեցնելով գետինն և Սանդարամետը։ Նոյնպէս նկարուած են Աստուածածնի Վերափոխման և անդրանիկ նահատակներէն Ս. Հռիփսիմէ կոյսի և ընկերուհիներուն կրած տաժանելի չարչարանքներու բազմաթիւ կերպերն ա՛յնքան կենդանի դիրքերով, որ ականատեսին մարմինը կը փշաքաղուի։

Անկարելի է այս նկարները տեսնել և չսքանչանալ։ Այնքան նրբութեամբ և ճարտարօրէն նկարուած են որ մէկ

ակնարկով կարելի է ճշտել պատկերներուն պատմական հնութիւնը ։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի այս տաճարը թէև արտաքին տեսքով Մայր եկեղեցիին կը նմանի, բայց ներքնապէս ոչ, որովհետև Մայր եկեղեցւոյ կործանած կաթողիկէն մինչ չորս հսկայ սիւներու և չորս մեծ կամարներու վրայ կառուցուած է, այս Լուսաւորչի եկեղեցիին մէջ սիւն երբեք չկայ և կաթողիկէն չորս մեծ կամարներու վրայ միայն խարսխուած է ։

Ինչպէս Մայր եկեղեցւոյ, նոյնպէս և այս եկեղեցւոյ մէջ մասնաւոր օրեր պաշտամունք կատարուելուն համար՝ Աւագ սեղանը զարդարուած է եկեղեցական անօթներով և զարդերով ։

Այս եկեղեցւոյ հարաւային պատի ճակատին վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը .

«Շնորհիւն Աստուծոյ երահալայիր եւ սանաւորս Աստուծոյ որդի Սմբատ Սուլիմայ զտունս ետու ի սուրբ Գրիգորի որ ի հինն աւեփիտին է տերանցն եւ աղուացս լուսաւորութեան Լուսաւորչի Գրիգորի եւ զարդարեցի բաւադիտով, արդարեւ ոսկով եւ արծաթով մարտիրոսացն եւ մասամբ Աստուածընկալ եւ տէրունի զինւորականաց եւ իշխանաց եւ կարգեշաստութեան տանց իմոց Շահնշահի է որ իմ գանձով եւ վնռմամբ հայրենի տերանց եւ զկաղղուցն կեսն ցամաք ծովն բոլորն Խ. ու Ե. քաղաքիս հայրենիքն բաղնիսն ամիլն, իմ որդու ախոռն եւ մարագն զոր գնեցի, կալ եւ բակն Ջիրվիզլի ձորի դառն Ինչվի գետն ու գետեզերն Շարբօր գրի ջաղաց, Ա. թարւին շաւաքարն Դ. դանգնու դուռն կաղպակն բոլոր այգի. Ա. կոշէգի, Ա. յարուր գնոց է եւ այլ բազում դբաւկն ածէր զոր դարձագիրն իմ գրել, եւ զվանքն *Բեխինձնովն*, սուրբ Գրիգորի վանուցս հոգացող զոր ինչ արձանագրեալ է խափանել ջանայցէ ծառայս Աստուծոյ խափանէ զինչեւիցէ, կիցինի զԿայինի եւ զՅուդայի ժառանգեսցէ ի գլուխս, համարս տացին առաջի Աստուծոյ... եւայլն:»

Ինչպէս սոյն արձանագրութենէն կը հասկցուի, մեծահաւատ Սուլիմայ որդի Սմբատ շինած ըլլալ կը թուի, կամ աւելի ճիշտ՝ նորոգած և զարդարած է Հոնենցիին շինած Լուսաւորչի այս հին եկեղեցին և կալուածներ նուիրելով՝ ապահոված է եկեղեցւոյ մատակարարութիւնը ։

Ս. ՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (966)

Ս· Փրկիչ եկեղեցին, շինուած 966ին

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի եկեղեցիէն հազիւ քանի մը տասնեակ քայլ հեռու՝ դէպ ի բարձրը կը գտնուի Ս. Փրկիչ եկեղեցին զոր կառուցած է Գրիգոր իշխանի որդին Աբլղարիպ Մարզպան և կալուածներ կտակելով՝ ապահոված է եկեղեցւոյ պայծառութիւնը։

Մեր ցարդ նկարագրած երկու եկեղեցիներէն բոլորովին տարբեր ճարտարապետութեամբ կառուցուած է այս տաճարը, զի բոլորակ բազմանկիւնի բուրգի մը ձև ունի, մինչդեռ միւսներն և ընդհանրապէս հնագոյն եկեղեցիներու մեծամասնութիւնը՝ կանոնաւոր քառանկիւնիի ձև մը ունին։

Թէև ներքին կողմէն մէկ յարկ է, բայց արտաքին կողմէն երկյարկանի է։ Վարի յարկի բազմանկիւնները 16 կամարակապ և քանդակեալ երկճիւղ սիւներէ բաղկացած են, որ չէնքի ամբութեան ծառայելէ զատ՝ արտաքուստ գեղեցկատեսիլ երևոյթ

մը կ'ընծայեն տաճարին։ Իսկ երկրորդ կամ վերի յարկն աւելի փոքր ըլլալուն հակառակ՝ 20 *կամարակապ և աւելի նուրբ զոյգ սիւներէ բաղկացած է պարզ խոյակներով։ Սիւն ընդ մէջ թէ՛ վարն և թէ վերը կան նեղ ու երկայն լուսամուտներ՝ շինուած հին ճարտարապետութեան յատուկ ոճով։ Ասով ներքին մասը ըստ հին սովորութեան շատ մութ ինկած է, այնպէս որ առանց ճրագի լոյսի անկարելի է ժամերգութիւն կատարել կամ որ և է ընթերցում ընել։ Ինչպէս պատկերին մէջ կը տեսնուի, քարէ գմբէթը ամբողջ դեռ կանգուն է, միայն քարեր ինկած են ժամանակի աւերիչ ընթացքին հետ։ Մէկ դուռ ունի միայն որ կիսով չափ թաղուած է՝ տանիքէն թափած քարերուն մէջ։ Այս դրան ձախակողմը՝ քիչ մը վերօք կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.*

«Յամս Աստուածապաշտին եւ հոգեւոր Տեառն Պետրոսի Հայոց Կաթողիկոսի. եւ ի թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Գագկայ Շահանշահի ի ՆԺԵ. (966) թուականիս, ես Ապլղալիպ Մարզպան որդի Գրիգորի իշխանի եւ թոռն Ապուղամրի եւ եղբայր Վահրամայ եւ Վասակայ շինեցի զՍուրբ Փրկիչս ի Մայրաքաղաքիս Անւոյ շատ ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւ եւ շինեցի ի հալալ ընչից իմոց կուղպականի իրիք, եւ ձիթահանք եւ իմ այգի եւ հոլաւոր եւ ետու Սուրբ Փրկչիս եւ զարդարեցի ոսկով եւ արծաթով եւ ականք պատուականօք եւ ետու Աւետարան եւ տաւնական եւ ան որոշեցի հին եւ նոր կտակարանօք. եւ կանգնեցի մեզ առաջի Փրկչիս, արդ եթէ ոք ի մեծաց կամ ի փոքունց ասացուածոց կամ յայլ իրացս որ ետու եւ եթէ յափշտակեսցեն խափանուին ի ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ լիցին ..... յիմոց աշխարհիս եդի լուծ ի վերայ սպասաւորաց եւ... ... զՎարդավառին աւուրն անխափան կատարեսցին:»

Այս արձանագրութենէն կը հասկցուի որ Ս. Փրկչի եկեղեցին Անիի հնագոյն եկեղեցիներէն մին է, կառուցուած 966 *թուին՝ Գրիգոր իշխանի որդի Ապլղալիպ Մարզպանի ձեռամբ։ Հին իշխաններու բարի սովորութեան համաձայն չաւժուն և անչարժ կալուածներով և թանկագին նուիրական անօթներով ու մատեաններով իր շինած այս եկեղեցին ճոխացուցեր և հարըս-*

տացուցիր է։ Նոյնպէս ձիթահանք մը ևս նուիրած է որ այժմ պեղումներու առեն յայտնուած է։ Այս կարգի ձիթահանքեր՝ ուր ժամանակին կը պատրաստէին եկեղեցւոյ անհրաժեշտ եղած իւղը՝ յաճախ կը գտնուին պեղումներէն։

Այս արձանագրութենէն զատ տաճարի հիւսիսային որմին վրայ կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը․

«Ի ՆԺԴ (965) թվականիս ես Ապլղարիպ Մարզպան եւ հրովարտակ ի Սմբատայ Շահանշահէ առ կայսրն Յունաց Միխայէլ ի Կոստանդնուպոլիս եւ տաս ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւք բերի մասն ի Սրբոյ խաչին, եւ եկեալ կատարեցի զտաճարս զայս եւ զնշան լուսոյ կանգնեցի ի պսակ հարսին Քրիստոսի, եւ եդի լոյծ սպասաւորաց եկեղեցւոյս զկիւրակէին աւուրն զիշերապաշտաւն առնել մինչեւ ի գալուստն Քրիստոսի եւ քահանայ որ մեռանի ի Սուրբ Փրկչիս խ. մի կալցին զեկեղեցիքդ: Եւ եթէ ոք ի քահանայից եկեղեցւոյս եւ յիմ սպասուցս կամ գրենոյս յափշտակէ կամ ծախելով կամ զինչ եւ իցէ պատճառանօք եւ կամ զագահութեան զհետ երթայ եւ զեկեղեցւոյս եկամուտքն խորէն ի Սուրբ Փրկչիս ի պէտս ոչ անցուցանէ ՅԺԸ (318) հայրապետացն նզովեալ լիցի եւ որ զԳրիգոր երիցու որդիքս յեկեղեցպանութենէ հանէ կրկին անիծից պարտական լիցի, իսկ կատարիչք դրի աւրհնեալ լիցի․ զԳէորգ գրիչ յիշեսջիք ի տէր ամէն:»

Այս արձանագրութենէն ալ կը կարծուի թէ Ս․ Փրկիչ եկեղեցին 966ին կառուցանող Ապլղարիպ Մարզպանն եկեղեցւոյ շինութենէն տարի մը առաջ, այն է 965 թուին՝ Հայոց Սմբատ Թագաւորի կամ ըստ արձանագրութեան Սմբատ Շահնշահի[1] արքայական հրովարտակով կ'երթայ Կ․ Պոլիս և ներկայանալով Յունաց Միքայէլ կայսեր՝ մեծ ջանքով և մեծ գանձով Անի կը բերէ Ս. Խաչէն փոքր մաս մը ու այս եկեղեցին շինելով՝ այդ տէրունական Ս․ մասունքը կը պահէ հոն․ ասկէ եկեղեցւոյ անունը կը դնէ Ս. Փրկիչ:

Այս կարգի բոլոր արձանագրութիւններուն մէջ միշտ կը

---

(1) Շահնշահ=Արքայից արքայ։

կրկնուի սա յանձնարարութիւնները թէ եկեղեցւոյ պաշտօնեայք մասնաւոր օրեր պաշտօն կատարեն մինչև Քրիստոսի գալուստը։ Այս բարի իշխանները կարծես երբեք չեն խորհած թէ իրենց մեծահռչակ մայրաքաղաքը Քրիստոսի գալուստէն շատ դարեր առաջ կրնար կործանիլ ... և նոյնիսկ աւերակներու կոյտ մը դառնալ։ Կամ այն է որ այս իշխանները Քրիստոսի գալուստը մօտալուտ կը կարծեն եղեր՝ ազդուելով Քրիստոսի 1000 թուականին մասին տարածուած անհիմն զրոյցներէն ու նախապաշարումներէն, և կամ շատ յաւակնոտ եղած են իրենց մայրաքաղաքի անպարտելիութեան վրայ։ Երկուքէն ո՛րն ալ ըլլայ, ինչպէս կ'երեւի իրենց արձանագրութիւններէն, շատ բարի մտքով և մաքուր սրտով մարդիկ եղած պիտի ըլլան ու այսպէս խորհած ու գրած են։

Ս. ԱՌԱՔԵԼՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1000)

Անիի հնագոյն եկեղեցիներէն մէկն ալ Ս. Առաքելոց եկեղեցին է որ քաղաքին գրեթէ մէջտեղը կ'իյնայ։ Այս եկեղեցին նշանաւոր է իր գեղեցկակերտ և նրբաքանդակ Արաբական ոճով կառուցուած դուռով, որուն զարդարանքներու նմանն ո՛չ մէկ եկեղեցի ունի։ Երեք գմբէթով կառուցուած է, որ մասամբ փլփլած է այժմ։ Այցելուն կը զարմանայ թէ այդ միակտուր և մեծազանգուած քարերն ի՞նչպէս և ինչո՞վ բարձրացուցած են բարձր որմերուն վրայ։ Ինչպէս Գագկաշէն եկեղեցիին, նոյնպէս և ասոր մէջ արծիւ խոյակներ կան գեղեցիկ կերպով քանդակուած։

Ս. Առաքելոց եկեղեցին կառուցուած է, ինչպէս կը կարծուի, 1000 թուին, որ իր ժամանակին մէջ հռչակաւոր եղած է իբր աթոռանիստ եկեղեցի Պահլաւունի եպիսկոպոսներուն։ Այժմ այս եկեղեցւոյ մօտէն գտնուած է գերեզմանը Բարսեղ Կաթողիկոսին, որուն ժամանակ թէև Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնը Կիլիկիա էր, սակայն երկու աթոռները լաւ յարաբերութեան մէջ էին իրարու հետ։

Տաճարին դրան կողմի որմին վրայ կան արձանագրութիւն-

Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյ Աւագ դուռը, շինուած 1000ին

ներ, որոնցմէ ամէնէն հետաքրքրականն է արեւմտեան կամարին վրայ սա գրուածը.

«Ի Թուին ՉԿԹ (1322) Ողորմութեամբ Աստուծոյ ես Խուանդղէս զուգակից Աթաբէկ Շահանշահի, որ յայսմ ամի էլ յաշխարհէս, տրտմութիւն մեծ եղեւ ի մեզ եւ յաշխարհին Արեւելեան, ես ամուսինն Շալաթին Սահիպդի Պարոն Զաքարիայ յաղագս Պարոնի հոգւոյն փրկութեան եւ եղբարցն իմոց երկար կենդանութիւն, ի մեր հայրենի քաղաքն Անի թողաք զկովերոյն եւ զիշանոյն եւ զհամքրեան եւ զդառնագիրն մեծի եւ փոքու որ եւ զանհաւատս խափանել ջանաց՝ թէ Հայ լինի կամ Վրացի, կամ Տաճիկ հանդիպի, դատապարտի յԱստուծոյ, մասնակից եւ գեհենակից Սատանայի եղիցի, եւ Վրացին(1)..... անիծած լիցի եւ Տաճիկ յԱստուծոյ, փառաւորելով եւ ի փէյղ ամբարացն ամաւթով եւ սեւերես լինի. իսկ որ հաստատուն պահեն զան-

(1) *Անհարգական բառ մըն է, որ պատշաճութեան հակառակ ըլլալուն՝ զանց կ՚ընենք։*

Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյ հարաւակողմի արձանագրութիւնը

թահասս մեր մինչեւ ի կատարած աշխարհի՝ աւրհնին յԱմենակալէն, որք այս բանիս հակառակ կան՝ նզովին որպէս զՅուդայ եւ զԿայէն. այս բարիս եւ ողորմութիւն հաստատեցաւ յամենողորմութենէ Աստուծոյ. Պարոն Փիլիպին պտուղ գրիչ:»

Այս խառնակ արձանագրութենէն զատ տաճարին արեւմտեան սիւնին վրայ կայ նաեւ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թվին ՉԾ (1311). Շնորհիւն Աստուծոյ ես Արքուղես որդի խանէի՝ թոռն մեծաց Զաքարիայի եկի յԱնի հրամանաւ Տահնշահի, տեսի զքաղաքս աղքատացեալ եւ խիստ աւեր մնացեալ, զի շատ հարկ էր ի վերայ դրած որ իսկի զի սկզբանէ չէր եղեալ. Գ. հարկ ի վեր կալայ վասն կենդանութեան եւ արեւշատութեան եղբարցն իմոց Տահնշահի եւ իմ. եւ վասն իմ նախնեաց զերեզմանին համար, թողի զինն հազար կով համրեքէն. զոչխարն, աղհարկն, եթէ ոք յիմ ազգէ լինի եթէ յայլ սասիքէ, որ զյիշատակս հաստատուն պահէ աւրհնի յամենակալէն Աստուծոյ:»

Այս արձանագրութիւնը բաւական կարեւոր է. որովհետեւ անով կը հաստատուի որ Անին մինչեւ 1311 թուականն իր գոյութիւնը պահած է իբր նշանաւոր քաղաք, և ինչպէս ընդհանուր կերպով կը կարծուի, 1064 թուականին չէ որ կործանած է։ Իրաւ է որ նոյն թուականին Ալփասլան եկաւ և պաշարելով Անին՝ յաղթական մտաւ պարիսպներէն ներս և աւար ու աւեր սփռեց ամէն կողմ, սակայն անկէ վերջ Անին դեռ երկար իր գոյութիւնը պահեց աւելի քան 300 տարի, այսինքն մինչեւ Լենկ-դիմուրի արշաւանքը, որմէ ետք վերջնապէս կործանեցաւ Անին ու անմարդաբնակ վայր մը դարձաւ։

Ինչպէս կը հասկցուի վերոյիշեալ արձանագրութենէն, Խաճէկի որդին և նշանաւոր Զաքարիայի *թոռը* Արքուղէս՝ *Շահնշահի հրամանով Անի կուգայ։ Այս Շահնշահն անշուշտ Հայոց Արքայից արքան ըլլալու չէ, որովհետեւ վաղուց կործանած էր Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, այլ Վրաց թագաւորի կողմէն եկած ըլլալու է անիկա, որ կը վկայէ և կ'ըսէ թէ* «Եկայ եւ Անին աղքատացած եւ չափազանց աւեր մնացած գտայ, մինչեւ այն ատեն այնպէս եղած չէր երբեք:»

Այս արձանագրութիւնն իրաւամբ բաւական լոյս կը սփռէ Անիի վերջին տարիներուն վրայ, բայց, ափսո՜ս, որ այս արձանագրութիւններուն քարերը հետզհետէ թափելու վրայ են։

Կան նաև ասոնցմէ զատ ուրիշ 4է աւելի արձանագրութիւններ, զորոնք զանց կ'ընենք հոս յիշատակել, որովհետեւ նոր լուսաբանութիւն մը չեն բերեր անցեալին վրայ, այլ պարզապէս կը յիշատակեն քանի մը խմնութ կամ արտ նուիրելնին և այս պատճառով իրենց հոգիին համար պատարագ կը պահանջեն մասնաւոր օրերու մէջ զոր միշտ ճշդած են կանխաւ։

ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՑ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Առաքելոց եկեղեցիէն քիչ մը հեռու՝ Ծաղկոցաձորի եզերքը կառուցուած է Ապուղամրենց *Ս.* Գրիգոր *եկեղեցին։ Մայր եկեղեցւոյ նշանաւոր Տրդատ ճարտարապետը շինածէ նաև*

Ս. Գրիգոր եկեղեցին=Ապուղամրենց, շինուած 1040ին

այս եկեղեցին Պահլաւունի Գրիգոր իշխանի ծախքով, Ալփասլանի Անին գրաւելէն գրեթէ 20 տարի առաջ, այսինքն՝ 1040 թուին, ինչպէս արձանագրութենէ ևս կը հասկցուի։

Այս Ս. Գրիգոր եկեղեցին շինուած է Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ ճարտարապետական ոճով, բազմանկիւնաձև է (12), բայց անոր պէս արտաքին որմերուն վրայ սիւնազարդ կամարներ չունի, և աւելի փոքրիկ շրջանակաձև եկեղեցի մըն է՝ կամարակապ և սիւնազարդ կաթողիկէով մը, որ հիմայ իր սրածայր գագաթով դեռ կանգուն կը մնայ և դամբարան կը կարծուի։ Ասոր լուսամուտները թէև Ս. Փրկչի և միւս եկեղեցիներու պատուհաններուն նման նեղ և երկայն են, բայց աւելի գեղեցիկ են և շրջանակուած կիսասիւներով և կիսակամարներով։

Այս փոքրիկ եկեղեցին որ հազիւ 40—60 հաւատացեալ կրնայ պարունակել՝ 3 սիրուն դուռ ունի. տեղ տեղ սրբատաշ քարերը թափած են և հետզհետէ քանդուելու հակամէտ։ Արտաքին հիւսիսային որմին վրայ կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թվին ՆՁԹ (1040). Ես Ապլղարիպ Հայոց Մարզպան որդի Գրիգորի եւ թոռն Ապուղամրի Հայոց իշխանաց, թէպէտ եւ անտես էի ի հաւրէ իմմէ, յաղագս կրտսերութեան այլ հարկեցայ ի ծնաւղական սիրոյն եւ շինեցի զայս հանգստարան հաւր իմոյ Գրիգորի եւ եղբաւրն իմոյ Համզէի եւ Հռիմաւսէդայի եւ շինեցի սենեակ Բ. սուրբ Ստեփաննոսի եւ սուրբ Գրիգորի..... պայման քահանայից այս է, որ զամէն ուրբաթ ի Սուրբ Արքոցն մտանել ժամն իմ մաւր Շուշանայ արաացին, եւ զշաբաթն իմ հաւրն Գրիգորի, եւ ի սուրբ Քրիստափաւր զամէն ուրբաթ իմ Քեռուն Սագոյին եւ զշաբաթ իմ եղբաւր Համզին, եւ առաջաւորացն ուրբաթի եւ աղուհացից ուրբաթ աւուրն Փոխն, արձակ աւուրքն արաացին Ը. աւուր: Արդ եթէ ոք ի Քահանայից եկեղեցեացդ զայդ ժամ խափանէ եւ կամ պղերգանաց եւ աւուր անցնէ նզովեալ եղիցի ի հաւրէ եւ յորդւոյ եւ ի սուրբ հոգւոյն եւ ի ՅԺԸ (318) Հայրապետացն, եւ բաժին նորայ ընդ Յուդայի սատանայ եղիցի կատարիչ գրոյս աւրհնեալ լիցի ամէն:»

Ապուղամիր Հայ իշխանի թոռ և Գրիգորի որդի Ապլղարիպ *Մարզպան* 1040*ին կը շինէ այս փոքրիկ դամբարան=մատուռն իր հօր, մօր և եղբայրներուն յիշատակին համար, և օրեր կ'որոշէ՝ պատուիրելով որ իր և իւրայնոց հոգւոյն համար պաշտօն կատարուի. հակառակ պարագային կ'ըսէ* «Անիծեալ ըլլան 318 տիեզերական հայրապետներէն եւ Յուդայի բախտին արժանանան:»

Այս արձանագրութենէն զատ կան նաև քանի մը աննշան արձանագրութիւններ, որոնք այգի, արտ և այլն կտակելու յիշատակարաններ են։

Ահա այս կարգի փոքրիկ մատուռներու բազմութեան պատճառով է որ Անին կոչուած է «Հազար և մէկ եկեղեցիներու քաղաք»։ Եկեղեցիները շատ անգամ իրարու՝ կից են և միասին մէկ եկեղեցի մ'իսկ չեն համարուիր՝ չափազանց փոքր ըլլալնուն համար, այնպէս որ յաճախ այս եկեղեցիներն ոչ իսկ 100 *հաւատացեալ կրնան բովանդակել։*

ԳԱԳԿԱՇԷՆ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (1000)

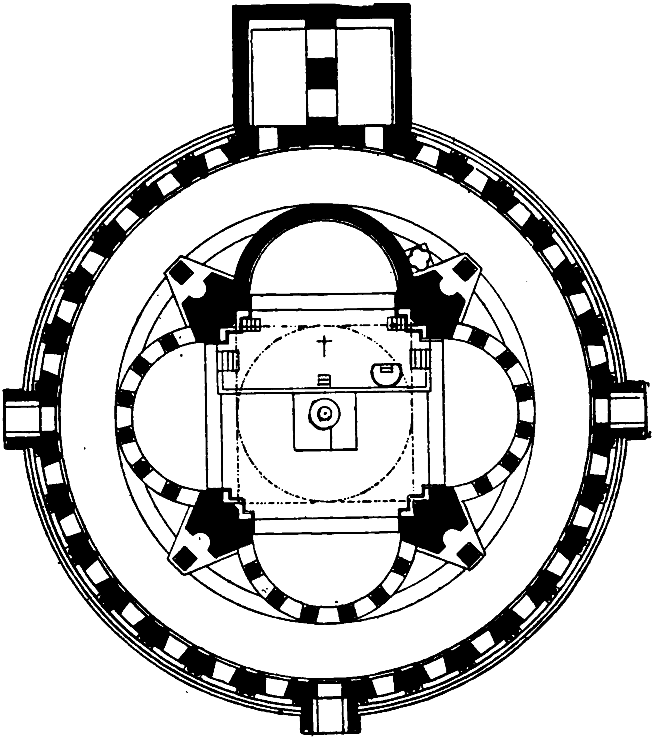

Յատակագիծ Զուարթնոց Եկեղեցւոյ

Ծաղկոցաձորի եզերքէն քիչ մը հեռու՝ Բագրատունեաց պալատին բաւական մօտ Գագիկ Ա. 1000*ին կառուցած է այս հոյակերտ* Գագկաշէն Ս. Գրիգոր *եկեղեցին, որ իր ճարտարապետական հրաշալի ոճով եզական է և որուն նման է Ս. Էջմիածնի մօտակայ հռչակաւոր* Զուարթնոց *եկեղեցին։*

Բրոֆ. Մառ նոր գտաւ այս եկեղեցին, որ իր անսովոր ճարտարապետութեամբ՝ հմուտ այցելուին մասնաւոր ուշադրու-

թիւնը կը գրաւէ։ Մինչդեռ ցարդ մեր նկարագրած եկեղեցիները կա՛մ քառանկիւնի են և կամ բազմանկիւնի, այս Ս. Գրիգոր եկեղեցին չորս մեծ աղեղներով խաչաձև շրջանակ մը կազմած է, այնպէս որ հնագէտ ճարտարապետներ պարզապէս հիացած են այս եկեղեցւոյ հրաշալի ճարտարապետական բացառիկ ոճին վրայ։ Այս Գագկաշէն եկեղեցին անով աչքառու է նաև որ, մինչդեռ բոլոր հին և նոր եկեղեցիներու աւագ սեղաններն արեւելեան որմին առջև շինուած են, այս եկեղեցւոյ աւագ սեղանը տաճարին ճիշտ մէջտեղն է, այսինքն՝ շրջանին ճիշտ կեդրոնը, ուր պէտք է բարձրանալ քարէ աստիճաններով։ Ա՛լ աւելի հետաքրքրական է, երբ յիշենք թէ եռայարկ է այս եկեղեցին՝ որ թէև այժմ հիմնայատակ կործանած, սակայն բեկորներէն կարելի եղած է գտնել անոր նախնական ձեւը։ Եկեղեցւոյ հետզհետէ փոքրցող վերի երկու յարկերը կանգնած են ներքնապէս մեծազանգուած քարերէ շինուած չորս հսկայ սիւներու վրայ, որոնց քանդակազարդ չորս խոյակները թեւատարած արծիւներ են։ Աւագ սեղանին բեմը գետնէն մօտ մէկուկէս մետր բարձր է և ունի 3 դուռ։

Դիտելի է որ ամէնէն հնագոյն եկեղեցիներու, ինչպէս Զուարթնոց և այս Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ ճարտարապետական ոճը բոլորովին արտասովոր հանգամանք մը ունի. բոլորակաձև է, աշտարակաձև, որ հետզհետէ բարձրանալով՝ կը նեղնայ։ Աւագ սեղանը շրջանակին ճիշտ մէջտեղն է և սովորականէն շատ բարձր։ Ատոր բեմն ալ աստիճանաւոր, քարէ քառակուսի պատուանդանով կը բարձրանայ։

Այս Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է Զուարթնոցի ճարտարապետական ոճի ընդօրինակութեամբ, ինչպէս կը պատմէ Ասողիկ[1]*։*

Այս եկեղեցւոյ հիւսիսային որմին կողմը՝ մեծազանգուած հողի պեղումներու մէջէն գտնուած է Գագիկ Ա. թագաւորի հարկ արձանը, *իրական մեծութենէ աւելի խոշորութեամբ և ձեռքերն առաջ կարկառած, որոնց մէջ բռնած է իր շինած այս*

---

(1) *Տես Չամչեան պատմութիւն, Հ. Բ., էջ* 873։

Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ անմիջապէս միացած քարէ փոքրանկարը։ Ասով դիւրին եղած է ճշտել այս շատ հին և աւերակ եկեղեցւոյ նախնական ճարտարապետական ձեւը։ Եռայարկ աշտարակի մը ձեւն ունի՝ զարդարուած բազմաթիւ լուսամուտներով ու քանդակներով, որ մասնաւոր խնամքի դրոշմը կը կրեն։

Կարելի եղած է Գագիկի արձանը անմիջապէս Անիի թանգարանը փոխադրել, որ պահուած է ապակեդարանի մը մէջ։

Գագիկի զգեստն երկար վերարկու մըն է՝ լայն թեզանիքներով, իսկ գլուխը երկայն փաթթոց մը ունի՝ ականջներուն քովէն մէյ մէկ ծոպեր կախուած և պատկառազդու դէմք մը՝ երկայն մօրուքով, որու կուրծքէն խաչ մըն ալ կախուած է։

Շատերու զարմանք առթած են Գագիկի երկար վերարկուն և փաթթոցը, քանի որ իբր քրիստոնեայ Հայ թագաւոր՝ մահմետականներու յատուկ այս գլխանոցը դնելու առիթն ու պէտքը չունէր։ Առ այս հարկ եղած լուսաբանութիւնը կ'ստանանք պատմութենէն, ուր յիշուած է թէ Պաղտատի Ամիրաներն իբր արքայական նշան՝ թագի ու թագաւորական մականի տեղ՝ Մահմետական վեհապետի յատուկ այսպիսի փաթթոց և վերարկու կը ղրկէին գահ բարձրացող Հայ Բագրատունի թագաւորներուն։

Այս եկեղեցւոյ պեղումները դեռ նոր սկսած ըլլալով՝ հաւանական է որ նորանոր գիւտեր յայտնուին։

ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցիէն քարընկէց մը հեռու շինուած է Վրաց եկեղեցին, *որուն միայն մէկ որմը կանգուն մնացած է այժմ։*

Վրացիք ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն քանիցս Անիի տիրելով՝ անշուշտ այդ միջոցներուն շինած ըլլալու են այս եկեղեցին։ Խուզարկութիւններն առաջ կը տարուին արդէն՝ այս մասին նոր լուսաբանութիւններ ստանալու համար։

Աս ալ սրբատաշ քարերով կառուցուած ու քառանկիւնի ձեւով փոքրիկ եկեղեցի մըն է։ Ինչպէս կը տեսնուի պատկերին

Վրաց եկեղեցոյ ներքին մասը

մէջ, ներքին մասը սիւներով ու կամարներով գեղեցիկ շինուածք մը ունի։ Գետնափոր քանի մը կամարներ կը տեսնուին, որ թերեւս եկեղեցւոյ գանձարանն եղած ըլլայ իրբեմն։ Ցաւալի է որ արձանագրութեան որոշ հետքեր տակաւին գտնուած չեն, սակայն ոմանք «Նշխարատուն» ալ կ'անուանեն։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ՊԱԼԱՏԸ

Անիի հիւսիս-արեւմտեան հեռաւորագոյն ծայրը՝ Ծաղկոցաձորի գահաւանդին վրայ կառուցուած է Բագրատունեաց պալատը, զոր ոմանք Ջօրանոց ալ կը կոչեն։

Եռայարկ, սրբատաշ քարերով կառուցուած շինութիւն մըն է, որու հիմը ձորի կողմէն դրուած է կամարակապ հաստաբուն սիւներու և մաս մըն ալ պարիսպի վրայ։ Ասոր լուսամուտներն այժմու սովորական պատուհաններու նման մեծ են, այնպէս որ

Բագրատունեաց պալատի ճակատը

այս հին աւերակներու մէջ այսքան մեծ լուսամուտ ունեցող շինութիւն չկայ՝ բաց ի Մայր եկեղեցիէն։

Արաբական ճարտարապետական ոճով կառուցուած քանդակազարդ հիանալի դուռ մը ունի արեւելեան կողմէն որ գոյնզգոյն մոզայիքի բաց կարմիր և սև քարերով նաշխուն է։

Դժբախտաբար որ և է արձանագրութիւն չի կրեր, կամ աւելի ճիշտ՝ արձանագրութիւն կրող քարերը թափած ըլլալու են, որովհետև հին ժամանակները սովորական շինութիւն մը իսկ առանց արձանագրութեան չէին թողուր, ուր մնաց պալատ մը։

Այս աւերակ պալատն առաջին շէնքն է որ եռայարկ է. ընդհանրապէս նախկին շինութեանց մէջ բազմայարկ, նոյն իսկ երկյարկանի շէնքեր հազուադէպ են, այլ միայն միայարկ են։

Եթէ այս պալատին արեւմտեան կողմէն վար դիտուի, աչքի առջև կը պարզուի սքանչելի համայնապատկերը մը, որ խոր տպաւորութիւն կ'ընէ այս անդնդախոր ձորի գահավէժի վրայ,

Բագրատունեաց պալատի հարաւակողմը

որովհետև ասկէ կարելի է տեսնել Ծաղկոցաձորն իր ամբողջ լայնութեամբ և երկայնութեամբ և Ալաճա գետակը՝ որ օձապտոյտ գալարումով կ'երթայ կը թափի Աղջկայ բերդի մօտ Ախուրեան գետը։ Մանաւանդ ուշագրաւ է դիտել Ծաղկոցաձորի մէջ գտնուած բազմաթիւ քարայրներն ու քարանձաւները. ասոնց մէջ կան որ բնական են և կան որ արհեստականօրէն շինուած են և յաճախ գաղտնի անցքերով իրարու հետ ներքնապէս միացած։

Դժբախտաբար, հակառակ Անիի նախապէս այնքան հռչակաւոր մայրաքաղաք մը ըլլալուն՝ պալատներու հետքեր ասկէ զատ չկան, միայն Միջնաբերդին մէջ Պահլաւունեաց *պալատի աւերակները կը տեսնուին ու կը յիշուին, մինչդեռ պէտք էր որ Բագրատունի կենցաղասէր և մեծափարթամ թագաւորներուն բազմաթիւ պալատներու և իշխանական ապարանքներու հետքեր գտնուէին այժմ։ Կ'երևայ որ ընչաքաղց թշնամին նախ զանոնք աւարի ու աւերի մատնած է։*

ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ
(ԱՅԺՄ ԹԱՆԳԱՐԱՆ)

Անիի Կաթողիկոսարանը (14×12), այժմ թանգարան

Ծաղկոցաձորի, եզերքէն անցնելով Ախուրեանի ձորի եզերքը՝ Միջնաբերդ երթալու ճամբուն վրայ, կառուցուած է ապառաժի մը վրայ Անիի կամարակապ և սիւնազարդ Կաթողիկոսարանը, *որ Սելճուկներու ժամանակ մզկիթի վերածելով՝ անոր կից շինուած են բազմանկիւնի հսկայ սրբատաշ քարերով աշտարակ մը իբր «Մինարէ»։ Այս պատճառով է որ շատեր այս շինութիւնը կոչած են դիտարան, ոմանք՝ դաստարան և ուրիշներն ալ՝ մզկիթ: Անիի բաց-նամակներու=փոսթ-քարթներու մէջ ալ իբր «Անիի Աշտարակ»ը յիշուած է։ Ուրիշներն ալ Արքունի խորհրդարանը կը կարծեն։ Այնպէս որ շատեր այս անուններու զանազանութեան պատճառաւ շփոթելով՝ կարծած են թէ տարբեր շէնքերու աւերակներ են, մինչդեռ նոյն շինութիւնն է տարբեր*

անունով, կամ տարբեր ժամանակներու մէջ տարբեր նպատակներու ծառայած է ըստ պահանջի։

Սա Ախուրեանի գահաւանդին վրայ միայարկ սրբատաշ քարերով կառուցուած քանդակազարդ շինութիւն մըն է, 12 մեդր լայնքով և 14 մեդր երկայնութեամբ որու ներքին մասը կամարակապ և սիւնազարդ ըլլալով՝ հիմայ նմանը Անիի մէջ չկայ, այլ Ղօշավանքի մէջ միայն կը գտնենք՝ իրր Արքունի խորհրդարան։

Ինչպէս նկարին մէջ կը տեսնուի, ներքին մասը չատ տպաւորիչ է և վեհաշուք, շնորհիւ հինգ (երբեմն 6) սիւնազարդ և կամարակապ կերտուածքին. սիւներու հաստութիւնը 85 սանդիմ է և խոյակները քանդակազարդ են և կամարները՝ կիսաձուաձև ու ամրակուռ, այնպէս որ հակառակ դարերու աւերիչ ազդեցութեան՝ դեռ կանգուն մնացած են ցարդ։ Արեւելեան որմին վրայ որ Ախուրեանի ձորը կը նայի՝ կան 5 խոշոր լուսամուտներ՝ Մայր եկեղեցւոյ մեծ լուսամուտներու նման և ուրկէ կը նշմարուի Ախուրեան գետը, որ խոշոր պուպայի մը նման կը գալարի ձորն ի վար՝ մերթ հեզասահ և մերթ շառաչալից։

Կաթողիկոսարանին կից կը բարձրանայ հսկայ վեցանկիւնի աշտարակ-մինարէն որ աւելի քան 20 մեդր բարձրութիւն ունի և ցարդ կործանած չէ. ուրեմն դիւրին է հետեւցնել թէ ո՛րքան ամրակուռ շինուած է. ասոր վրայ Արաբական արձանագրութիւններ ևս կան։

Թէպէտ այս արձանագրութեամբ կառելի եղած չէ ճշտել, և միայն «Ալլահ» բառը կը կարդացուի Արաբերէն տառերով, սակայն կը կարծուի որ կա՛մ Կաթողիկոսարան եղած է և կամ դատարան, որուն տակը չորս կամարակապ նկուղներ ևս կան այժմ։ Այս շինութիւնն է որ Բրոֆ. Նիկողոս Մառ այժմ թանգարանի վերածած է՝ փլած մասերը նորոգելով և երկաթեայ 2 դուռներով ամրացնելով. ասով այժմ այս հին Կաթողիկոսարանը կը կոչուի «Անիի Մառեան թանգարան»*։*

Թանգարանէն ներս մտնելով՝ հանդիպակաց որմերուն վրայ շինուած կը գտնենք մէկ թիզ լայնութեամբ տախտակէ բաց դարաններ, որոնց վրայ զետեղուած են Անիի աւերակներէն գտնուած քարէ նուրբ քանդակներու տարբեր օրինակներ, իսկ

դրան դէմի պատին տակ ապակիէ գոց պահարաններու մէջ չարուած են՝ նիւթերու տեսակներու կարգով՝ պեղումներու ժամանակ գտնուած հանածոները։

Անոնց մէջ կը գտնենք կմախքներու հետ կաշիի կտորներ, իշխանական դամբարանէ հանուած մետաքսէ չափիկներ, որոնց վրայ կը գտնուին ցարդ անաղարտ մնացած նրբահիւս կենդանակերպ բանուածքներ, աղեղներ, երկաթէ մեծ ու փոքր հարիւրէ աւելի նետի ծայրեր կամ սլաքներ, երկաթէ և քարէ տապարներ, այլեւայլ գործիներ արհեստական, պղնձէ բուրվառներ, նիզակի ծայրեր, նրբահիւս մետաքսէ և երկաթէ զարդարանքներ, գեղանկար և գեղակերտ յախճապակիէ թանկարժէք անօթներ, սափորներ ու պնակներ։ Ինչպէս և երկաթէ շղթայի կտորներ, պղնձեայ ամաններ, երկաթէ կողպանքներ, դռներու երկաթէ հնօրեայ ծխնիներ, երկաթէ նիզեր, երկաթէ սեղանի և յախճապակիէ անօթներ, ապակիէ կանթեղներ, մանաւանդ մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է պղնձեայ բազմաշտանակ մեծ ջահակալ մը որ շատ հազուագիւտ ըլլալուն՝ մեծ արժէք ունի։

Այս ապակիէ դարաններու մէջ կը գտնուին ամէն կարգի բազմաթիւ գործիներ, անօթներ, քանդակներ, զէնքեր, վահաններ, և այլն և այլն որոնցմով շատ դիւրին է ճշտել մեր նախնեաց իրենց ժամանակի քաղաքակրթութեան մէջ ունեցած մեծաքայլ յառաջդիմութիւնը։

Այս թանգարանի մասնաւոր ապակեդարանի մը մէջ պահուած է Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ մօտը՝ 1906 թուին գտնուած Գագիկ Ա. Բագրատունեաց թագաւորի արձանն որ Ժ. դարու Հայ արուեստի գեղեցիկ նմուշ մըն է։ Ասոր մօտ կանգնած՝ Վեհ. Ս. Կաթողիկոսը նկարուեցաւ, ինչպէս կը տեսնուի պատկերին մէջ։

Այս արձանի մօտ՝ որմին վրայ, բարձրը հաստատուած է Գագիկ Թագաւորի անվնաս կերպով գտնուած Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ փոքրանկար նմուշը, որ կատարեալ արուեստագէտի մը գործ ըլլալ կը թուի իր այնքան նրբութեամբ և ճաշակաւոր ոճով։

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ իր անուամբ կոչած է այս թանգա-

Գագիկ Ա. թագաւորի արձանը եւ Մաթէոս Բ. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ռանը՝ որով ծանօթ է իբր Մառեան Թանգարան և որ օրըստօրէ կը ճոխանայ պեղումներէ գտնուած նորանոր հանածոներով։

Այս Մառեան Թանգարանէն զատ՝ քիչ մը հեռու կայ նաև Ծաղկոցաձորի մօտ ուրիշ Թանգարան մը, որ նոր շէնք մըն է և յատկացուած՝ միանգամայն Բրոֆ. Մառի և օգնականներուն իբր աշխատանոց որուն վրայ կը ծածանի Ռուսական դրօշը։

Այս տեղ կը պահուին Ասորերէն բեւեռագիր արձանագրութիւն կրող քարի կտորներ, ինչպէս նաև Լատիներէն, Յունարէն, Հայերէն, Արաբերէն, Վրացերէն արձանագրութիւն պարունակող մեծ ու փոքր բազմաթիւ քարի բեկորներ և քանդա-

Հռչակաւոր Միջնաբերդը

կազարդ խաչքարեր, որոնք գիտական մեծ արժէք ունին և որոնց շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ ճշտել հետզհետէ ամէն ինչ և ուսումնասիրել Հայոց 8—13 *դարու քաղաքակրթութեան պատմութիւնը։ Դժբախտաբար այս մասին մեր ազգային պատմիչները շատ քիչ բան գրած են՝ առաւելապէս զբաղելով արտաքին և ներքին պատերազմներու պատմութեամբ։*

ԱՆԻԻ ՄԻՋՆԱԲԵՐԴԸ (960)

Անիի ամէնէն ուշագրաւ աւերակներէն մէկն է երբեմնի հռչակաւոր Անիի միջնաբերդը *զոր Աշոտ Գ. Ողորմած՝ Բագրատունեաց թագաւորը չինել տուաւ իր թագաւորական գահը բարձրանալէ քիչ մը ետք։ Այս ամրակուռ միջնաբերդն իր ժամանակին ահ ու սարսափ առթած է Անի արշաւող ամէնէն ահարկու թշնամիներուն իսկ։*

Միջնաբերդին մէջ Պահլաւունեաց պալատին փլատակները

Միջնաբերդը կառուցուած է Անիի հրուանդանին ամէնէն հարաւային ծայրը՝ բլուրի մը վրայ որ Ախուրեան գետէն 120 մեդր բարձր է։ Ասիկա Անիի միակ բարձրութիւնն ըլլալով՝ կ'իշխէ իր դիրքով ամբողջ քաղաքին վրայ։ Բրոֆ. Մառի կողմէ բերդն այժմ բաւական մաքրուած ըլլալով՝ հին բաժանումներն որոշապէս ի յայտ եկած են, թէև դժուար է որոշապէս ճշդել թէ հին ատեն այդ բաժանումներն ինչ նպատակի կամ պէտքի ծառայած են, մանաւանդ որ այս մասին դեռ լուսաբանող արձանագրութիւններ գտնուած չեն։

Միայն կը գտնենք 3—4 *կանգուն հաստութեամբ միակտուր խոշոր քարերով կառուցուած պարիսպներու հիմեր, հսկայ դռներ, կիսափուլ կամարներ, տեղ տեղ կիսակործան քարէ գմբէթներ, գաղտնի անցքերու հետքեր, գետին ինկած և քանդուած կամարներու և գմբէթներու մեծազանգուած մնացորդներ։ Ահա այն ամենքը, ինչ որ մնացած է Անիի երբեմնի համբաւաւոր Միջնաբերդէն։*

Աղջկայ-բերդը=Ղըզ-Ղալա պատմական քարաժայռին վրայ
եւ Միջնաբերդի մասուր

Կը կարծուի թէ այս Միջնաբերդին մէջ եղած ըլլայ Պահլաւունեաց պալատը, ուր անշուշտ կային թագաւորին և իշխաններուն յատուկ յարկաբաժիններ, քանի որ պատմութենէն գիտենք թէ երբ թշնամիներն Անին ամբոխներով կը պաշարէին, անոնք կը քաշուէին Միջնաբերդը՝ իբր ապահովագոյն վայր, որ ջուրի և այլ պէտքերու համար գաղտնի անցքերով հաղորդակցութեան մէջ էր Ախուրեան ձորին և գետին հետ։

Միջնաբերդէն քիչ մը վար՝ գահաւանդին վրայ կը գտնուին հետքերը փոքրիկ երկու մատուռներու, որոնցմէ մէկին գմբէթը դեռ մասամբ կանգուն է․ ասոնք այնքան ճարտարապետական ուշագրաւ ոճ մը չունին։

Միջնաբերդի բլուրն Անիի բարձրագոյն կէտն ըլլալով՝ երբ այցելուն այս բերդին վրայէն վար դիտէ, դէպ ի հեռուն՝ Աղջկայ-բերդը և ձորը, ուր Ախուրեանը մեծ ներքին աղեղ մը ձեւացնելով՝ կը հոսի դէպ ի հարաւ, արդարև չի կրնար իր սքանչացումը

Ախուրեան գետի վրայ երկյարկանի կամուրջի փլատակները
եւ Բեխենց վանքը

զապել. հոն մարդուն արհեստն և արուեստը միացած բնութեան անմատչելի գահավէժ անդունդին հետ՝ այնպիսի անմատչելի ըրած են Միջնաբերդն որ իրաւամբ ամենազօրեղ թշնամին իսկ պահ մը յաղթութենէ աւելի իր պարտութեան վրայ մտածել պիտի ստիպուէր։

Միջնաբերդի վրայէն միայն կը տեսնուի Անիի հրուանդանին հեռաւորագոյն ծայրին վրայ՝ Ալաճա վտակի և Ախուրեանի գետախառնուրդը՝ Աղջկայ-բերդը=Ղըզ-Ղալա որ կառուցուած է սեպաձև լերկ և չերտաւոր ապառաժներու վրայ ուր մատուռ մըն ալ կայ։ Սա կը յիշեցնէ Սև ծովի կողմերը Ճենովացիներու անմատչելի տեղերու վրայ կառուցուած ամրոցները։ Այս տեղ բնութիւնն անբացատրելի կերպով հրաշալի է. անկարելի է դիտել և յագենալ հրաշագեղ այս տեսարանէն։ Մայր եկեղեցիին ուղղութեամբ Ախուրեանի ձորին մէջ կը տեսնուին հսկայ աւերակները Ախուրեանի նշանաւոր կամուրջին

Արքայազուն մանկանց դամբարանը Միջնաբերդին մէջ

որ ժամանակին երկյարկանի եղեր է և հոկայ կամարով մը իրարու միացուցած երկու եզերքները։

Մարդ կը հիանայ հին ճարտարապետներու արհեստի և արուեստի մեծ հմտութեան վրայ, երբ կը տեսնէ ու կ'երեւակայէ անդնդախոր ձորին վիթխարի պատուածքին վրայ, գետի ջրէն մօտ 30 մեդր բարձր երկյարկանի կամուրջ մը, որուն մեծ կամարն առանց սիւնի իրարու հետ կապած է երկու եզերքներու վրայ կառուցուած կամուրջին աշտարականման երկու մեծ խարիսխները։ Մանաւանդ երբ նկատի առնենք թէ Ախուրեան գետը այդ տեղը մանաւորաբար քանի մը մարդաչափ խորութիւն ունի և ջրի մակերեւէն կամարի բարձրութիւնը առ նուազն 20 մեդր ըլլալու է և աւելի ալ. բաց աստի նկատի առնելով այս պարագայն թէ ի հնումն չէնքերն երբեք երկաթով ագուցանել չէին գիտեր, մեր զարմանքը առ այս ա՛լ աւելի մեծ կ'ըլլայ։

Կամուրջի հանդիպակաց եզերքէն քիչ մը հեռու կը գտնուի Գերեզմանոցն*, ուր քաղաքին մեռեալներն երբեմն կը թաղուէին,*

Արքունական բաղանիքի փլատակները

մինչ իշխանական դամբարանները քաղաքին մէջ եղած են, ինչպէս՝ Արքայազուն մանկանց դամբարանի փլատակները կը գտնուին Միջնաբերդին մէջ։

Կամուրջին մօտերը՝ Մայր եկեղեցիէն քիչ մը հեռու ձորին մէջ կը տեսնուին մնացորդ աւերակները Կուսանաց վանքին որ Ս. Ստեփանոսի նուիրած կը կարծեն ոմանք. ասիկա Բեխենց վանք կոչուած գեղակերտ փոքրիկ մատուռ մըն է՝ սրնձազարդ փոքրիկ կաթողիկէով, որ դեռ կանգուն կը մնայ։

Կուսանաց այս վանքին արեւելեան կողմի որմին վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թվին ՆԾԹ (1010) Աթապբէկ Ամիր սպասալար Շահանշահի ՄԾԻԳ Նոբար Սալթ խոպէս Մաթէս եւ իմ կենակիցս Թէնի, եւ իմ եղբայր Մարկոս, յայսմ ժամու որ պարոն ողորմեցաւ զվանքս մեզ ետ վաղ բարեպաշտ Տիգրան ջուր ետ ի վանքս, որ ի յանտիրութենէ խախտեալ էր եւ կտրեալ, մենք վասն արեւշատութեան Շահանշահի եւ խուրանտղին եւ իւրոյ

Ախուրեան գետ տանող Արքայական ճանապարհը

որդւոյն Զաքարիի, եւ վասն մեր հոգւոյ յիշատակ բերաք զջուր եւ հաստատեցաք. յիշեցէք ի Քրիստոս»։

Ինչպէս կ'երեւի արձանագրութենէն, այս վանքը խախտած ըլլալով՝ նորոգած և ջուր բերել տուած է վերոյիշեալ անունով մէկը որուն անունը իսկապէս այնքան լաւ չի կարդացուիր արձանագրութեան վրայ։

Վերջերս Բրոֆ. Մառ գտաւ նաև Անիի շուկաներէն մէկը, որ նեղ փողոց մըն է դէմ առ դէմ կառուցուած փոքրիկ քարաշէն կրպակներով։

Ս. Փրկիչ եկեղեցիէն դէպ ի արեւելք կը գտնենք փլատակները Արքունական բաղանիքի մը, որ կառուցուած է Արտաքին պարիսպներու արեւելեան ծայրագոյն կէտին վրայ՝ Ախուրեանի ձորի եզերքին։

Միջնաբերդի ճամբուն վրայ գտնուած է նաև փողոց մը, որու ներքեւէն հանուած են թրծուած հողէ խողովակներ, որով

Ալաճա լեռներէն երբեմն ջուր բերած են եղեր Անիի ջուրի պէտքերու գործածութեան համար։

Իսկ վերև գտնուած նկարն է Ախուրեան գետ տանող Արփայական կամարակապ ճանապարհը, որ սկսելով արքունական բաղանիքի մօտէն՝ կ'իջնէ դէպ ի ձորը՝ Ախուրեան գետը։

Քանի պեղումները շարունակուին, միշտ նորանոր գիւտեր երեւան կուգան, այսպէս հարստացնելով Անիի Մառեան թանգարանը և նոր լոյս սփռելով միանգամայն Հայ ժողովրդեան անցեալ քաղաքակրթութեան վրայ։

ԱՆԻԻ ՄՕՏԱԿԱՅ ՂՕՇԱ-ՎԱՆՔԸ (985)
(ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ)

Անիի արտաքին պարիսպներէն դուրս ելլելով՝ քառորդ ժամ հեռու կը տեսնենք Հովուաց եկեղեցին։ Անկէ քիչ մը հեռու կը գտնուին երկու յաղթական աշտարակներ, որ կ'երեւայ թէ երբեմն դրան պաշտօն կատարած են։ Այս աշտարակներէն քառորդ ժամ եւս հեռու կամ Անիէն կէս ժամ հեռու բլուրի մը վրայ կառուցուած է Ղօշա-վանք, որ «Զոյգ վանք» ըսել է և որուն ի հնումն Հոռոմոսի վանք անունը կուտային՝ վանականները Յունաստանէն եկած ըլլալուն համար(1)։

Ստեփանոս Ասողիկ կը պատմէ թէ Պատկերամարտի դարուն Հայ վարդապետներ Յոյներէն փախչելով՝ Յովհաննէս վարդապետի առաջնորդութեամբ կուգան այս գիւղը և կը շինեն 985ին, Աբաս թագաւորի օրով, հռչակաւոր այս վանքը, որուն վրայ ճարտարապետներ մեծ հիացումով կը խօսին։ Կարելի է ըսել թէ Ղօշա-վանքի ներքին ճարտարապետութիւնն և մանաւանդ սիւնազարդ նախագաւիթն և գաւիթը կը գերազանցեն իսկապէս մինչև հիմայ մեր նկարագրած աւերակները։

Հոռոմոսի այս վանքը կամ Ղօշա-վանքը կառուցուած է համանուն գիւղին մէջ, ուր հարիւրէ աւելի Հայ գիւղացի ըն-

(1) Տես Չամչեան պատմութիւն, Հատոր Բ., էջ 823

Անիի մօտակայ Ղօշա վանք=Հոռոմոսի վանքի արտաքին երեւոյթը (16×10)

տանիքներ բնակութիւն հաստատած են։ Գիւղը կը գտնուի այն ձորի եզերքը՝ ուրկէ կը հոսի Ախուրեան գետը դէպ ի Անի։

Այնպիսի ճարտարապետական մեծ հմտութեամբ կառուցուած է այս վանքը որ հակառակ Անիի հնագոյն շինութիւններէն մէկն ըլլալուն՝ դեռ ամբողջութեամբ այս օր կանգուն մնացած է եւ իր շքեղ կաթողիկէն կ'իշխէ շրջակայ բլուրներու վրայ։ Ասիկա նորոգուած է 1653ին Տիգրանակերտցի Դանիէլ անուն վանականէ մը։ Քանդակազարդ կաթողիկէէն զատ՝ ունի նաեւ սիւնազարդ եւ քանդակազարդ սիրուն զանգակատուն մը, որուն վրայ Մարիամ Աստուածածնի պատկերը քանդակուած է առիւծի եւ ցուլի մէջ հետեւեալ արձանագրութեամբ.

«Ի ՆՁԷ (1038) թուականին Հայոց ետու ես Յուհաննէս Շահանշահ որդի Գագկայ Շահանշահի զիմ այգին որ ի Կողբ յեկեղեցիս ի սուրբ Յուհաննէս, զոր շինեցի ի վանս Հոռոմոսի հանդերձ ժամատամբս եւ հարիւր բեռն աղ յամենայն ամի ազատ յամենայն չարէ, ի Հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի եւ

յառաջնորդութեան ուխտիս հայր Յովհաննէսի. արդ եթէ ոք զկնի հակառակ կայ յայսմ գրոյս եւ իմ պարգեւացս պարտական լիցի մեղաց իմոց առաջի Աստուծոյ եւ ՅԺԸ Հայրապետացն որ ի Նիկիայն ժողովեալ եղիցի ի կեանս եւ ի սահմանս նորին, իսկ որ հաստատուն պահեն զգիր արձանի ընծայիցս՝ աւրհնին ի Քրիստոսէ:»

Այս այգիին նուիրման արձանագրութենէն զատ՝ ներքին և արտաքին որմերուն վրայ կը գտնենք այս կարգի բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնք ցարդ անաղարտ մնացած են շինութեանց ամրակուռ հանգամանքին պատճառով:

Զանգակատան ետեւի սիւնի ձախակողմի կամարին վրայ ևս կը գտնուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Հառմոսի վանուցս հայրենիք որ ի քաղաքին այս են Գէորգ ծեր երէց վանուցս ես զիւր հայրենի տներն մօտ ի Կարուց դուռն սուրբ Ստեփաննոս ընդդէմ եւ այլ արդիւնք ես եւ առ զիւր տնին պատարագն Դ.: Դիւտիկ կրօնաւոր ես զիւր հայրենի տուն ի քարափոսն եւ առ զխաչ գիւտի պատարագն Գ: Վահրամ ես կուղպակ ի զարսին փողոցին մօտ ի սուրբ Գրիգոր եւ պատարագ մասչի յանուն նորա Բ: Աբրահամ ես պարտեզ բերդի առաջին հայրենիքն վասն իւր պատարագին Գ: Ես Սարգիս եսու զիմ հայրենի տներն ի քաղաքին ի Ռաձորին դրան վանուցս:» *Զանազան անձանց նուիրատուութեան պարզ յիշատակութիւնն է:*

Նոյնպէս զանգակատան արեւմտեան դրան դիմաց կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«ՈՀԸ. (1229) Շնորհիւն Քրիստոսի ես Վասակ որդի Դաւթի, թոռն Կիւրիկէի Արքայի՝ Տէր նոր բերդին, խոստովանողքն միաբանեցաք սուրբ ուխտիս եւ եսու սուրբ Յաւհաննէսին ընծայ զիմ գանձանակեն ձիթահանքն որ ի վանացս գնեցի վճռմամբ եւ ամենայն ամրութեամբ յառաջնորդութեան Տեառն Բարսղի որդւոյ Ամիր Երկաթոյ: Եւ փոխարէն ինձ հաստուցին զտաւն սրբոյ Վարդանանց յամէն ամի բոլոր եկեղեցւոյս զպատարագն որչափ ես կենդանի եմ Վահրամայ եւ Թամարի առնին: Եւ յէս վախճանի իմոյ ինձ արդ կատարիչք գրոյս աւրհնին

ի Քրիստոսէ: Եւ հակառակն որոշին՝ զանէծս Կայինի զՅուդային եւ զՆեռինն ժառանգէ մարդ ո որ իցէ եւ մի լիցի թողութիւն յաւիտեանս:»

Այս արձանագրութիւններէն կը հասկցուի որ Կիւրիկէ Արփայի թոռ և Դաւիթի որդի Վասակ անուն անձ մը ձիթահանք մը կը նուիրէ այս տաճարին, որ կ'երեւայ թէ ի հնումն սուրբ Յովհաննէսի նուիրեալ էր, քանի որ ուրիշ արձանագրութիւններու մէջ ալ այսպէս յիշատակուած է և պայման կը դնէ որ իր հոգւոյն համար մասնաւոր պատարագ ըլլայ սուրբ Վարդանանց տօնին օրը:

Զանգակատան արեւելեան կամարի վրայ ալ կը կարդացուի հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Ի թուին ՈՀԷ (1228) կամաւ ամենակալին Աստուծոյ այս մեր գիր յիշատակ է Հեճուպ Գրիգորի որդի Հասանայ եւ եղբայրս որդեաց իմոց եւ իշխանիս որդւոյ Քրդին եւ եղբայր տէրանց սուրբ ուխտիս վանուցս Հոռոմոսի, որ հաստատեցաք արձանագրով կատրոնով, զի ի յայս տեղւոյս ի յարանց կամ ի կանանց ով կաշառով հայր դնէ այնպիսին նզովս առցէ զՅուդայի եւ զԱստուածավաճառին եւ զԿայինին եղբայրասպանին եւ հայր եւ այլ գործաւոր որք կաշառս տան յայտնի կամ ծածուկ յերկնաւորէն հորն ՅԺԸ (318) հայրապետացն եւ ամենայն սրբոց անիծեալ եղիցի յոգի եւ ի մարմին. Եւ հայր որ վանիցս հաց ծախէ կամ ի վանիցս ի բաց խորէ նզովեալ եղիցի մահով եւ կինով: Ով հակառակ կայ այս բանիս ի պարոնաց կամ ի միաբանից կամ ջնջել ջանայ զայս գիրս եւ ինքն ջնջեսցի ի դպրութենէ կենացն: Կատարիչքն աւրհնեալ եղիցին յԱստուծոյ ամէն:»

Այս արձանագրութեան մէջ անէծքով կ'արգելուի կաշառք տալը կամ վանքին հասոյթները խորելը:

Զանգակատան երրորդ սիւնի կամարի ծայրին վրայ կայ նաև հետեւեալ արձանագրութիւնը.

«Շնորհիւն Աստուծոյ ես տէր Գրիգորս որդի Ապուղամրի Արհի եպիսկոպոս մայրաքաղաքիս Անւոյ՝ ետու ի սուրբ Յովհանէս բնծայ գիւր գեղջիցն զակնաց եւ զՇաւքայի եւ զԱղբնագեղի զժողովուրդն առաջնորդին Անդրէասայ վարդապետի սրբա-

Ղօշավանքի մէջ Արքունի խորհրդարանի կամարակապ եւ սիւնազարդ ներքին մասը

սիրի եւ սպասաւորք որ յամենայն տարին Բ ժամ մատուցին, որ հաստատ պահէ աւրհնեսցի ի Տեառնէ, իսկ հակառակն որոշեսցի յԱստուծոյ ամէն :»

Այս կարգի բազմաթիւ արձանագրութիւններ կան նաև այս տաճարի որմերուն և զանգակատան սիւներուն և կամարներուն վրայ զոր զանց կ'ընենք յիշատակել․ որովհետև ամենուն իմաստն նոյն է, այսինքն՝ նուէր տալով եկեղեցւոյ՝ օր որոշած են իրենց հոգւոյն պատարագին համար, իրենց կտակը կատարողներուն խոստանալով Աստուածային օրհնութիւնն և իրենց յիշատակն անարգողներուն՝ Կայէնի և Յուդայի անէծքը։

Այս եկեղեցին իր սիւնազարդ և կամարակապ ներքին մասերով ու գաւիթներով խոր տպաւորութիւն կ'ընէ ուխտաւորին վրայ։ Հիմայ ալ վանահայր մը ունի և հոն ժամերգութիւն կը կատարուի։ Այս հռչակաւոր տաճարին կից կայ սիւնազարդ և քանդակազարդ կամարներով ու խոյակներով մեծ սրահ մը, հսկայ քարերով կառուցուած, որ շատ կը նմանի Անիի Կաթո-

Ս. Մինաս եւ Ս. Գէորգ մատուռները Ղօշավանքի ձորին մէջ

ղիկոսարան=Թանգարանի ներքին մասին։ Ասոր համար կը պատմուի թէ ժամանակաւ արքայական կամ նախարարական ժողովարան եղած է, ուր այժմ ևս որոշապէս կ'երեւի թագաւորական գահի տեղը։

Ղօշավանքի բլուրի բարձրէն կը տեսնուի վարը ձորին մէջ՝ Ախուրեան գետն որ սողոսկելով կը հոսի դէպ ի Անի, ջերմուկի մը քովէն անցնելով։ Ջերմուկի համար կ'ըսուի թէ ծծմբաջուր ըլլալով՝ շատ օգտակար է հիւանդներուն և յաճախ հիւանդներ կը բժշկուին եղեր՝ հանքային այս ջուրին մէջ լողանալով։

Այս ձորին մէջ կը գտնուին երկու մատուռներ՝ Ս. Մինաս և Ս. Գէորգ որոնց կաթողիկէները մինչև վերջերս կանգուն եղեր են, սակայն փոքրիկ նորոգութեան մը զանցառութեամբ այժմ կործանուած են։ Այս երկու մատուռներուն վրայ կան զանազան արձանագրութիւններ որոնց ընթերցումը բաւական դժուար է սակայն։

Վերոյիշեալ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ կամ մատուռի կից է

Աշոտ Ողորմած թագաւորի դամբարանը վերոյիշեալ Ս. Գէորգայ մատուռին մօտ

Բագրատունեաց նշանաւոր թագաւորներէն Աշոտ Գ. Ողորմածի դամբարանն *որ երկու քարէ աստիճանով պատուանդանի մը վրայ դագաղաձև մեծ քար մը դրուած է ու վրան գրուած է ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱԾ ։ Ականատեսներ կը պատմեն թէ մինչև վերջին տարիներս այս արքայական դամբարանին վրայ ևս մատուռ մը կայ եղեր, որ նոյնպէս կործանուած է, անշուշտ նորոգութեան զանցառութեան պատճառով ։*

Աշոտ Ողորմածի հին արձանագրութիւնը դիւրընթեռնելի չըլլալուն՝ գիւղին քահանան ինք նորը գրել տուած է, առանց յիշելու որ այս կարգի հնութեանց ձեռք դպցնել պարզապէս սրբապղծութիւն է ։

Ստուգիւ շատ խղճալի է Բագրատունեաց այս նշանաւոր թագաւորի դամբարանին արդի վիճակը ։ Այն բարի և առաքինի թագաւորին շիրիմն այս օր անշուք քարի կտոր մըն է (տես պատկերը) և այն թագաւորն որ իր ժամանակին ամէնուն կ'ողորմէր՝ այս օր ինք ողորմութեան կարօտ եղած է ։ Հայ մեծատուն մը չի՞կայ արդեօք որ անոր գերեզմանը նորոգէ և զար-

դարէ, գերեզման մը՝ որ թէպէտ անխօս, բայց կարծես լուռ յանդիմանութիւն մը կ՚ուղղէ այցելող ամէն զգայուն Հայու։

Ապաքէ՛ն անկարելի է Անիի այս բոլոր աւերակները տեսնել ու չյուզուիլ կամ չարտասուել։ Ինչպէ՛ս չյուզուի և չլայ Հայ այցելուն՝ յիշելով թէ կար ժամանակ որ այս աւերած քաղաքին այժմու արքայական խարխլած պալատներու, կիսակործան հոյակապ տաճարներու և փլփլած զօրանոցներու մէջ, և ամրակուռ պարիսպներէն ու բարձրակառոյց աշտարակներէն ներս՝ մեծ քաղաքներու յատուկ եռ ու զեռ մը, մեծ կենդանութիւն մը կը տիրէր, թէ Հայ մեծահռչակ Բագրատունի թագաւորներ երբեմն հոս ծնած ու սնած են և յաղթողի ու շինողի համբաւ առած, թէ հոս երբեմն ապրած ու համբաւ առած են Հայ իշխաններ, նախարարներ, Պահլաւունի քաջամարտիկ սպարապետներ և վերջապէս հոս ապրած, աղօթած ու անխնայ կոտորուած են մեր սուրբ նախնիք՝ աջէն ու ձախէն Անի արշաւող անգութ թշնամիներէ, սոսկ՝ որպէսզի անվթար պահեն ու պահպանեն իրենց ազգութիւնն ու Ս. Լուսաւորչի Քրիստոնէական դաւանութիւնը։

Արդարև անկա՛րելի բան է այս ամենքը վերյիշել և չյուզուիլ, քանի որ ամէն խաչքար ու թիղ մը հող Հայու արիւնով ու արցունքով ողողուած և ոռոգուած են, ամէն աւերակ և ամէն արձանագիր, քանդակազարդ սիւն թէ՛ կամար իր անցեալ փառքի հին պատմութիւնն ունին։

Դ. ԳԼՈՒԽ

ԱՆԻԻ ԳԻՏԱԿԱՆԸ

Ա. ՄԱՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՃԸ

Հայ և Եւրոպացի մասնագէտ գիտնականներ իրա՛ւամբ նկատած են Անին՝ ճարտարապետական այլազան ոճերու եւ արհեստի ու արուեստի հնութեան մեծ թանգարան մը որ կը ցուցնէ իր մէջ ապրող երբեմնի Հայ ժողովրդեան քաղաքակրթութեան տարբեր աստիճանները։

Մանաւանդ Անին այցելող Եւրոպացի գիտնական ճամբորդներ պարզապէս հիացած են Հայկական ինքնատիպ ճարտարապետութեան ոճին վրայ և Միջնադարեան արհեստի ու արուեստի մասին քաղած են այնպիսի նոր տեղեկութիւններ, ինչ որ չէին կրցած քաղել կամ գտնել Եւրոպայի մէջ իսկ։

Մինչդեռ Եւրոպիոյ Միջնադարեան քաղաքներ, ժողովրդեան օրըստօրէական զարգացման տարբեր փուլերու մէջ, բոլորովին այլափոխուած ու իրենց շինութիւնները հիմնովին կերպարանափոխուած են, Անին անփոփոխ կը պահէ ամէն ինչ իր նախնական և պատմական վիճակին մէջ։ Անոր համար է որ իր վերջին կործանմամբ (1348) Անին այլեւս դադրած է կենդանի քաղաք մը ըլլալէ և դարձած, եղած է աւերակներու կոյտ մը, որուն ո՛չ մէջն և ոչ շրջակայքը որ և է բնակութիւն գոյութիւն ունեցած է, բաց ի քանի մը աննշան փոքր գիւղերէ։

Անիի աւերակներու ճարտարապետական հոյակապ կերտուածքն և քանդակներու ճոխ պէսպիսութիւնը մեզի խորհրդածել կուտան թէ Բագրատունի շինարար թագաւորներու օրով Հայ

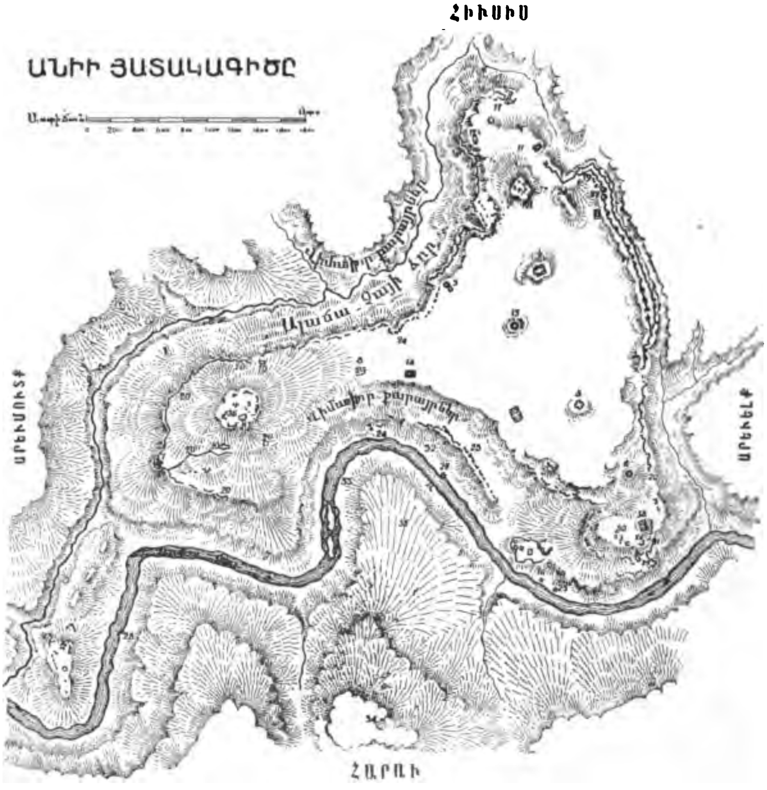

1 Աւագ կամ Մայր Եկեղեցին
2 Ս. Առաքելոց Եկեղեցին
3 Ս. Փրկիչ Եկեղեցին
4 Ալաճա վանակ Ծաղկոցաձորի
5 Վրաց Եկեղեցին
6 Արքունական բաղնիքի փլատակները
7 Ախուրեան գետ = Արփա-Չայ
8 Թանգարան վիմագիր արձանագրութեանց
11 Ապուղամրենց Ս. Գրիգոր Եկեղեցին
12 Գագկաշէն Ս. Գրիգոր Եկեղեցին
14 Կաթողիկոսարան = Մառեան Թանգարան
17 Բագրատունեաց պալատը
18 Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին
19 Արտաքին կրկնակ պարիսպները
20 Միաշար պարիսպներու փլատակներ
21 Դունայ կամ Երեւանայ դուռը
22 Արտաքին պարիսպի Աւագ դուռը
23 Աղջկայ բերդը = Ղըզղալա
27 Ախուրեանի երկյարկանի կամուրջը
33 Հուն Ախուրեանի
34 Ուխտատեղի
35 Անիի ժողովրդական գերեզմանները
36 Միջնաբերդը

տոհմիկ արհեստն ու արուեստը կրցած են հասնիլ իրենց զարգացման ամենաբարձր աստիճանին։ Այնպէս որ Բագրատունեաց թագաւորութեան դարաշրջանը (Թ—ԺԱ) կրնանք Հայկական ոսկեդարն անուանել շատ մը տեսակէտներով։ Ուշադրութեան արժանի է նաև որ Հայոց Նախաքրիստոնէական շրջանէն թէև ունինք հին մայրաքաղաքներու մնացորդ աւերակներ Արարատեան դաշտին մէջ և շրջականները, սակայն ատոնք դեռ մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ եղած չըլլալով՝ դժուար է, թէև ոչ անհնարին, այժմէն բնորոշել Նախաքրիստոնէական շրջանի Հայ ճարտարապետական ոճը։ Թէև ոմանք կը կարծեն թէ Պարսկական ճարտարապետութիւնն և Հայկական ճարտարապետութիւնը պատմականօրէն ոճի և արուեստի տեսակէտով գրեթէ նոյն ծագումն և միևնոյն ձգտումն ունին, և նոյնիսկ կ'ուզեն հաւատալ թէ իրարմէ ներշնչուած են անոնք։ Այդ Եւրոպացի մասնագէտները կը պատճառաբանեն թէ Հայերը Քրիստոնէութեան դառնալով և յաճախ Պարսիկներէն հալածուելով՝ իրենց արհեստի, արուեստի և առհասարակ Քաղաքակրթութեան ներշնչումներն ուղղած են դէպ ի Արևմուտք՝ դէպ ի Եւրոպա և այսպէս Քրիստոնեայ Եւրոպայի հետ շփման մէջ մտնելով՝ հետզհետէ անոնց ոճերէն համեմած են իրենց արուեստն որ Արաբական տիրապետութեան միջոցին՝ Արաբական արուեստի ազդեցութիւնն ևս կրած է։

Ոմանք այս վարկածը կ'ուզեն պաշտպանել նաև անով որ Հայկական ճարտարապետական ոճին մէջ ևս Պարսկական և Արաբական արուեստի նման կը պակսի շնչաւոր էակի գոյութիւնը, այսինքն՝ Արձանագործութեան արուեստը չի գտնուիր Անիի աւերակներուն մէջ։ Ասկէ զատ քանդակներու նմանութիւն մը տեսնելով՝ կ'ուզեն այս իբր ապացոյց ցոյց տալ Պարսկական և Արաբական ազդեցութեան, և սիւներու համեմատութիւնները ու գմբէթներու ձևերը Ռոման և Կոթիկ և քիչ մըն ալ Նորման ճարտարապետական ոճերու տարրական ձևերէն առնուած ըլլալ կը կարծեն, ինչպէս պատուհաններու և դուռներու ցած կամարներն ևս իբր Բիւզանդական շրջանի ընդօրինակութիւն կ'ուզեն ճանչնալ ոմանք։

Վերջապէս ոմանց կարծիքը սա է թէ Հայ ճարտարապետական արուեստը հետեւողութիւն մըն է ճարտարապետական տարբեր ոճերու, որ կրած է գլխաւորաբար քաղաքական տարբեր շրջաններու պատմական ազդեցութիւնը։ Այսպէս հետզհետէ կ'ենթադրեն թէ կրած է ազդեցութիւնը Ռոմանական, Բիւզանդական, Կոթական, Պարսկական և Արաբական ճարտարապետութեան։ Ասոր հակառակ՝ կան Եւրոպացի գիտնականներ ալ որ կ'ուզեն Հայ ճարտարապետական ոճին մէջ գտնել հետեւողութենէ աւելի ստեղծագործութիւն*: Ու այս մէջ կը բերենք Եւրոպացի քանի մը գիտնական ճամբորդներու կարծիքը, որոնք Անի այցելելով՝ ընդարձակ ուսումնասիրութիւններ հրատարակած են, փառաւորելով Հայ հանճարն և հիացում յայտնելով առ այն։ Ասով աւելի լուսաբանած պիտի ըլլանք անշուշտ մեր այս թէզը։*

Անի այցելող Եւրոպացի գիտուններէն մեզի ծանօթ է մասնաւորաբար Անգլիացի ճամբորդ մը՝ H. Lynch *որ* 1901*ին լոյս ընծայած է հետեւեալ երկասիրութիւնը*—Armenia travels And Studies — By H. F. B. Lynch — London *«Հայաստան — ճամբորդութիւններ և ուսումնասիրութիւններ — Լինչ Լոնտոն»։ Ասիկա իր առաջին հատորին մէջ, զոր զարդարած է բազմաթիւ գունագեղ պատկերներով, ընդարձակօրէն կը խօսի Հայաստանի հին ու նոր քաղաքներու վրայ, և մասնաւորելով իր խօսքն Անիի Մայր եկեղեցւոյ մասին՝ կ'ըսէ. «Մայր տաճարի ներքին մասը պատմական ճարտարապետութեան տեսակէտով աւելի Կոթական ճարտարապետութեան դրոշմն ունի, որով կ'ենթադրուի թէ* Կոթական ճարտարապետութիւնն Արեւելքէն ծագում *առած է։» Ասով Լինչ ըսել կ'ուզէ թէ Հայ ճարտարապետութիւնն ոչ թէ Կոթական ոճն Եւրոպայէն առած է, այլ Եւրոպան Կոթական ոճն Արեւելքէն ստացած է, անշուշտ իր նախնական ձեւերուն մէջ որ ժամանակին կամ Եւրոպական քաղաքակրթութեան ընթացքին հետ՝ ձեւաւորուած ու զարգացած է։ Այս թէզը կը պաշտպանուի անով նաև որ Կոթական ճարտարապետութեան ծագումը Միջին դարու կը պատկանի, այսինքն՝ Ժ. դարէն սկսած է Կոթական ճարտարապետական ոճը զարգանալ, որ Բագրատունեաց շրջանին գրեթէ վերջաւորութեան կը զուգա-*

շրջանի, երբ Անիի մէջ սկսած էր արդէն Հայ ճարտարապետութիւնն իր ամենաբարձր զարգացման աստիճանի հասնիլ։ Իններորդ դարու վերջերն է նաև որ Անիի Մայր եկեղեցին կը կառուցուի համբաւաւոր Տրդատ Հայ ճարտարապետին ձեռքով։

Մինչդեռ Լինչ Կոթական ճարտարապետութեան ծագումն Արեւելքի կը վերագրէ, ուրիշ գիտնական մը՝ Ֆրանսացի Թէֆսիէ քայլ մըն ալ առաջ կ'երթայ և կը հաստատէ թէ Կոթական ոճը Հայկական ծագում ունի, թէ ճարտարապետական գլուխ գործոց ոճը՝ Կոթականը Կեդրոնական Եւրոպա եկած է Արփայ-Չայ կոչուած քաղաքին գաղթականութեան միջոցաւ։ Իսկ Արփայ-Չայ քաղաքն Անին է, որ յաճախ յիշուած է Ախուրեան= Արփայ-Չայի գետի անունով։

Ըստ այսմ երբ Անիի բնակչութիւնը թշնամիներէ հալածուած՝ Ժ. դարուն մէջ (1064 *Ալփասլանի ժամանակ) խումբ խումբ գաղթականութեամբ սկսաւ դիմել դէպ ի Լեհաստան, Վալաքիա, Մոլտավիա և դէպ ի միջին Եւրոպա, ի մէջ այլոց տարին իրենց արհեստն ու արուեստն ալ, ու այսպէս հիմը դրին Միջին դարուն Կեդրոնական Եւրոպայի մէջ Կոթական աննման և հիանալի ճարտարապետութեան որ իր ձեւերու և քանդակներու ներդաշնակ ճոխ պէսպիսութեամբ՝ իրաւամբ ճարտարապետական բոլոր ոճերու գլուխ գործոցը նկատուած է։*

Կոթական ճարտարապետութեան այսպիսի գլուխ գործոցներէն կրնանք յիշել Վենետիկի Ս. Մարկոս եկեղեցին, Միլանի Մայր եկեղեցին, Բարիզի Նոտր-Տամը, Լոնտրայի Ուեստմիննիստրը, որոնք Կոթական աննման ճարտարապետութեան զանազան ժամանակաշրջաններու իբր մէյ մէկ պանծալի մնացորդներ ծանօթ են ամբողջ աշխարհի։

Այսպէս Կոթական ճարտարապետութեան նախնական դրոշմը կը կրէ նաև Անիի հռչակաւոր Մայր եկեղեցին, որուն բարձր և նուրբ սիւներն և ձուաձև մէջը, դատարկ կամարները հիացում առթած են մանաւանդ Եւրոպացի գիտնական ճամբորդներու։ Մինչ տանիքն աւելի բիւզանդական է և ճարտարապետական արուեստի նուազ նրբութեամբ կառուցուած, ինչպէս կը դիտէ Լինչ։

Լինչ իր յիշեալ գործին մէջ մե՛ծ եռանդով կը գովէ Հայոց

արհեստի և արուեստի մէջ ունեցած բնածին տաղանդը՝ չեշտելով մանաւանդ Հայոց ընդոծին հանճարը ճարտարապետութեան մէջ։ Արդա՛րև պատմականօրէն ևս կարելի է դիւրաւ հաստատել թէ Հայերն առաւելապէս հանճարեղ եղած են ճարտարապետական արուեստին մէջ։ Ինչպէս Ժ. դարուն Տարօնեցի Ստեփանոս Ասողիկ Հայ պատմագիրը — որ գրած է Բագրատունեաց թագաւորներու ժամանակակից պատմութիւնը և տեղեկութիւններ տուած է Անիի շինութեան և բարգաւաճման մասին — կը յիշէ թէ Անիի Մայր եկեղեցին կառուցանող Տրդատ Հայ համբաւաւոր ճարտարապետն է որ նորոգած է նաև Պոլսոյ Այա-Սոֆիայի եկեղեցին — Պոլսոյ առումէն ի վեր մզկիթ — աշխարհի մարդկային ձեռագործ հրաշալիքներէն մէկն իրաւամբ, իբր գլուխ գործոց մը՝ Բիւզանդական ճարտարապետութեան։ Ահա պատմական իրողութիւն մը՝ որ մեծ պատիւ կը բերէ Հայ հանճարին, երբ Ժ. դարուն Յոյն և Եւրոպացի այնքան հռչակաւոր ճարտարապետներու մէջ նախապատուութիւն կը տրուի Հայ ճարտարապետի մը և Տրդատի միայն կը վստահուի Այա-Սոֆիայի եկեղեցիին նորոգութեան դժուարին և յոյժ պատասխանատու գործը, երբ Ժ. դարուն՝ մեծ երկրաշարժէ մը վնասուած էր։

Լինչ շարունակելով իր խօսքը Մայր տաճարի մասին՝ կ'ըսէ. «Մայր եկեղեցիի ճարտարապետական ոճը նոյն իսկ գիտնական Եւրոպացիի մը աչքով դիտուած՝ Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէէն՝ Մայր տաճարի ճարտարապետութենէն շատ աւելի բարձր է։ Անիի Մայր տաճարին մէջ ճարտարապետական արուեստի դէմ ոչ մէկ մեղանչում կայ, ընդհակառակը՝ գեղեցիկ ներդաշնակութիւն մը կը տիրէ այս տաճարին արտաքին և ներքին բոլոր մասերուն մէջ։ Գծագրութիւն և յատակագիծ թէև պարզ են, բայց իրենց ամբողջութեան մէջ այնպիսի համաչափութիւն մը կայ որ ոճը կրնանք ըսել գեղեցիկէ աւելի հրա՛շալի է։ Արդարև այցելուն չի կրնար իր հիացումը զսպել, երբ կանգնելով Մայր եկեղեցիին առեանը՝ խուզարկու աչքով դիտէ հոյակապ կոթական կամարներն և չորս բարձրուղէշ սիւները, որոնք կը կը ծառայեն իբր խարիսխ Կաթողիկէին, տանիքին և կամարներուն, մեր տպաւորութիւնը սա՛ կ'ըլլայ թէ մտած ենք փառա-

յեղ և հոյակապ շէնքի մը մէջ, որուն ճարտարապետական ոճի գեղեցկութիւնն և աւելի ճիշտ՝ վսեմութիւնը շատ բարձր պէտք է դասել Եւրոպայի այն ատենի քաղաքակրթութենէն։ Ստուգիւ տեսարանը նկարագեղ է և թողած տպաւորութիւնը հրաշալիօրէն գերազանց։»

Շատ աւելի կը մեծնայ արժէքն այս տողերուն, երբ միտք բերենք թէ Անգլիացի դիտող մըն է որ այսքան բարձր արժեցնել կ'ուզէ Հայ հանճարն և Հայ հին ճարտարապետութիւնը։

Ապաքէն մարդ որքան անտարբեր ըլլայ ու անճաշակ և անտեղեակ ճարտարապետական արուեստի նրբութեանց՝ խոր տպաւորութեան տակ կը մնայ, երբ Մայր եկեղեցիին մէջ տեղ կանգնած՝ ուշադրութեամբ դիտէ իր շուրջը և իր վերև գտնուող հոյակապ կամարները, Կոթական ոճի յատուկ նուրբ և հսկայ սիւները, քանդակազարդ խոյակներն և առ հասարակ միւս մասերը։

Անիի շինութեանց մէջ Հայ ճարտարապետական ոճի մասին եթէ ամփոփել ուզենք դիտելի գլխաւոր յատկանիշները, կ'ստանանք հետեւեալ ընդհանուր արդիւնքը. Ա. Յատակագծի ճարտարապետական ոճի ընդհանուր պարզութիւն. Բ. Ճարտարապետական յօրինուածքի ամբողջութեան եւ զանազան մասերուն մէջ կատարեալ ներդաշնակութիւն. Գ. Միօրինակութենէ խոյս տալու համար՝ կամարներու, սիւներու եւ քանդակներու առատութիւն ու մասնաւոր կանոնաւորութիւն զարդարանքի մէջ, առանց սակայն պոռոտ աւելորդութեանց. Դ. Քանդակազարդերու վայելչութիւն եւ ճոխ պէսպիսութիւն. Ե. Հայկական այս կարգի հնագոյն շինութեանց մէջ դիտելի է նաեւ խորհրդաւոր մթութիւն մը, որ ոչ լոյս է եւ ոչ մութ եւ որ միստիկ տպաւորութիւն կը թողու դիտողին վրայ, մինչ որ սակայն կատարելապէս կը համապատասխանէ եկեղեցիներու պատկառազդու հոգեպարար նպատակին. Զ. Հայ տաճարներու տանիքներու մէջտեղ կանգնած սրածայր կաթողիկէն եւս Հայկական ճարտարապետութեան տոհմիկ մէկ յատկանիշն է, զոր ոչ մէկ Քրիստոնեայ եկեղեցի ունի եւ զոր կը գտնենք Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարէն սկսեալ՝ գրեթէ մեծ մասամբ Հայ հին ու նոր եկեղեցիներու վրայ ի Կովկաս:

Այս ընդհանուր գծերէն դուրս, դիտելի է մասնաւորաբար որ յաճախ սիւները նուրբ և բարձր են, ինչպէս Մայր եկեղեցիին մէջ, երբեմն ևս կարճ ու հաստ, ինչպէս Անիի կաթողիկոսարանին = Ղօշավանքի արքայական կամ նախարարական ժողովասրահին մէջ։ Այսպէս խոյակները մերթ քանդակազարդ են, ինչպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սիւներու խոյակները, և մերթ պարզ, ինչպէս Մայր եկեղեցւոյնը։ Ընդհանրապէս քանդակներու օրինակներն առնուած են միշտ բնութենէն, ու փոփոխակի կը ներկայացնեն ծառի, տունկի, ծաղիկի, կենդանիներու օրինակներ, բայց դուն ուրեք մարդկային տիպարներ որով այնքան հարուստ է Բիւզանդական ճարտարապետութիւնը։

Ինչպէս մեր այս վերջին գլուխին սկիզբն ըսինք, Հայ ճարտարապետութիւնը ենթարկուելով Պարսկական և Արաբական ազդեցութեան՝ բոլորովին հեռացած է շնչաւորներու քանդակագործութենէն։ Բայց երբ ենթարկուած է Արեւմտեան քաղաքակրթութեան, կամ Բիւզանդական շրջանի ազդեցութեան, այնատեն սկսած է հետզհետէ ուժ տալ կենդանիներու քանդակագործութեան և գունագեղ նկարներու աստիճանական կիրառութեան։ Բայց միշտ զգոյշ մնացած է մարդկային էակի ընդօրինակումէ, միայն բացառութեամբ ցարդ գտնուած է Գագիկ Ա. Թագաւորի արձանը, որ այնքան նուրբ գործ մը չէ ինքնին։

Այսու հանդերձ անուրանալի է թէ Հայկական ճարտարապետութիւնն անկախօրէն զարգացած արուեստ մըն է Հայաստանի ծոցին մէջ, թէև պէտք է խոստովանիլ թէ զերծ մնացած չէ պատմական յեղաշրջումէ, և կրած է Պարսկական ազդեցութիւնը և վերջերն ևս աւելի Արաբականը։ Արաբական ճարտարապետութեան իբր օրինակ կրնանք յիշել ժայռի մը վրայ կառուցուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին արտաքին դուռը, նոյնպէս Արաբական ճարտարապետութեան սքանչելի օրինակ մըն է Ս. Առաքելոց եկեղեցիին արտաքին մեծ դուռը, ինչպէս և Բագրատունեաց պալատի Աւագ դրան ճակատը, որ բաց կարմիր և սև մոզայիքներով շինուած և զարդարուած է։ Ցաւալի է որ այցելուներ իբր յիշատակ որմերէն քակելով՝ հետ տարած են այս կարգի մոզայիքներ, որով աղարտած են յաճախ

այս թանկագին նիւթեանց ակնահաճոյ արտաքին տեսարանը, մինչ սրբապղծութիւն է պարզապէս այս կարգի քանդումներ ընելը և վանդալներու յատուկ գործ։

Մինչ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին շինուած է Կոթական և Բիւզանդական ճարտարապետութեան ներդաշնակ զուգակցութեամբ, Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցին կառուցուած է անզուգական ճարտարապետութեամբ մը, Ս. Էջմիածնի մօտակայ Զուարթնոց եկեղեցիի կատարեալ յատակագծով՝ իբր յիշատակ Զուարթնոց եկեղեցիի հրաշալի ճարտարապետութեան, որ արդէն կործանած էր, երբ Գագիկ Ա. շինեց այս Ս. Գրիգոր եկեղեցին," ինչպէս կը պատմէ Ստեփանոս Ասողիկ։

Գալով Հայ որմնադրութեան հին արհեստին՝ նախնական և միջնադարեան Հայ որմնադրութեան արհեստն ուշագրաւ է անով որ մինչ հին ու նոր շինութիւններն արտաքին կողմէն միայն սրբատաշ քարերով կառուցուած են, Անիի և ընդհանրապէս Արարատեան ու Շիրակայ դաշտի հնադարեան կամ միջնադարեան աւերակներու մէջ դիտելի է որ թէ՛ արտաքին և թէ ներքին կողմերէն որմերը կառուցուած են սրբուած կամ տաշուած քարերով և իրարու այնպիսի նրբութեամբ կցուած են որ հազիւ մէկ գիծ մը մնացած է երկու քարերու մէջտեղ, ինչ որ բոլոր մասնագէտ այցելուներու հիացման առարկայ եղած է իրաւամբ։

Այս բոլոր շինութեանց մէջ գործածուած քարերը սովորաբար Արարատեան դաշտի յատուկ հրաբխային քարի տեսակ մըն են որ իրենց նախնական վիճակին մէջ կակուղ և դիւրաւ յղկելի են։ Այս յատկութեան պատճառով է որ այս կարգի բոլոր շինութեանց քարերը թէ՛ արտաքուստ և թէ ներքուստ մարմարինի նման մաքուր կերպով յղկուած են։ Ասկէ զատ հրաբխային այս քարերը նախնական վիճակի մէջ այնքան կակուղ և դիւրաւ յղկելի ըլլալով հանդերձ, ժամանակի ընթացքին հետ և կամ դարերու հոլովմամբ՝ հետզհետէ կը կարծրանան, որով այս տեսակ քարերով կառուցուած շինութիւնները տակաւ աւելի հաստատուն դառնալով՝ դիւրաւ կը տոկան դարերու աւերիչ ազդեցութեան։

Այս հրաբխային քարերն այն առաւելութիւնն ունին նաև

որ միագոյն չեն, այլ կարելի է գտնել նոյն քարերու սեւ, կարմիր, վարդագոյն և գորշ գոյն ունեցողները, որոնք եթէ ճարտարօրէն և նրբութեամբ իրարու հետ ագուցուին կամ իրարու վրայ զետեղուին տարբեր ձեւերով, շատ գեղեցկատեսիլ կ'ըլլան, և մոզայիքի կատարեալ պատրանքը կ'ընծայեն։

Հնագոյն այս կարգի շինութեանց մէջ դիտելի է նաև սա պարագան որ յոյժ հազուադէպ են բարձրայարկ շինութիւնները, շատ շատ երկյարկանի են և հազուագիւտ բացառութեամբ միայն եռայարկ, ինչպէս է բացառաբար Բագրատունեաց պալատը։ Ընդհանրապէս լուսամուտները նեղ և երկար են, իսկ բացառաբար լայն, ինչպէս Մայր եկեղեցիին և Բագրատունեաց պալատին լուսամուտներն և յոյժ հազուադէպ բացառութեամբ կլոր, ինչպէս են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ արտաքին որմերուն վրայ գտնուած քանի մը փոքր և կլոր լուսամուտները։ Ինչպէս այս նեղ ու երկայն պատուհանները, նոյնպէս և բազմատամբ հին այս շէնքերուն փոքր ու ցած և յաճախ մէկէ աւելի դռները հետեւողութիւն են Կոթական ճարտարապետութեան նախնական ոճին։

Առ հասարակ հնագոյն այս կարգի ամէն շինութիւններուն մէջ սովորական և յաճախակի են արձանագրութիւններն որ մերթ փորագրուած են որմերու վրայ, մերթ դուռներու, կամարներու և մերթ սիւներու վրայ։

Այս արձանագրութիւններէն դիւրաւ կը հասկցուի շինութեանց պատմութիւնը թէ ե՞րբ կառուցուած է, ուրկէ՞ կառուցուած է, թէ ի՞նչ նուիրատուութիւններ եղած են, որոնք ըրած են և այլն, ինչպէս տեսաւ ուշիմ ընթերցողը յիշուած արձանագրութիւններու մէջ։ Այս գրութիւններուն տառերը Մեսրոպեան են ընդհանրապէս և վարժերու համար բաւական դիւրընթեռնելի։

Արդարև մե՜ծ է արժէքն այս աւերակներուն, անով նաև որ մեծ լոյս կը սփռեն Հայոց պատմութեան, Միջին դարու մէջ Հայոց քաղաքակրթութեան և Հայ ժողովրդի այն ատենի նկարագրին ու մտաւորական և բարոյական վիճակին վրայ։ Անոնց մասին մեր Հայ պատմիչք անցողաբար շատ քիչ բան յիշած են

իրենց պատմագրութեան մէջ, այլ, ինչպէս ըսինք, առաւելապէս մանրամասն նկարագրած են Հայաստանի արտաքին և ներքին պատերազմները՝ անոնց տալով յաճախ դիւցազներգական ձեւ մը։

Բ. ՄԱՍ

ԱՆԻԻ ԱՅԺՄՈՒ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ

Արդարև ցաւալի է որ Հայոց այնքան համբաւաւոր մէկ Մայրաքաղաքը՝ որպիսին է Անի՝ այնքան մօտ գտնուելով Ս. Էջմիածնի և Թիֆլիսի, ցարդ լքուած մնացած էր։ Մեր ցաւը աւելի կը շեշտուի, երբ նկատի առնենք թէ առաջնոյն մէջ Ամենայն Հայոց Հայրապետներուն Լուսաւորչի Գահը կայ, իսկ երկրորդը Հայ միլիոնատէր մեծատանց Կովկասեան կեդրոնավայրն է։

Բացի անցորդ Հայ և Եւրոպացի ճամբորդներէ՝ ցարդ ոչ ոք լրջօրէն հետաքրքրուած էր Անիի աւերակներով։ Պատմական իրողութիւն մըն է թէ ցարդ Անիի մէջ գիտական ոչ մէկ խուզարկութիւն կամ պեղում կատարուած էր, թէև տարբեր ժամանակներու մէջ Հայ և աւելի Եւրոպացի հնախոյզ գիտնականներ այցելած էին Անի և ինչ ինչ ծանօթութիւններ առնելով կամ հաւաքելով՝ մեկնած էին։ Ասոնցմէ ոմանք իրենց այս ճանապարհորդագրական նօթագրութիւններն և ուսումնասիրութիւնները լոյս ընծայած են մասնաւոր հրատարակութեամբ՝ միշտ գովեստով խօսելով Անիի աւերակներու Միջնադարեան Հայ ճարտարապետական հանճարին վրայ։

Սակա՛յն անշուշտ, առանց գիտական հիմերու վրայ կատարուած լուրջ պեղումներու, կարելի չէր գնահատել Անիի հնադարեան աւերակներու արհեստական և արուեստական իսկական արժէքը և Գիտական աշխարհին ծանօթացնել Հայոց Միջնադարեան քաղաքակրթութիւնը։

Նախաձեռնութեան այս պատիւը վիճակեցաւ Բրոֆ. Նիկողոս Մառի, որ որչափ ինք իրաւամբ հպարտ է Անիի գիտական պեղումներուն նախաձեռնարկ ըլլալուն համար, նոյնչափ և

երախտապարտ է Հայ ժողովուրդն այս Հայասէր ու Հայագէտ համակրելի գիտնականին, որ Եւրոպայի Հնագիտական աշխարհին առջեւ պանծացուց Հայ միջնադարեան արհեստն ու արուեստն ընդհանուր գիծերուն մէջ։

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ ի հօրէ Անգլիացի, ի մօրէ Վրացի և կինը Ռուս՝ այս Հայագէտ ու Հայասէր համակրելի գիտնականը, որ անդամ է Բեդերսպուրկի Կայս. Գիտական Ակադեմիային և Հայերէնի դասախօս այն տեղի Ռուս Կայս. Համալսարանի Լեզուաբանական ճիւղին մէջ՝ 1893էն ի վեր յաճախակի այցելելով Անիի աւերակները, թէպէտ փոքրիկ հետազօտութիւններ և ուսումնասիրութիւններ կ՚ընէր, բայց լրջօրէն իր գիտական պեղումները սկսաւ 1904ին։ Այնուհետեւ իր ամառնային արձակուրդները սկսաւ կանոնաւոր կերպով անցնել Անիի մէջ, և հետզհետէ մեծ զոհողութիւններով սկսաւ մաքրել տալ Անիի նշանաւոր աւերակներու փլատակները՝ իրենց կարեւորութեան կարգով։

Իր մեծագոյն փառքը պիտի ըլլայ ներկային և ապագային մէջ Անիի Հնագիտական Թանգարանն որ իր անունը կը կրէ և որ հարուստ է Անիի փլատակներէն գտնուած հնածոներով՝ արդէն յիշուած մեր Նկարագրական Գ. Գլխուն մէջ։

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ Անիի աւերակներու գիտական արժէքը մանաւոր տեղեկագրերով ներկայացնելով Բեդերսպուրկի Հնագիտական Կայս. Կաճառին՝ Գիտական աշխարհին մէջ մեծ հետաքրքրութիւն արթնցուց դէպ ի ամայացեալն ու անշքացեալն Անի։ Սակայն անհասկնալի է որ Ռուս Մայրաքաղաքի Կայս. Հնագիտական Կաճառն իր ունեցած հարուստ միջոցներով նիւթապէս չ՚օգներ Բրոֆ. Նիկողոս Մառի Անիի մէջ կատարած պեղումներուն, և հազիւ տարեկան քանի մը հարիւր ռուպլիի չնչին գումար մը տրամադրելի կ՚ընէ յարգելի գիտնականին։ Այդ գումարը սակայն նոյն իսկ Բեդերսպուրկէն Անի երթ ու դարձի ճանապարհորդութեան չի բաւեր։

Բրոֆ. Մառի նիւթապէս օժանդակողն է Բեդերսպուրկի Հայ եկեղեցւոյ խորհուրդն որ տարեկան գրեթէ 3000 ռուպլի գումարով մը կը հոգայ յարգելի գիտնականին պեղումներուն համար ըրած ծախքերը, ու այսպէս քաջալերելով՝ կարելի կը դարձնէ

պեղումներու շարունակութիւնը, մինչ առանց այս նիւթական օժանդակութեան՝ դժուար կամ նոյնիսկ անկարելի պիտի ըլլար Անիի օգտաշատ պեղումները շարունակել։

Ցաւալի է որ Ռուս Մայրաքաղաքի Կայս. Հնագիտական Կաճառը թէև պարզ ճանապարհածախսով մը կը մասնակցի Անիի Մառեան պեղումներուն, սակայն կը խորհի Բեդերսպուրկ փոխադրել Անիի Մառեան Թանգարանը, ինչպէս որ այսպիսի մէկ տարաձայնութիւն մեր ականջին հասաւ մեր Ս. Էջմիածին գտնուած ժամանակ։

Ապաքէն ամենամեծ զրկանքն ըրած պիտի ըլլայ Բեդերսպուրկի Կայս. Կաճառը, եթէ այսպիսի փոխադրութիւն մը փորձէ ընել։ Որովհետև այժմ Անի այցելող հազարաւոր ամենազգի հետաքրքիր այցելուներ ո՛չ առիթ և ոչ միջոց կրնան ունենալ Անիի հնութեանց Թանգարանը տեսնելու համար մինչև Բեդերսպուրկ ուղևորելու։

Իսկ եթէ Ակադեմիան Ռուս մեծ մայրաքաղաքի ժողովրդին և Միջազգային գիտական աշխարհին դիւրութիւն մը ընծայելու համար՝ կը խորհի Անիի Մառեան Թանգարանը Բեդերսպուրկ փոխադրել, առաջին բողոքը պէտք է ըլլայ Ս. Էջմիածնի Ընդհանրական Հայրապետէն, ինչպէս և նոյն իսկ Բրոֆ. Մառէն։ Որովհետև Անիի Թանգարանն Անիի մէջ վայելէ և յոյժ տպաւորիչ է պահել իր տեղւոյն վրայ, որպէս զի ուսումնասիրութիւն ընողներու գործը չդժուարանայ ու չհարկադրուին անոնք մինչև ծայրագոյն հիւսիս ուղևորել, տեսնել և դիտել Անիի Հնագիտական Թանգարանը Բեդերսպուրկի մէջ։ Գոնէ մեր ձեռքէն և մեր ծոցէն պէտք չէ խլեն մեր նախնեաց արհեստի և արուեստի այս հրաշալի մնացորդ նշխարներն որոնցմով միայն այսօր կրնայ պանծալ Հայ հանճարն և մխիթարուիլ Հայ Աշխարհը։

Դառնալով յարգելի գիտնականին աշխատութեանց՝ Բրոֆ. Նիկողոս Մառ գտնուելով իր պեղումներու գրեթէ սկզբնաւորութեանը մէջ, Անիի Հնագիտական Թանգարանը դեռ գիտական դասաւորութեամբ զարդարած և ցուցակագրած չէ և կ'սպասէ իր պեղումներու աշխատութեանց, եթէ ոչ ամբողջացումին, գոնէ բաւական յառաջացումին։ Թէպէտ, ինչպէս

ըսինք, իր գիտական ուսումնասիրութեանց եւ պեղումներու վրայ տարեկան մասնաւոր տեղեկագրեր մատուցած է ցարդ Բետերբուրկի Կայս. Հնագիտական Կաճառին, սակայն մեծագոյն ծառայութիւնը մատուցած պիտի ըլլայ Հայուն, երբ ամբողջապէս լոյս ընծայելով իր պեղումներու ուսումնասիրութեանց արդիւնքը՝ գիտական եւ հիմնաւոր փաստերով ապացուցանէ Հայոց Միջնադարեան փայլուն քաղաքակրթութիւնն՝ իր տարբեր փուլերուն մէջ։

Թէպէտ ցարդ Լօժէն Պօռէ, Համիլդըն, Թէքսիյէ, Պրոսէ եւ ուրիշ Եւրոպացի գիտնականներ Հայոց հին քաղաքակրթութեան եւ մասնաւորաբար Անիի համար թէ՛ ընդարձակ եւ թէ համառօտ ուսումնասիրութիւններ հրատարակած են, բայց Բրոֆ. Մառի Անիի պեղումներու ուսումնասիրութիւնը կը յուսանք թէ պիտի գերազանցէ ամէնքը, քանի որ բազմաթիւ ապացոյցներու եւ դրական հիմերու վրայ հիմնուած պիտի ըլլան անոնք։

Բրոֆ. Նիկողոս Մառ(1) ունի իրեն հետ նաեւ 3 համալսարանական ուսանողներ իբր ինքնակամ օգնականներ, որոնք մեծ դիւրութիւն կ՚ընծայեն յարգելի գիտնականին այս դժուարին աշխատութեանց մէջ(2)։

Անիի մէջ Բրոֆ. Նիկողոս Մառի կատարած պեղումներուն գործակից եւ օժանդակ եղած է Հայ ոչ նուազ համակրելի գիտնական մը՝ Թորոս Թորոմանեան(3), որ հակառակ իր համես-

(1) Կը ցաւինք որ Բրոֆ. Մառի մասին կենսագրական ընդարձակ ծանօթութիւններ չկրցանք ունենալ։

(2) Անիի պեղումներու մասին Բրոֆ. Մառի աշխատութեանց մասին աւելի երկար չենք խօսիր, որովհետեւ արդէն մեր Գ. գլխուն Նկարագրական բաժնին մէջ այս մասին երկարօրէն գրած ենք կարեւորը։

(3) Ճարտարապետ Թորամանեան Տաճկաստանի Գարահիսար գաւառէն է եւ աւերակներու մօտ ծնած. մօտ 50 տարեկան է։ Իր ուսումն առած է Պոլսոյ Գեղարուեստական Կայս. վարժարանին մէջ։ Հայկ. կոտորածներէն վերջ Ռումանիա երթալով եւ բաւական դրամ շահելով՝ Բարիզ գացած է իր մասնագիտութիւնը կատարելագործելու համար եւ Պարոն Կ. Պասմաճեանի հրաւիրանօք 1902ին Անի ուղեւորած է միասին գիտական հետազօտութեանց համար եւ այն ժամանակէն ի վեր ցարդ Անի կը մնայ ուսումնասիրութեան պարապելու՝ չկրնալով բաժնուիլ Հայրենի հին արհեստի եւ արուեստի տոհմիկ մեծ Թանգարանէն։

տութեան, շատ հմուտ արհեստագէտ և արուեստագէտ մըն է, գիտնականի հոգիով ու սրտով մնած ու մեծցած ազնիւ անձ մը։ Ասիկա այնքան նուիրուած է Անիի աւերակներու ճարտարապետական յօրինուածքի ուսումնասիրութեան գործին և այնքան հմայուած է Հայ Միջնադարեան ճարտարապետութեամբ որ հակառակ իր կրած նիւթական և բարոյական բազմատեսակ զրկանքներուն՝ 1902էն ի վեր առանց յուսահատելու, նիւթական յոյժ անմխիթար պայմաններու մէջ, մանրակրկիտ լուրջ ուսումնասիրութիւններ կ'ընէ Անիի փլատակներուն մէջ իր գործին նուիրուած յամառ գիտնականի մը անվհատ տոկունութեամբ։ Իր միակ նպատակն է ճշտել Միջին դարու Հայ ճարտարապետական ոճը, Հայկական արհեստի և արուեստի նրբութիւնները, ոճի բարձրութիւնն և ծագումը, որոնց ուսումնասիրութեան մէջ իբր ճշմարիտ գիտնական՝ իր ներքին գոհացումը կը փնտռէ։ Թորամանեան հիացած է պարզապէս Հայ տոհմիկ հանճարի դրոշմը կրող Միջնադարեան Հայ ճարտարապետութեան այս հրաշագեղ մնացորդներուն վրայ, փոյթ չէ թէ այդ մնացորդներն ըլլան խաչքարի բեկոր մը կամ քանդակազարդ սիւնի, խոյակի, կամարի փոքրիկ կտոր մը, մնացորդ մը, իսկոյն գիտական ճշտութեամբ կը լրացնէ միւս մասը։ Այսպէս մեծապէս օժանդակած է Բրոֆ. Մառի պեղումներու աշխատութեանց՝ իրապէս ճշտելով և բարձրացնելով գիտական արժէքը ցարդ անշուք մնացած այս աւերակներուն և փլատակներուն։

Առանց Թորամանեանի մասնագիտական օժանդակութեան, արդարև շատ դժուար պիտի ըլլար, եթէ ոչ անհնարին, Բրոֆ. Մառի պեղումներու աշխատութիւնը։ Որովհետև այս Բրոֆ. Մառ թէպէտ Եւրոպական համբաւ ունեցող հնախոյզ գիտնական մըն է, սակայն տեղեակ չէ Ճարտարապետական արհեստին, մինչ առանց ճարտարապետական հմտութեան անկարելի է ճշտել Անիի աւերակներու Միջնադարեան ճարտարապետական ոճն և ուրիշ նրբութիւններն և ամբողջացնել զանազան աւերակներու և փլատակներու պակաս զանազան մասերը, որոնք յաճախ պեղումներու ատեն դուրս կուգան։

Ճարտարապետ Թորամանեան Անիի և Ղօշավանքի բոլոր

աւերակներուն և փլատակներուն 300ի չափ նկարներն և յատակագիծերը պատրաստած է, 2500ի չափ պատկերներ ալ գծած է սոյն աւերակներուն կամարներու, սիւներու, խոյակներու, դուռներու և այլ դրուագներու քանդակներու նմոյշներէն, որոնց մէջ կը գտնենք իսկական նմանութեամբ ծաղիկի, բոյսերու, զանազան կենդանիներու նմանող քանդակներ և ժանեակի նման նրբօրէն քարերու վրայ քանդակուած զարդամասեր։ Ինչպէս կանխապէս ըսինք, դուն ուրեք կը գտնենք մարդանման քանդակներ, որոնցմէ միշտ խոյս տուած են մեր նախնիք, մինչ անով Բիւզանդական ճարտարապետութիւնն այնքան հարուստ է արձանագրութեան մէջ։

Թորամանեանի այս կարգի բոլոր աշխատութիւնները Բրոֆ. Մառի աննախանձ ջանքով ներկայացուելով Բեդերսպուրկի Ռուս Կայս. կաճառին՝ մեծապէս գնահատուած են, և առ այս պատւոյ վկայական ևս տրուած է իրեն։

Այս հմուտ և հնասէր ճարտարապետին կը պարտինք նաև Ս. Էջմիածնի մօտակայ Զուարթնոց եկեղեցիին յատակագծի պատրաստութիւնը զոր գիտական ճշտութեամբ հրաշալիօրէն լրացուցած է ամբողջապէս՝ հետեւցնելով այն մնացորդ մասերէն, որ պեղումներու առեն ցարդ դուրս եկած են. փոյթ չէ թէ այդ բեկորներն որմի մը, լուսամուտի մը, սիւնի մը, խոյակի մը կամ կամարի մը փոքրիկ և ջախջախուած մէկ կտորն եղած ըլլան։ Զուարթնոցի այս յատակագիծը նոյնն ըլլալով Գագկաշէն Ս. Գրիգոր եկեղեցիին յատակագծին՝ մեր Նկարագրական մասին մէջ դրինք, գաղափար մը տալու համար հին դարերու Հայ ճարտարապետութեան ոճին վրայ։

Անիի, Ղօշավանքի, Ս. Էջմիածնի և ուրիշ այս կողմերու վրայ Թորամանեանի կատարած հետազօտութեանց և ուսումնասիրութեանց շնորհիւ՝ հասկցուած է որ Թ—ԺԱ. դարու Հայ ճարտարապետութիւնն ընդօրինակութիւն չէ Բիւզանդական կամ այլ ճարտարապետութեան, այլ անջատ կերպով խմմուած արուեստ մըն է, թէպէտ ինչ ինչ մասերով կրնայ նմանած ըլլալ Բիւզանդականին, Պարսկականին, Արաբականին՝ զերծ չմնալով անոնց ազդեցութենէն որու մասին

արդէն, ինչպէս ծանօթ է, ընդարձակօրէն խօսուած է իր կարգին։

Ցաւալի է որ Թորամանեանի այնքան դրկանքով ձեռք բերած ուսումնասիրութիւնները կը մնան անտիպ և մեր մեծափարթամ հարուստներէն մէկը դեռ չգտնուեցաւ որ մեկենաս ըլլալով այս յարգելի ճարտարապետին՝ առիթ և դիւրութիւն ընծայէր հրատարակութեան տալու համար անոր բազմահմուտ և ստուար ուսումնասիրութիւններն որոնք գիտական հիմերու վրայ՝ մեծ ճշտութեամբ և լրջութեամբ պատրաստուած ըլլալով, արդարև մեծապէս պիտի կրնայ օգտուիլ անկէ Գիտական աշխարհն և նոր լոյս պիտի դուրս գայ Հայ հին քաղաքակրթութեան մասին ընդհանրապէս և Հայ Միջնադարեան ճարտարապետութեան մասին մասնաւորապէս։

Ուրիշ Հայ երիտասարդ ճարտարապետ մը՝ Արշակ Ֆէքվաճեան իրեն մասնաճիւղ ու նպատակ ընտրած ըլլալով Հայկական ճարտարապետութիւնը՝ իր տարբեր փուլերուն մէջ ուսումնասիրելու համար շրջագայած է Արարատեան ընդարձակածաւալ դաշտի և Շիրակ գաւառի հարիւրաւոր աւերակներն ու փլատակները, գիտական լուրջ հետազօտութիւններ կատարած է ամէն տեղ, որով իր անունն ևս միացուցած է Անիի գիտական վերոյիշեալ երկու աշխատաւորներուն՝ Բրոֆ. Մառի և Թորամանեանի անուններուն և ասով կազմուած է երրորդութիւն մը, որ իրար կը լրացնեն՝ բարձրացնելու համար Հայ հին քաղաքակրթութիւնն և ճարտարապետութիւնը Գիտական աշխարհին մէջ։

Ֆէթվաճեան ևս հասած է այն եզրակացութեան թէ Հայ ճարտարապետական ոճն անկախ ճիւղ մը եղած է հակառակ իր կրած տարբեր ազդեցութեանց, ինչ որ կարելի է ըսել բոլոր ճարտարապետական ոճերու համար ալ։ Քանի որ ոչ մէկ գիտական ճիւղ կրնայ մէկ օրէն միւսը սունկի նման բուսնիլ, աճիլ և զարգանալ, առանց կրելու կլիմայի, միջավայրի և դրացի ազգերու ազդեցութիւնն և ժողովրդին հոգեբանական ազդեցութիւնը։

Ֆէթվաճեան հակառակ իր երիտասարդութեան շատ լրջութեամբ և ձեռնհասութեամբ նուիրուած է իր գործին։ Իր ճարտարապետական մասնագիտական ուսումն առած ըլլալով Ֆրան-

սա՝ յաճախակի ճամբորդութիւններ կատարած է դէպ ի Իտալիա, Եգիպտոս, Պաղեստին, Յունաստան և մեծ հմտութիւն մթերած է Հնութեանց դասական այս երկիրներէն, որով մեծ դիւրութիւն գտած է իր այս ուսումնասիրութեանց շնորհիւ, Հայկական աւերակներու մէջ կատարած գիտական հետազօտութեանց համար։

Ինչպէս ուրիշներ, նոյնպէս և մենք առիթ ունենալով տեսնելու իբր Հայկական ճարտարապետութեան նմուշ իր պատրաստած հարիւրաւոր նկարները, յատակագիծերն և այլ պատկերները զոր միշտ ընդօրինակած է տեղւոյն վրայ, գտանք մանագիտական լուրջ ուսումնասիրութեանց արդիւնք և փափաքելի է որ շուտով լոյս ընծայուին անոնք։

Ճարտարապետ Թէթվաճեան Հայկական հին տաճարներու ճարտարապետական ոճը գտած է նաև հին Ղպտիական եկեղեցիներու վրայ և զանազան յարակցական նմանութիւն Հայ և Ղպտիական ոճերու մէջ. ասոր բացատրութիւնն անշուշտ նորանոր ուսումնասիրութեամբ պիտի հասկցուի ապագային։

Մէկ խօսքով՝ Բրոֆ. Մառի, Թորամանեանի և Թէթվաճեանի հնագիտական և ճարտարապետական լուրջ ուսումնասիրութիւնները Հայկական հին արհեստի և արուեստի մասին բոլորովին նորութիւններ են այժմու Գիտական աշխարհին համար և պիտի ազդեն ցարդ ընդունուած գիտական, արհեստական և արուեստական տարբեր ճիւղերու վրայ, որոնք թերևս փոփոխութեան ենթարկուին կամ գոնէ նոր յաւելումներ կրեն։

Աւելորդ չ՚ըլլար յիշել նաև որ Անիի մէջ Մայր եկեղեցւոյ մօտ կառուցուած է վանատուն մը, ուր մշտապէս կ՚ապրի վարդապետ մը իր ծառայով և որ միանգամայն վանահայրն է Անիի և Ղօշավանքի։ Այս վանատան մէջ է որ կը պատսպարուին ուխտաւորներն և այցելուները։ Այս վանահայր վարդապետն է որ ժամերգութիւնը կը կատարէ Մայր տաճարի և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին մէջ և տօնական օրեր եւս ուխտաւորներու փափաքանօք պատարագ կը մատուցանէ։

Մառեան Թանգարանի բանալիները վանահօր մօտ կը

գտնուին և վանահայր-վարդապետն է որ կը հսկէ Անիի հին և նոր բոլոր շինութեանց և աւերակներուն ։

Անշուշտ փափաքելի էր որ աւելի կազմակերպեալ ձև մը տրուէր Անիի և Ղօշավանքի վանահայրութեան, որպէսզի նոր դիւրութիւններ մտածուէին ուխտաւորաց ընդունելութեան և հանգստութեան համար ։

Ա Վեհ. Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏ — Բ Գ. Արքեպ. Սաթունեան — Գ Մ. Եպիս. Տ. Մովսէսեան — Դ Եփրեմ Վարդ. — Ե Բաբգէն Վարդ. — Զ Խորէն Վարդ. — Է Մեսրոպ Վարդ. — Ը Գալպաքեան Վարդ. — Թ Ուխտանէս Վարդ. — Ժ Պրոֆ. Ն. Մառ — ԺԱ Մինաս Չերազ — ԺԲ Ուսուցիչ Իսահակ Յարութիւնեան

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԷՊԻ ԱՆԻ

ՎԵՀԱՓԱՌ Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. Ս. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

Երբ Ս. Հայրապետը Բեդերսպուրկ ժամանեց ու Ռուսիոյ Ցարին ներկայացաւ բացառիկ պատիւներով, կայսեր և Ս. Կաթողիկոսին թարգմանի պաշտօնը կատարեց ծանօթ Հայագէտ գիտնական Բրոֆ. Նիկողոս Մառ, որ այս առթիւ խնդրեց Ս. Հայրապետէն Ռուսիոյ մայրաքաղաքէն դէպ ի Ս. Էջմիածին ուղեւորութեան ատեն այցելել նաև Անի: Նորին Ս. Օծութիւնը սոյն հրաւէրն իր փափաքին համաձայն գտնելով՝ ընդունեց մեծ ուրախութեամբ:

Հայրապետական շքախումբի անդամներուն մէջ սրտի մեծագոյն ցնծութիւնը մասնաւորաբար ես զգացի: Որովհետև շքախումբի մեր եպիսկոպոս և վարդապետ ընկերներն ուրիշ առիթներու մէջ քանիցս այցելած ըլլալով Անի՝ միայն ես և վարդապետ ընկերս իբրև Թրքահայ՝ առիթ չէինք ունեցած տեսնելու Անին: Թէև 1908 *Հոկտեմբերին՝ երբ Կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր Ս. Էջմիածին ուղեւորելու առիթ ունեցած էինք, բայց Անի այցելելու մտօք մեր Աղեքսանդրապոլ ժամանած ատեն երկաթուղւոյ մեր գնացքն այնպէս սաստիկ կերպով թաղուած մնաց ձիւնի մէջ որ Անի ուղեւորել ոչ միայն անհնար էր, այլ և վտանգաւոր՝ աստ անդ դեգերող սովալլուկ գայլերու վոհմակներու պատճառով:*

Արդ՝ առաջին պատեհութիւնը հակառակ կամքիս այսպիսի արտակարգ պատճառով կորսնցուցած ըլլալով, չափազանց ուրախ էի որ վերջապէս հանդիսաւոր և բացառիկ առիթը կը ներկայանար ինքնին՝ յագեցնելու համար Անին տեսնելու անզուսպ փափաքս ու պապակս, կենդանի աչքով տեսնելու մեր նախահարց անցեալ փառաց յաւերժական այն կոթողներն և կարօտով

համբուրելու այն սուրբ հողն և ջախջախուած ցանն ու ցիր խաչքարերը, ինչպէս և կիսակործան այն բոլոր աւերակներն ու փլատակները, զորոնք մեր նախնիք իրենց արիւնով ու արցունքով ոռոգած էին։

Արտաքոյ կարգի արքայավայել և ժողովրդային սրտազեղ ընդունելութիւններէ և հանդէսներէ վերջ, Կովկասի մայրաքաղաք՝ Թիֆլիսէն մեկնեցաւ Հայրապետական երկաթուղւոյ մասնաւոր գնացքն իր ամբողջ շքախումբով, որուն միացած էին նաև Թիֆլիսի Կարգադիր Յանձնաժողովի երկսեռ անդամները։ Հանդիպելով Սանահնի հռչակաւոր բազմադարեան վանքը 909 Յունիս 24ին՝ տասը ժամէն վերջապէս հասանք Շիրակայ դաշտի զուտ Հայաբնակ կեդրոն քաղաքը՝ Աղեքսանդրապոլ, ուրկէ աւելի դիւրին էր մեկնիլ դէպ ի Անի։

Աղեքսանդրապոլի Հայ ժողովրդին՝ ի պատիւ Նորընտիր Ս. Հայրապետին սրտազեղ և մեծավայելուչ ընդունելութեան մանրամասնութիւնը թէև զանց կ'ընենք, բայց քանի մը տեղեկութիւններ տալ աւելորդ չենք համարեր այս քաղաքի մասին։

Աղեքսանդրապոլ գտնուելով ծովէն 1320 մեդր բարձր՝ խստաշունչ ձմեռով քաղաք մըն է Շիրակայ արգաւանդ դաշտին մէջ. ասիկա հին անունով կը կոչուէր Կիւմրի զոր 1830 թուին Պասքեւիչ Ռուս հռչակաւոր զօրավարը գրաւեց Օսմ. Պետութենէն։ Այդ օրերուն էր որ Կարնոյ Կարապետ եպիսկոպոսը 90000 Հայ ժողովուրդ հետն առած՝ գաղթեց այս կողմերը. առանցմէ ժողովրդեան բազմութիւն մը բնակութիւն հաստատեց Աղեքսանդրապոլի մէջ։

Այժմ 30000 բնակչութիւն ունի, որուն միայն 1000ը Ռուս, Թուրք, Յոյն և Հայ-Հռովմէական են, մնացեալ 29000ը ամբողջապէս Հայ են, որով քաղաքի վարչութիւնն այս վերջիններուն ձեռքը կը գտնուի։ Հայերն ունին Անիի Մայր Եկեղեցիի ճարտարապետութեամբ կառուցուած հոյակապ եկեղեցիներ և նորաշէն փառաւոր Քաղաքապետական Պաշտօնատուն մը, ինչպէս և ազգային Գիտական, գրական, արհեստական զանազան ընկերակցութիւններ։ Ժողովուրդը ցարդ Կարնեցւոց բարբառով կը խօսի, ու չափազանց եկեղեցասէր է. այսպիսի բարեպաշտու-

թիւն դժուար է գտնել Կովկասի կամ Ռուսաստանի Հայաբնակ քաղաքներուն մէջ։ Աղեքսանդրապոլ Թիֆլիսէն հազիւ 10 ժամ և Կարսէն միայն 3 ժամ հեռու է և Օսմ. սահմանագլխի չափազանց մօտ ըլլալու համար՝ Ռուս սահմանապահ զօրաց կեդրոնական բանակատեղին է։ Ուստի քաղաքին մօտակայ զօրանոցներուն մէջ մշտապէս 20000 զինուոր պատրաստ կը գտնուի ամէն պատահականութեան դէմ։ Զօրաց այսքան մեծ բանակատեղ մը ըլլալուն շնորհիւ թէ՛ քաղաքացի և թէ գիւղացի ժողովուրդը մեծապէս կ'օգտուի ասոնց առեւտուրէն։ Ասոնց այս առեւտուրին արդարեւ շատ դժուար պիտի ըլլար ժողովուրդին ապրուստը, քանի որ հացահատիկէն զատ ուրիշ հողային բերքեր չունի, և արուեստներու մէջ եւս յետամնաց ըլլալով՝ օրն օրին ապրող ժողովուրդ մըն է։

Այս հակիրճ ծանօթութիւններէն վերջ այժմ դառնանք մեր ուղեւորութեան շարունակութեան։

Վայելելէ վերջ Աղեքսանդրապոլի հայրենասէր ժողովրդեան սրտեռանդն ընդունելութիւնը և մէկ գիշեր եւս անոնց տաք ասպնջականութիւնը, Յունիս 25ի առտուն կանուխ՝ ճամբայ ելանք դէպ ի Անի, երբ ամառնային բոցակէզ արեւը դեռ նոր կը բարձրանար յուշիկ՝ Արագած լերան կողէն։

Ուրախութեան, խայտանքի և յուզման մէջ էին մեր սիրտն ու հոգին, երբ կը յիշէինք թէ քանի մը ժամէն վերջապէս բախտը պիտի ունենայինք տեսնելու մեր նախահարց շինած ու շէնցուցած Անին, և անյագ հետաքրքրութեամբ գիտելու դեռ կանգուն մնացած այն ամէն աւերակներն ու փլատակները, որոնք կը յիշեցնեն անոնց փառքի հին օրերը ու Անին իբր Բագրատունեանց թագաւորներու հռչակաւոր Ոստան, արքայական, նախարարական և իշխանական հարստութեան ու պերճանքի վայելման վայր մը, ու իբր մեծափարթամ վաճառաշահ մայրաքաղաք իր հարեւան ազգերու նախանձն և ընչաքաղցութիւնը կը գրգռէր միշտ։

Վերջապէս կը հասնի մեկնման ցանկալի ժամը. ամէն ինչ կազմ ու պատրաստ ըլլալով՝ յառաջ կը շարժի Հայրապետական պատկառելի թափօրն իր չքախումբով։

Թափօրի առջեւէն կը սուրայ Վեհափառ Ս. Կաթողիկոսի շքեղ լանտոն, շրջապատուած Ռուս սպայի մը առաջնորդութեամբ քսանէ աւելի հեծեալ ստրիկան-զինուորներով։ Վեհ. Ս. Կաթողիկոսի և շքախմբի անդամոց կառքերը՝ թուով գրեթէ քսանեւհինգ՝ Աղեքսանդրապոլի հետաքրքիր Հայ ժողովրդեան ստուար բազմութեան աչքերէն կը սուրան և կը հեռանան փոշեթաւալ։

Արդէն ճամբան ենք. Կարս գետն ունենալով մեր ձախակողմը՝ կը յառաջանանք Շիրակայ դաշտի յուռթի արտերու և սէզառատ արօտավայրերու մէջէն. մերթ կ'անցնինք հասկաթուռ արտերէ, մերթ ընդարձակ մարգագետիններէ, շամբուտներէ, յաճախ կը հանդիպինք մացառոտ բլրակներու կամ ցախուտ բացավայրերու։ Այսպէս գրեթէ երկու ժամուան ընթաց վազքէ մը վերջ կը հասնինք վերջապէս Կարուց գետի փայտաշէն կամուրջը։ Հոս է պատմական Արգինան՝ Խաչատուր Կաթողիկոսի երբեմնի նշանաւոր Կաթողիկոսարանը, որմէ աւերակներ դեռ մնացած կը տեսնենք։

Ս. Հայրապետն այս տեղ Երեւանցի բարի ընտանիքի մը ամարանոցին մէջ, կէս ժամու չափ հիւրասիրուելով՝ հանգիստ առնելէ վերջ, ճամբանիս կը շարունակենք՝ բարձրանալով Շիրակայ դաշտի այն սարաւանդակն որուն ուղղութեան վրայ կ'իյնայ Անին։

Մեր կառքերը սրարշաւ յառաջ կ'երթան. քանի կը մօտենանք Անիի, այնքան անզուսպ կը դառնայ մեր հետաքրքրութիւնը, հակառակ այն փոշիի թանձր ամպերուն, որ մեր կառքերու բազմութենէն դուրս կուգան, և հակառակ այն հրակէզ արեւին, որ մեր բաց կառքերու վերեւէն կ'այրէ ու կը տապէ մեզ, մինչ մենք միշտ անտրտունջ՝ մեծ հետաքրքրութեամբ և ուրախութեամբ զեղուն սրտով մը աւելի կ'աճապարենք մեր խօլ վազքին մէջ, ժամ առաջ Անին տեսնելու տենչանքովը ու տանջանքովը առլցուն։

Հետզհետէ աւելի որոշ կերպով կը տեսնենք հեռուն դէպ ի հարաւ՝ ալեհեր Մասիսը, հպարտ ու սէգ, որ, ինչպէս Խորենացին կ'ըսէ «որպէս ծառ յերկրէ բուսեալ» սոսկավիթխար ծառի

մը նման, կամ իբր Աստուածակերտ միակտուր ապառաժէ աշտարակ մը՝ կը տիրէ իր չուրջը և մօտերը գտնուող լեռներու չղթաներուն, որոնք մէյ մէկ գաճաճներ են Մասիսի ահռելի բարձրութեան (5150) բաղդատմամբ։ Հայաստանի սրտին վրայ բարձրացող այս հսկայ լեռը չէ՞ որ անխօս կոթողն է Հայուն դարաւոր փառքին ու տարտին..........։

Հեռուն դէպ ի արեւելք կը տեսնենք Գեղարքունեաց լեռներն իրենց ձիւնապատ կատարներով. կը տեսնենք Մասիսի մօտ Բարթող լեռները, անոնց մօտ և Անիի ետեւը Կողբայ սարերը, ուր են համբաւաւոր աղահանքերը զոր Եզր Կաթողիկոս իբր կաշառք ստացաւ Յոյն կայսրէն Քաղկեդոնի ժողովին համամիտ գտնուելուն համար։

Իսկ մեր առջև կանգնած է Արագած լեռն իր ձիւնապատ չորս գագաթներով և քիչ մը հեռուն Արայի լեռն իր անտառապատ հիւսիսային կողերով. ասոնք են որ հիւսիսէն կը սահմանափակեն Արարատեան ընդարձակածաւալ դաշտն ամբողջապէս։

Հուսկ ուրեմն չորս ու կէս ժամուան սրարշաւ վազքէ մը վերջ, կ'սկսինք իջնել Շիրակայ դաշտի այն դարիթափն ուրկէ կ'երեւին արդէն Անիի աւերակները՝ իբր ցան ու ցիր սև կէտեր։ Քանի կը մօտենանք, այնչափ կը մեծնան այդ սև կէտերն և նախ և առաջ մեր ուշադրութիւնը կը գրաւեն սրբատաշ քարերէ կառուցուած Անիի արտաքին ամրաշէն պարիսպներն և կիսաբոլոր վիթխարի բուրգերը։

Յորդող զգացումներէ մտրակուած՝ թռչիլ կ'ուզենք վայրկեան առաջ համբուրելու համար Անիի հողն և մեր նախնեաց ձեռակերտ սուրբ նշխարները. փո՜յթ չէ թէ անոնք ըլլան խաչքարի կտոր մը, կամ հին աւերակի մը անշուք մնացորդը։

Կը հասնինք վերջապէս Անիի պատմական արտաքին հսկայ պարիսպներուն առջև զորոնք 1064ին Ալփասլան ի զուր կը ճգնէր իր ամեհի բաբաններով խորտակել։

Ապա՛քէն անկարելի է տեսնել Անիի անցեալ փառաց յիշատակը՝ այս տխուր յուշարձաններն ու չյուզուիլ։

Ստուգիւ Անիի աւերակներն ո՛չ Պա՛ալպէքի և ոչ ալ Աթէնքի

մերձակայ Ակրոպոլսի աւերակներուն պատկառազդու տպաւորութիւնը կը թողուն այցելուին վրայ և ոչ ալ այս վերջին երկուքին դեռ կանգուն մնացած վիթխարի սիւնազարդ ու հսկայ կամարներուն և փառայեղ բաւիղներուն վեհատեսիլ երևոյթն ունին, սակայն Անին կը խօսի Հայ այցելուին աւելի սրտին, քան աչքին: Զի անոնք դեռ դրոշմը կը կրեն Արաբացիներու, Սելճուկներու, Պարսիկներու և Յոյներու վանդալական խժդժութեան:

Կարծես աջէն ու ձախէն արշաւող ընչաքաղց թշնամիներ այնպէս մը կործանել ուզեր են Անին որ անգամ մըն ալ չվերականգնի Բագրատունի թագաւորներու շէն ու շող և փառայեղ այս մեծ ոստանն իր անցեալ շուքով:

Հազիւ Անիի կամարակապ Աւագ մեծ դրան առջև հասած՝ շրջականներէն և մանաւանդ Աղեքսանդրապոլէն եկած խուռն բազմութեան մէջէն առաջ անցաւ Բրոֆ. Նիկողոս Մառ իր քառասունէ աւելի գործաւորներով, ամենքն ալ բահ ու բրիչ յուս՝ փութաց դիմաւորել Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետն և գեղարուեստական ափսէի մը մէջ, ըստ աւանդական սովորութեան, աղ ու հաց մատուցանելէ ետք, յստակ առոգանութեամբ արտասանեց հետևեալ գրաբար ճառը.

«Վեհափառ Տէ՛ր, բարեհաճեաց եւ ընկալ սիրով զորս մատուցանեմ պատկառանօք առաջի քո զաղ եւ զհաց տեղւոյ այսորիկ: Ի վսեմ եւ թանկագնոյ զկնի գրեթէ ինն դարուց զեղելութիւն յառաջնոյ Հայրապետական այցելութենէդ վայրիս, յակամայս հրաւիրիմ համարձակ խօսիլ ի դիմաց աւերեալ եւ թափուր շինիս:

Բարեաւք եկեսցէ՛ կամօքն Աստուծոյ ընտրեալ յԱզգէն Հայոց, հաստատեալ ի Կայսերէն համայն Ռուսիոյ օծանելիդ վաղորդայն եւ ի բարիս եղիցի ի մոռացոնս եկելոց յիշատակարանացս քաղցր գալուստդ, որ մխիթարէ եւ յորդորէ եւս խրատէ:

Ահաւասիկ տեղի իմն, յորում յաւէտ անկ իցէ ի միտս ածել ի զգաստութիւն մեծամեծաց աշխարհիս զառակն այն թէ աւա՜ղ փառաց անցաւորի. սակայն նիւթեղէն կենացն աստի ընդ միշտ անցելոց՝ յար կան եւ մնան նոցին շինարար հոգւոյն պերճ իրեղէն վկայութիւնքն, որք ի ձեռն պեղմանց ի լոյս հանեալ եւ

իմաստասիրութեամբ կենդանացուցեալ մշտնջենաւոր ճշմարտութեան ակամբք պատուականօք լցցին զգանձարանն ընդհանուր մարդկային գիտութեան, ուստի եւ զիմացական շտեմարանսն զաւակաց Քոց հոգեւորաց որդւոցն Հայկայ:

Զայսոսիկ ոչ եթէ վարդապետեմ, քաւ լիցի, այլ խոստովանիմ եւ վկայեմ: Աստ հիմտալից իմաստութեանդ չէ պիտոյ թարգմանիչ եւ մեկնիչ: Գեղեցկագոյն քան զայլ ոք ի շնչաւորացն վարդապետիցեն զորս վաղվաղակի տեսչիք աչօք, ձեռովքդ զքարինսն անշունչս Անւոյ բազմազարդս, բազմագիրս եւ բազմալեզուս:

Եւ արդեամբք Անւոյ Նիւթականի մեռելոյ՝ կայ վերին Անի, Անի տեսականն եւ Անի գիտականն:

Եւ զի հաճոյ եղեւ Քեզ փոյթ առնել զկանխեալ ընթանալոյ ընդ դժուարինս ի հանգուցեալ մայրաքաղաքս երբեմն, արդ անապատքս այսոքիկ զյոյս մեր ամրացուցանեն թէ ոչ միայն կեայ Անի գիտականն, այլ եւ կեցցէ:

Եւ իրաւամբ արեւ շատ լիցի եւ փառաւորեսցի յուսոյ այսորիկ նորագոյն եւ վեհ պատճառն զորմէ ի խորոց սրտի գոհանամ ի Վեհագունէդ. բարի լիցի գալուստդ:

Կեցցէ՛ Վեհափառն . . . . . . :»

Ամէն կողմէ հաւաքուած ժողովրդեան հոծ բազմութիւնը կրկնեց եւ երեքնեց Բրոֆ. Մառի վերջին խօսքերն եւ կեցցէ՛ Վեհափառը բարձրաթռիչ աղաղակն արձագանգելով Անիի պարիսպներուն, աշտարակներուն եւ մօտակայ աւերակներու կամարներուն մէջէն՝ արձագանգեց մինչեւ հեռաւոր քարայրներն ու անտառները Ծաղկոցաձորի: Եթէ յիշենք թէ ի հօրէ Անգլիացի, ի մօրէ Վրացի եւ կինը Ռուս գիտնական մըն է այս Հայերէն գրաբար ճառն արտասանողը, շուտով ներողամիտ կ'ըլլանք իր լեզուական ինչ ինչ սխալներուն: Մենք նոյնութեամբ մէջ բերինք հոս Հայագէտ եւ Հայասէր յարգելի գիտնականին ճառը՝ գաղափար մը տալու համար անոր հմտութեան վրայ:

Վեհ. Ս. Հայրապետը յուզեալ սրտով եւ երկայնամտութեամբ այն կիզիչ արեւին տակ ունկնդրելէ վերջ՝ Բրոֆ. Մառի այս ճառին հետեւեալ կերպով պատասխանեց.

«Այո, յարգելի Բրոֆէսոր, այս աւերակներն որ լուռ կանգնած են այստեղ, կը յիշեցնեն Հայ ժողովրդեան իր պանծալի անցեալը, գեղեցիկ օրերը, այն ժամանակները, երբ Հայ կեանքի գայիսոնը կը պայծառանար . . . ։ Դուք, յարգարժան Բրոֆէսոր, արժանի էք շնորհակալութեան, որ ներկայ սերունդին համար գիտութեան դուռը կը բանաք եւ ձեր պեղումներով հսկայական ծառայութիւն կը մատուցանէք Հայ Ազգին։ Դուք ձեր պեղումներով ի լուր աշխարհի կը յայտնէք մի տարաբախտ ու տարագիր ժողովրդի վսեմ անցեալի իսկական պատկերը։ Ես իմ ամբողջ կեանքիս մէջ բաղձալով բաղձացած էի տեսնել այս րոպէն եւ շատ ուրախ եմ որ այսօր տեսայ զայն։ Առ այս ընդունեցէք իմ շնորհակալութիւնս, Ազնիւ Բրոֆէսոր։»

Յետոյ Ս. Կաթողիկոսն և իր շքախումբն իրենց կառքերով ներս մտան Պարսպի դալարազարդ Առագ դռնէն, որուն վրայ կարմիր պաստառի մը վրայ կը կարդացուէր սա՛ վերտառութիւնը «Բարի լինի գալուստդ՛, Վեհափառ Կաթողիկոս Մատթէոս Բ.»։

Տօթակէզ արեւու տակ հինգ ժամուան փոշեթաւալ կառքի տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք, իջանք վերջապէս Անիի Մայր եկեղեցւոյ հարաւակողմի արքայական դրան առջև։

Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսն իր հետեւորդներով մտաւ Մայր եկեղեցի, երբ եպիսկոպոսները, վարդապետները, շրջակայ գիւղերէ հաւաքուած քահանաները դասն և ուխտաւոր ժողովրդեան հոծ բազմութիւնը միաբերան կ'երգէր ներդաշնակութեամբ «Ուրախ լեր, Ս. Եկեղեցի» *հոգեզմայլ շարականը։*

Ո՜հ, չափազանց յուզիչ էր տեսարանն և աննախընթաց։

Ինն երկար դարերէ ետք, առաջին անգամ էր որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս մը Հայրապետական պաշտօնական շքախումբով կ'այցելէր հանդիսաւոր կերպով Անի։

Ստուգիւ Անի իր կործանումէն ի վեր երբեք այսպիսի փառքի օր մը տեսած չէր։ Զի Հայրապետական գալստեան առթիւ էր որ բացառաբար Անին ստացած էր իր հին արքայական օրերու եռ ու զեռն ու մեծ ոգեւորութիւն կը տիրէր պարիսպներէն ներս և վանատան շուրջը։

Անի երբեք տեսած չէր այսքան մեծ բազմութիւն իր աւերումէն ի վեր, որովհետեւ շրջակայ քաղաքներէն և գիւղերէն Հայ ուխտաւորներու գունդագունդ բազմութիւն մը վազած եկած էր Անի՝ տեսնելու համար իր նախնեաց հռչակաւոր աւերակներն և իր նորընտիր սիրեցեալ Հայրապետը։

Անիի Մայր եկեղեցին շատ փոքր կուգար խուռներամ բազմութեան։ Երբ Մայր տաճարի բարձրաբերձ սիւներն և յաղթապանծ կամարները կը թնդային սրտեռանդ երգուած շարականներն գոռ շեշտերէն, այս պահուն շատեր կ'արտասուէին .... յիշելով Բագրատունեաց թագաւորներէ Աշոտ Ողորմածի, Գագիկ Ա.ի և յաջորդներու մեծավայելուչ թագաւորական օծումն այս Մայր տաճարին մէջ ի ներկայութեան Ամենայն Հայոց Հայրապետի, նախարարներու, իշխաններու և խուռներամ ժողովրդեան։ Դժուար է այս ամենքը տեսնել ու չյուզուիլ, որչափ յիշուի թէ ամէն խաչ քար Հայու արիւնով ու արցունքով ողողուած ու ոռոգուած է, ամէն աւերակ որքան ալ անշուք ըլլայ և փլփլած, իր փառքի հին պատմութիւնն ունի։

Ապա դուրս ելլելով Մայր եկեղեցիէն՝ Վեհափառ Ս. Հայրապետը գնաց հանգստանալու վրանատան մէջ իրեն համար մասնաւոր կերպով պատրաստուած Բրոֆ. Մառի սենեակին մէջ որ լաւագոյնն էր միւս սենեակներէն։

Երկու ժամուան հանգիստէ և ճաշելէ վերջ՝ Ս. Հայրապետն իր շքախումբով դուրս ելաւ շրջագայելու բոլոր աւերակները։ Կ'առաջնորդէր Բրոֆ. Նիկողոս Մառ որ հարկ եղած պատահական տեղեկութիւններն և բացատրութիւնները կուտար Նորին Ս. Օծութեան, մինչ ես ուղեւորական յուշատետրիս մէջ կարեւորներն անմիջապէս կը նոթագրէի։ Մեզի կ'ընկերանար նաև ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան, որ իր կարգին կը փութար տալ մասնաւոր գիտական բացատրութիւնները։

Գրեթէ 4 ժամուան չափ անձանձրոյթ շրջագայելէ ետք Անիի զանազան աւերակներուն և Մառեան թանգարանին մէջ, պարտասած՝ դարձանք վրանատուն ընթրելու և ննջելու։

Հակառակ մեր խոնջէնքին՝ անկարելի էր մեզ ննջել. որովհետեւ քաղաքացի և գիւղացի ուխտաւոր ժողովուրդը խմբուած

վանատան չուրջը կամ մօտակայ վրաններու մէջ և պարկապզուկով ու սրինգով կեր ու խում սարքած՝ այնպիսի աղմուկ ու ժխոր կը հանէր գիւղերային լռութեան ու աղջամուղջին մէջ որ դժուար էր մեզ մրափել իսկ։ Եւ ահա մենք հետզհետէ կը յիշէինք մեր պատմական մեծ ուղեւորութեան գլխաւոր դէպքերն ու դէմքերը, սկսեալ Բեդերապուրկի Ցարերու Բեթերոհֆի պալատէն մինչև Անիի աւերակները...։ Մանաւանդ նոյն օրը մեր տեսած աւերակներու տպաւորութեան տակ, մեր աչքերու առջեւ կը պատկերանային Հայ Թագաւորներու, իշխաններու, զօրապետներու դէմքերն ու պատմական անցքերն որոնք շարժանկարի մը նման կուգային կ'անցնէին մեր երեւակայութեան առջեւէն։ Կէս գիշերն արդէն քանի մը ժամ անցած է, երբ կը դադրին վերջապէս սրնգի, պարկապզուկի և գեղջկական պարերու աղմկայոյզ ժխորն և մեռելութիւնը կը տիրէ Անիի բազմադարեան աւերակներու վրայ։ Մինչ մօտերէն և հեռուներէն փոխան երբեմնի Գողթան երգերու... կը լսենք այժմ բուերու ընդհատ ընդհատ վայիւնը...։

Առաւօտ է. արդէն վաղուց արշալոյսը ծագած է և արեւի ոսկի սկաւառակը կը բարձրանայ հեզիկ Արագածի լայնանիստ կողերէն։

Աճապարանօք կը թողունք մեր խշտեակներն և քանի մը ժամուան քունէ բաւական կազդուրուած՝ կը փութանք նախաճաշի։ Դարձեալ կ'սկսինք աւերակներու մէջ մեր այցելութիւններուն և հետազօտութիւններուն և նախորդ օրուընէ պակաս թողած փլատակներն ևս աչքէ անցնելէ և Բրոֆ. Մառի ու Թորամանեանի տուած չահեկան ծանօթութիւնները լսելէ ետք կը դառնանք Մայր եկեղեցւոյ առջև, որուն հարաւային արքայական դրան առջև Ս. Կաթողիկոսն իր շքախումբով կը լուսանկարուի, ինչպէս կը տեսնուի պատկերին մէջ։

Բրոֆ. Մառի խնդրանօք Ս. Հայրապետը նաև կը լուսանկարուի Թանգարանի մէջ գտնուող Գագիկ Ա. Թագաւորի արձանին մօտ, այնպիսի դիրքի մը մէջ որ կարծես Թագաւոր և Կաթողիկոս իրարու բան մը հասկցնել կ'ուզեն...։

Աւելորդ կը համարինք մի առ մի յիշել հոս մեր այցելած

բոլոր աւերակներու նկարագրութիւնը, քանի որ մանրամասնօրէն արդէն յիշած ենք Անիի Նկարագրական Գ. գլխուն մէջ։

Արդէն կէս օր է. թեթեւ ճաշ մը ընելէ ետք, կը պատրաստուինք Անիէն վերադառնալու դէպ ի Աղեքսանդրապոլ։ Ուխտաւոր ժողովուրդը կը հաւաքուի Ս. Կաթողիկոսի կառքին մօտ. Նորին Ս. Օծութիւնը Հայրապետական օրհնութեամբ կ'օրհնէ ժողովուրդը։ Թափորը կ'սկսի շարժիլ, յանկարծ առաջ կ'անցնի Գէորգ անուն Հայ հանրածաօթ աշուղ մը եւ իր չունգուրով=սազով կ'սկսի նուագել Ս. Հայրապետի աքսորանքին եւ գործունէութեան նուիրուած տաղ մը։ Քանի չունգուրին թելերը կը թրթռան ոգեւորուած Հայ աշուղին կնտոտնտոցին տակ, այնքան կը յուզուի Ս. Կաթողիկոսը, ինչպէս եւ կը յուզուինք մենք ամենքս ալ, մանաւանդ երբ աշուղն աւերակներու կողմէն մեզ կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ լքած զինք՝ կը հեռանանք թողելով կրկին մոռացութեան եւ ամայութեան մէջ......։

Ռուս սպային հրամանին վրայ յառաջ կը շարժին ոստիկանզինուորներն որոնց կը հետեւին Ս. Հայրապետին եւ չքախմբի բոլոր անդամոց կառքերը խժալուր կեցցէներու մէջ եւ երբ դուրս կուգանք Պարիսպի արտաքին մեծ դռնէն, վերջին ակնարկ մըն ալ կը ձգենք մեր ետեւը՝ դէպ ի Անիի բազմադարեան եւ նուիրական աւերակներն որոնք հետզհետէ կ'աններտին մեր տեսողութենէն....։

Քառորդ ժամ ետք կը հանդիպինք Հովուաց եկեղեցւոյ փլատակներուն եւ կ'ուղեւորինք ապա Ղօշավանք, ուր փոքր ինչ հանգիստ առնելէ եւ մանրամասնութեամբ այս հնադարեան հռչակաւոր վանքին բոլոր մասերը, սիւնազարդ գաւիթներն ու նախարարական ժողովարանն այցելելէ եւ դիտելէ վերջ՝ գիւղի քահանային հետ կ'իջնենք մօտակայ ձորը, ուր է Աշոտ Գ. Ողորմածի գերեզմանը։ Այս ալ տեսնելէ եւ համբուրելէ վերջ՝ կրկին կը նստենք մեր կառքերն ու ճամբայ կ'իյնանք դէպ ի Արգինա, ուր կը գտնենք ճոխ չքասեղան մը։ Հոս բաւական կը հանգստանանք եւ կը կազդուրուենք, յետոյ կը շարունակենք մեր ճանապարհը դէպ ի Աղեքսանդրապոլ, ուր մեզ դիմաւորութեան եկած կը գտնենք հարիւրէ աւելի կառքերով,

ձիերով և հետիոտն քաղաքին ժողովրդեան համարեայ մեծ մասը։

Թանձր փոշիի ապականիչ ամպեր կը տագնապեցնեն մեզ. կառք, ձի իրարու կը բաղխին, ոչ ոք իրար կրնայ տեսնել, նոյնիսկ կառքեր կը գլորին և այսպէս թոհ ու բոհի և ընդհանուր իրարանցումի մէջ — որ անշուշտ ի պատիւ Ս. Հայրապետի կ'ըլլային... — վերջապէս կը հասնինք Աղեքսանդրապոլի Նորաշէն և փառաւոր Առաջնորդարանին ուր հիւրընկալուած էինք մեր առաջին ժամանման առթին և բաղանիքէ ու հանգիստէ վերջ կը մասնակցինք այն բաղմածախ և մեծախորտիկ հացկերոյթին զոր Աղեքսանդրապոլ քաղաքն ի պատիւ Ս. Կաթողիկոսին սարքած էր։

Արշալոյս է արդէն. մինչ խոր լռութիւն կը տիրէ ամենուրեք, մենք պատրաստութիւն կը տեսնենք մեկնումի։ Պատրաստ է երկաթուղւոյ Հայրապետական շքեղ գնացքը. հանդիսական թափորով կ'ուղեւորինք կայարան. կրկին թոհ ու բոհ, կրկին իրարանցում և վերջապէս ժողովրդային «կեցցէ»ներու ու «երթաս բարեաւ»ի բարձրաթռիչ բացագանչութիւններու մէջ յառաջ կը շարժի երկաթուղւոյ գնացքը... դէպ ի Ս. Էջմիածին, մեզի հետ տանելով մեր կեանքին ամբողջ տեւողութեան մէջ անջնջելի մնալու սահմանուած քաղցր և անմոռաց յիշատակներ...։

ՏԱՂ

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻ

Անի քաղաք նստեր՝ կուլայ,
Չկայ ըսող մի՛ լայ, մի՛ լայ.
Կ՚ըսես փիչ է, թող, մնայ լայ,
Ա՜խ, ե՞րբ լսեմ մի՛ լայ, մի՛ լայ:
Շատ ցաւերով կ՚այրիմ տապիմ,
Չունիմ մէկ մարդ հաւատարիմ.
Որ խղճալոյս գայ մօտենայ,
Հիչ չէ ըսէ մի՛ լայ, մի՛ լայ:

ՅՈՐԴՈՐԱԿ

Ա՜խ Հայ տղայ, խղճա՛ ինծի,
Տես թէ քո Անին ի՞նչպէս է.
Հերիք ես լամ դու չգթաս,
Չէ՞ քո Անին ափսոս է:
Ա՜խ ու վախով օրերս անցաւ,
Լալէն աչքերս կուրացաւ.
Որբ մնալն ինծ վիճակեցաւ,
Բախտս բնաւ զիս մոռացաւ:
Կորուցեր եմ թագաւորներ,
Ժողովեր եմ գլխուս փէօռ բուեր.
Որք միշտ կ՚երգեն «Անին անցաւ,
Անին անտէր աւերեցաւ»:
Անին եմ շատ մարդաբնակ,
Մնացեր եմ դառն աւերակ.
Իմ լացն, իմ կոծն ու աղաղակ,
Անտէր որբերու նմանակ: